

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

II. RÆKKE

I. HALVB.

1927

UDGIVET AF

Historisk Samfund for Sønder-
jylland.

AABENRAA

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,**
København,
for Danmark, Norge og Sverige.

Bidrag til Sønderjyllands Historie 1848-1867.

Under min Gennemgang af Arkiverne paa Gram og Giesegaard, foretaget i Anledning af Udarbejdelsen af »Grams Historie«, blev fremdraget Breve fra Stiftamtmand i Ribe, Grev M. S. W. Sponneck og fra Godsinspektør J. M. Raunsøe paa Gram til Grev Knud Bille Brockenhuus-Schack til Stamhuset Giesegaard-Gram, hvilke med Grev Ad. Brockenhuus-Schack's Samtykke nu fremkommer i Sønderjydske Aarbøger. Brevene ligger herefter alle paa Gram.

Caroline Emilie Andersen.

Kort før Slesvigholstenismen førte ud i aaben Krig, skiftede Gram og Nybøl Godser i Haderslev Amt (Stamhuset Giesegaard-Gram) Besidder, idet Greve Henrik Adolph Brockenhuus-Schack Juli 1847 afgik ved Døden. Den unge knap 25-aarige Successor, Greve Knud Bille Brockenhuus-Schack, var i Foraaret s. A. vendt hjem fra et fleraarigt Ophold ved tyske Højskoler; han havde saaledes studeret i Mögelin, men navnlig havde han i længere Tid opholdt sig i Tharandt i Sachsen og besøgt det derværende »Königl. Forst- u. Landwirtschaft-Akademie«. Her havde han været Vidne til det nationale Tysklands Opvaagnen; paa selve Akademiet gik Bølgerne saa højt, at en Lukning kun forhindrede ved, at Urostifterne vistes bort.¹⁾

¹⁾ Breve fra Greve Henrik Adolph Brockenhuus-Schack til Gehejmekonferensraad, Justitiarius i Højesteret Fr. Lowzow. Giesegaards Arkiv.

Uden Tvivl er den unge Greves egne nationale Følelser skærpet her, og for Danskheden i Nordsløvig fik det sin store Betydning, at Ejeren af Gram og Nybøl, især saalænge et betydeligt Bøndergods hørte ind herunder, arbejdede for at Godsets Embedsmænd, Funktionærer og Skolelærere var dansksindede Mænd.

Dels paa Grund af Vanskeligheder vedrørende Fæsteforholdet mellem Godsernes Beboere og Godsherskabet, dels paa Grund af finansielle Forhold var Godserne siden 1822 blevet administreret af Kammerherre G. H. E. v. Krogh, Amtmand i Husum, der endnu i 1848 virkede som Administrator. Fra Amtmandsstillingen havde v. Krogh taget sin Afsked før Krigens Udbrud paa Grund af daarlige Helbred. I politisk Henseende maa han sikkert betegnes som Christian 8.'s Mand, dog med en stærk Hædning mod Slesvigholstenismen. Som Søn af Gehejmekonferensraad F. F. v. Krogh var han født paa Gram Slot og opvokset paa Aastrupgaard ved Haderslev. Selv havde han bl. a. købt Barsbøl, F. F. Tillisch' Fødegaard, og med dennes Broder, Kabinetssekretær Chr. Tillisch, omgikkes han. Som bekendt fandt Chr. Tillisch, da han i 1844 ledsagede Christian 8. til Gram, sin Død under en Jagtmiddag paa Gram Slot, hvor Kmhr. v. Krogh var Vært. Som Administrator boede v. Krogh ofte i længere Tid paa Gram. Greven var paa Grund af Sygdom i mange Aar forhindret i at komme dertil. Kmhr. v. Krogh var imidlertid ikke alene Vært paa Gram for Christian 8., men ogsaa for Prinsen af Augustenborg; han styrkede i hvert Fald indirekte Slesvigholstenismen paa Egnen ved at foranledige Ansættelse af slesvigholstensksindede Embedsmænd;

saaledes fik han i 1844, da Justitiarius paa Godserne, Bysekretær i Haderslev, Justitsraad Schrader forflyttedes til Altona, Herredsfogden i Frøs- og Kalslund Herreder, den ivrige Slesvigholstener C. A. T. Bruhn ansat som Justitiarius. Efter den gamle Godsinspektør Lorentzens Død i 1839 havde Bruhn tillige en Tid været konstitueret som Inspektør; i denne Henseende afløstes han 1. Januar 1841 af Advokat Nissen fra Haderslev, der ogsaa var slesvigholstensksindet; det samme var Godsfuldmægtigen eller Materialskriveren, Raben. v. Krogh drog Om-sorg for, at en Læge, Dr. Reimers, knyttedes til Godset, men denne var ingen dansksindet Mand. Billeslund, en Parcelgaard fra Gramgaard, fik han i 1844 bortforpagtet til sin Brødersøn Gustav v. Krogh, der ligesom sin Fader Georg Fr. v. Krogh til Aastrupgaard, Amtsforvalter for Haderslev Vesteramt 1834—1848, var Slesvigholstener. Kmhr. v. Krogh, saavei som de tyske Funktionærer var ikke vellidt af Egnens dansksindede Befolkning, og efter Martsoprørets Udbrud kom Krogh da heller ikke mere til Gram, hvilket sikkert ikke har været muligt paa Grund af Stemningen imod ham. Det var derfor ikke uberettiget, at Formanden for den provisoriske Regeringskommission for Slesvig, Stiftamtmand i Ribe, Rigs greve Sponneck fjernede ham fra Administrationen.¹⁾

¹⁾ I Jan. 1851 foreslog Grev Sponneck Grev Brockenhuus-Schack atter at tilbyde Kmhr. v. Krogh Administrationen »da Slesvig nu vil komme til at staa i et andet og som jeg haaber ogsaa et bedre Forhold til Danmark og de Betænkeligheder som fjernede Kammerherre Krogh i 1848 fra Administrationen saaledes ikke længere have nogen Vægt...., Krogh lever ensom og forladt i Haderslev og da han med saa megen Forkiærlighed hænger ved Gram, er

Grev Sponneck fungerede derefter selv som Administrator af Godserne; tiltrods for at den af Regeringen forordnede Administration hævedes samme Aar, vedblev Greven efter Grev Brockenhuus-Schacks Ønske at udøve denne Virksomhed indtil 1. Januar 1852. Det var meget vanskelige Aar for Godserne; en Skildring heraf er bevaret i en Række Breve fra Grev Sponneck til Greven paa Giesegaard, hvem det kun var muligt i 1848 at komme til Gram en enkelt Gang om Efteraaret, og i den første Halvdel af 1849 ligeledes var afskaaret fra at kunne opholde sig der. Enkelte Uddrag af disse Breve er af almindelig politisk Interesse og gengives nedenfor; de giver tillige Oplysninger om fjendtlige Troppers Operationer ved Gram og i Ribe og om Størrelsen af Rekvisitioner fra Gram og Nybøl. I 1850 blev Godserne haardere medtaget til Udskrivning af militære Kørsler og Leverancer end Amtet. Efter Grev Sponnecks Formening var Grunden hertil det, at den danske Styrelse i dette Aar lod de tyske Godsejere i 2. Angler adelige Godsdistrikt beskatte højere end Amternes Beboere; Gram, det eneste Gods i Distriktet, der havde en dansk Ejer, dannede ingen Undtagelse, men fulgte Udskrivningsreglerne for de adelige Plove. Et Andragende fra

det ikke uantageligt at han kunde genoptage hans tidligere Ønske at dø paa hans Fødested«. Krogh var da allerede mærket til Døden, og han døde det følgende Aar. Han havde i 1820'erne ydet Besidderen af Stamhuset store Tjenester af finansiel Art, og denne havde tilstaaet ham Bopæl paa Gram Slot for Livstid; paa Grund af Krigen ansaa han det for hensigtsmæssigst ikke at benytte sig heraf; han fik da et Vederlag i Penge. I 1851 havde han haft Lejlighed til at møde sin Broder, Sejrherren fra Isøed, ved Jagerne paa Gram.

Grev Sponneck til den overordentlige Regeringskommissær for Slesvig F. F. Tillisch om, at Godserne maatte henlægges under Haderslev Amt, hvad Udskrivningsvæsenet under Krigen angik, besvarede 24. Aug. med, at det fandtes unødvendigt at foretage nogen Forandring, da det tilsigtedes at lade Udskrivning af Armeens Fornødenheder in natura snarest muligt ophøre. Noget senere forandredes derimod Udredelsesnormen fra Plovtaal til Taksationen af 1802. Maaske skyldtes den ulige Beskatning dog kun Plovmatrikulens Mangelfuldheder. En af de Forordninger, hvormed den slesvigholstenske Regering lokkede den almindelige Landbefolkning, nemlig Jagtloven af 17. April 1848, hvorved Retten til at jage paa anden Mands Grund blev ophævet, kom derimod Bønderne ret tilpas, og det vakte den største Uvilje, da den danske Styrelse i 1850 ophævede denne Lov.

Vanskeligheden ved Bestyrelsen af Godserne i Krigstiden forøgedes ved den fuldstændige Mangel af Funktionærer, der fulgte af Oprørets Udbrud.

Under 20. April 1848 konstituerede Regeringskommissionen cand. jur. H. Schmidt som Justitiarius og Politimester; Herredsfoged Bruhn flygtede for den danske Armee til Haderslev, hvortil han medtog hele Grams Justitiariatsarkiv. Hr. Schmidt forblev ikke længe, idet han tog Flugten for de tyske Tropper ved deres Fremrykning efter Slaget ved Slesvig. Ved den danske Hærs Genindrykning i Hertugdømmet efter Wrangels Tilbagekaldelse rejste Godsinspektør Nissen til Berlin. Godserne stod nu helt uden Øvrighed, og Grev Sponneck nødsagedes derfor til at ned-

sætte en Tremandskommission, bestaaende af Degnen, Hr. Orth, Kromand B. Bennedsen i Gramby og Godsfuldmægtig Raben til at holde Orden paa Godserne og fordele de militære Rekvisitioner. Under Grevens Ophold i Oktober 1848 paa Gram konstitueredes Raben som Fuldmægtig, men de vigtige Forretninger turde man ikke betro ham, da han spillede under Dække med Tyskerne.

Bruhn, der snart udnævntes til slesvigholstensk Amtmand i Haderslev, afskedigedes af den danske Regering som Herredsfoged, men trods store Anstrengelser fra de to Grevers Side, lykkedes det ikke samtidig at faa ham afsat som Justitiarius paa Godserne. Saalænge Slesvigholstenerne var Magthavere, maatte Greven finde sig i, at Bruhn forblev i Embedet, og at der udnævntes skiftende Politimestre; i Maj 1848, Wardenburg, en Friskaremand, der dog kun forblev paa Gram 6—7 Dage, hvorpaa han rejste mod Syd med de tyske Tropper; i Novbr. samme Aar indsattes derpaa Kancellist ved Regeringen paa Gottorp Fischer-Benzon, der 11. Maj næste Aar afløstes af Karl v. Krogh, Administratorens Brodersøn, som samtidig blev Politimester for Haderslev Vesteramti; værre var det dog, at den slesvigholstenske Regering Maj 1849 indsatte Hofraad Prehn fra Augustenborg som Administrator, samtidig med at Indkomsterne af Godserne belagdes med Sekvestration; Grunden hertil var, at Greven efter Samraad med den danske Regering havde undladt at betale Skatter til Oprørsregeringen. Forinden Bruhn i September 1849 maatte opgive sine Embeder, havde han vistnok faaet indsat Wardenburg til Herredsfoged i Frøs- og Kalslund Herreder og til Justitiarius paa Gram og Nybøl,

og denne kunde forblive i Embedet til efter Slaget ved Isted, da Tillisch fjernede ham paa Grevens Anmodning; i Stedet for konstitueredes P. M. With, Herredsfoged i Gram Herred. En tysksindet Skolelærer i Enderupskov (Gram S.) ved Navn Nielsen, fik Godsherskabet afsat i Begyndelsen af 1851. Klagen fra Gram til Regeringskommissæren gik ud paa, at Skolelæreren skulde have sagt, at Kongen var en Løgner og Bedrager.

Treaarskrigen var næsten til Ende, før det lykkedes Greven at faa en dansksindet Inspektør til Gram. Mens Grev Sponneck, der under Krigen var meget optaget af sine Amtmandsforretninger, med Iver søgte at finde en Jurist i det sydlige Jylland, der egnede sig til Pladsen, havde hans egen Fuldmægtig Jens Michael Raunsøe allerede 1848 indgivet Ansøgning til Grev Brockenhuus-Schack om at erholde Ansættelse paa Gram. Paa en eller anden Maade blev dette Brev paa Giesegaard henlagt mellem allerede ekspederede Sager, og først Aaret efter fik Greven tilfældigt fat derpaa; han satte sig nu straks i Forbindelse med Grev Sponneck og Raunsøe, og fik det ordnet saaledes, at Raunsøe tiltraadte som Godsinspektør 1. Maj 1850. Raben fik sin Afsked, og det paalagdes ham at afholde sig fra tysk Agitation, hvis han vilde forblive i Gram.

I Modsætning til Kmhr. Kroghs Tid var de øverste Embedsmænd og Funktionærer paa Godserne nu udpræget dansksindede. Raunsøe var Godsinspektør paa Gram til sin Død 1879; Krüger, hvem Grev Brockenhuus-Schack forstrakte med Laan, hjalp hån i sine sidste Aar med Pengeforretninger. Visse Afsnit af en Række Breve fra Raunsøe til Greven paa

Giesegaard omhandlende Tilstande og Stemninger i Hertugdømmerne forelægges her, dog kun til Udgangen af 1867. Interessante er de Vink, de giver til Slesvigholstenismens Historie.

Uddrag af Grev Sponnecks Breve.¹⁾

Fanøe, den 26. Juni 1849.

.... Tyskerne spille Herre ikke allene paa Gram, men hvad der er meget værre i en ikke liden Del af Jylland.

I 6 Uger har jeg i Kolding²⁾ levet mellem disse Folk og havt den ubehagelige Function at sørge for Tilvejebringelse af den daglige Fornødenhed til 25,000 Mand. Hvad Smerte og Fornedrelse jeg i denne mig paatvungne, men for Amternes Beboere nødvendige Stilling har giennemgaaet vil jeg lade hver dansk bedømme, men da General Pritwitz fordrede, at jeg skulde udskrive Heste til hans Armees Completering og jeg var Vidne til at Amtmændene i Skanderborg og i Weile, fra sidste Sted den i Lehmanns Sted constituerede, giennemførtes Kolding til Rendsborg og lignende Arrestordre var udstedt til min Transport, ligeledes fordi jeg som hine to Amtmænd nægtede at udføre den befalede Udskrivning forlod jeg den 15de

¹⁾ Den oprindelige Bogstavering og Interpunktion er bibeholdt.

²⁾ Greven kom i 1849 til Kolding 6. Maj, se »Fra Ribe Amt« 1916, 221—304, hvor Geheimekonferensraad, Greve F. W. Sponneck har offentliggjort Uddrag af Breve fra Stiftamtmanden til hans ældste Søn, Finansminister, Greve W. C. E. Sponneck i Tiden fra 1848—1851. Grev Sponneck udtaler sig noget friere til Grev Brockenhuus-Schack end til Sønnen om Begivenhederne.

dennes Kolding og opholder mig nu paa Fanø, efter at jeg dog før min Afrejse fra Kolding havde sørget for at holde Forpleiningsvæsenet i Gang.—

Vedvarer den nuværende Tilstand over 14de Dage, saa at den enten ikke afløses af Fred eller af den fiendtlige Armees Fremrykning saaledes at Aarhus, Randers, Wiborg og Ringkøbing Amter kunne besættes af Fienden, haves i Ribe og Weile Amter intet mere af Fødemidler og den hidtil kun partielle Plyndring bliver da en almindelig. — I sidstnævnte to Amter er Beboerne bragte dertil, at de for enhver Pris ønske Fred hvad enten Slesvig bliver tydsk eller dansk, og hvad enten den er ærefuld eller ikke. Forbandelser regner ned over det forbandelsesværdige [Ministerium], og Weile Amts Beboere ønsker gierne at Tydskerne beholde Lehmann.¹⁾

Ribe Bye er fuld af Tydskere, i mit Hus allene 3 Officerer og 6 Mand, og ligesaa hele Omegnen. Fanø er det eneste ubesatte Punct i Ribe Amt....

Ribe, den 16. Marts 1850.

....Det seer noget tragisk ud for Øieblikket med Slesvigholstenerne, men om Statholderskabet end maatte have tænkt paa en Demonstration ved at lade deres Tropper rykke ind i Slesvig er der dog Ingen der tror paa, at de tør efter Preussens saa bestemte Declaration vove dette Skridt. Imidlertid har de indkaldt alle Permitterede ,hvilket jeg af egen Erfaring ved.

Fra Krigsministeren i Kiøbenhavn indløb i Dag Ordre til mig at drage Omsorg for at de hjempermi-

¹⁾ Orla Lehmann, der 8. Decbr. 1848 var blevet udnævnt til Amtmand over Vejle Amt, toges til Fange kort efter Slaget ved Kolding 23./4. 1849.

terede Slesvigere kunne møde øieblikkelig paa første Vink....

Ribe, den 30. Maj 1850.

....Flygtninge fra Hertugdømmerne begynde igien at passere herigjennem til Jylland af Frygt for Indkaldelse til den holstenske Arme....

Gram, den 23. August 1850.

....Godsernes unge Mandskab som tidligere have levet i den danske Arme og derfra blevne hiempermitterede er nu afgaaet til Depoterne for der at bevæbnes og indrangeres i deres Corps, nogle Enkelte maatte hentes ved militair Comando....

Ribe, den 21. Septbr. 1850.

....Paa Godset er Misstemning formedelst Udskrivning til den danske Arme, Beskatning af Brændevin, den høje Toldafgift paa mange Dele, hertil komme Jagtretten, hvormed Bønderne igien trues....

Ribe, den 4. Decbr. 1850.

....Af deres Hovedgaarde er i de sidste fire Maaneder udredet i Kørsler og Leverancer til Armeen circa 2400 rbd. og endda er ingen Ende at skue paa Leverancerne til Slesvig og til Flensborg; Forestilling til Tillisch om at bevirke Leverance fra Fyen til Hertugdømmet er hidtil frugtesløs. —

Denne rigoreuse Udskrivning i Forbindelse med Forbudet mod Brændevin nedstemme Slesvigerne meget selv i denne saa danske Del af Provindsen....

Flensborg, den 21. Maj 1851.

....I den Formodning at det for Dem kan have nogen Interesse at høre noget om de saakaldte Notab-

lers¹⁾ Virksomhed undlader jeg ikke at melde Dem det lidet, som er at siige herom. —

Slesvigerne og de for Kongeriget delegerede ere i det væsentlige enige i Anskuelse af det os forelagte Program til Ordning af det danske Monarchie. derimod er dette, saavidt man til Dato kan formode af enkelte Udtalelser, ingenlunde Tilfældet med Holstenerne, der vil altsaa blive en Majoritet og en Minoritet og maaske flere Minoriteter i den afgivende Betænkning. — I de første Dage af vore Sammenkomster vare Holstenerne noget tilbageholdne, endog saa uholdelige mod Tillisch, hvis Indbydelse til Diné de paa en stødende Maade refuserede, men nu begynde dog dette spændte Forhold fra Holstenernes Side at viige i Realition til de danske delegerede, for Samværets Paavirkning, for Indflydelse af den giensidige Høflighed og fordi man lader Erindringen om Fortiden være urørt; derimod er dette ikke i samme Grad Tilfældet med Slesvigerne, mod hvilke de røbe megen Anthigation.

Det der ogsaa bidrager en Del til denne begyndende velvillie Stemning hos Holstenerne er unægtelig, at de kun hører Roes over de danskes Forhold i Hertugdømmet Slesvig, samt at de med egne Øjne see, at Tilstanden og Regeringsførelsen er en anden end den de kiende af deres Blade, samt at de maa agte de delegerede fra Kiøbenhavn som fortrinlig begavede Mænd.

¹⁾ Notabelforsamlingen, der bestod af 21 Medlemmer foruden Formanden, 9 fra Slesvig, 6 fra hver af de 2 andre Landsdele, førte Forhandlinger i Flensborg fra 14. Maj —16. Juli 1851 vedrørende Monarkiets Ordning efter Trearskrigen.

I Gaar have de ogsaa modtaget Indbydelse til Diné hos Tillisch. — tempora mutantur et nos in illis.

Forresten er Folkemeningen her den almindelige at betragte Notabelforsamlingen som en Form man ikke fra Regeringens Side har turdet undlade...

Flensborg den 17. Juni 1851.

... En Notablerne forundt Ferie paa 7 Dage benyttede jeg til et Besøg i Kiøbenhavn, og jeg haaber at den herværende Forsamlingsarbejde, i hvor meget der end udtales, dog vil blive sluttede i de første Dage af næste Maaned.

Ligesaa lidt som den nedsatte Comite, 2 danske 2 Holstenere og 3 Slesvigere har kundet forenes i deres Bedømmelse af den forelagde Organisationsplan, ligesaa lidt vil nogen Enighed komme tilstæde i selve Forsamlingen. Holstenerne vil have status quo ante bellum, medens Danske og Slesvigske Medlemmer er enige om at acceptere Regeringens Forslag — i det væsentlige

Flensborg den 25. Juni 1851.

... Ministrene Reedtz og Tillisch afrejste herfra i Gaar til Kiøbenhavn med Dampskibet Hekla. Førstnævnte ytrede sig tilfreds med Resultatet af sin Reise til Udlandet ...

Flensborg den 26. Juni 1851.

... I Notabelforsamlingen skride det kun langsom frem, vi føle alle at det ikke har stor Hast med at naa Maalet, hvortil vi ikke paa en Vei kunne komme. Efter alle Øjensyn kan Betænkningerne ikke blive afgivet forinden Udgangen af Juni Maaned .. Den engelske Konsul Hodges¹⁾ er her i

¹⁾ Oberst Hodges, Chargé d'affaires i Hamburg, havde fungeret som Opmand i den slesvigske Bestyrelseskommission (Tillisch-Eulenburg) 1849—50.

Byen i denne Tid hidsendt af Lord Palmerston for at undersøge om Tilstanden i Slesvig er i den Grad tyrannisk som der udbasunerer i de tyske Blade

Flensborg den 12. Juli 1851.

Efter den mig meddelte Reiseplan kommer Deres Høivelbaarenhed til Gram tidligere end det er mig muligt at indtræffe dertil, dog vil det kun vare faa Dage, naar ikke nye Afbrydelser finder Sted fx: at Krieger eller André kaldes til Kiøbenhavn ligesom Scheel og Hall. — Man er her i Slesvig alle Steder meget misfornøiet med Tillisch' Fiernelse, især fordi denne sker som en Concession med Udlandet, altsaa til Fordel for Slesvigholstenismen som nu igien hæve Hovedet i Veiret

Uddrag af Raunsøes Breve.

1. Decbr. 1852.¹⁾

.... I denne og næste Maaned skulle Stændervalgene foregaa. Det er et lidet glædeligt Valg. I den nordre Del af Slesvig vil der nok blive valgt patriotiske og danske Mænd, men i Sydslesvig vil det være et Underværk at gennemføre det. Der virkes jo endeel for at give Valgene det bedst mulige Resultat. Sandsynligvis vil L. Skou blive valgt her, skjøndt hans Ejendom ligger i Østeramtet, men hans Popularitet er navnlig svag der. Kryger hører jo egentlig til Gram District, og han er den af alle, paa hvem man helst vilde stemme, men Bestræbelserne ere rettede efter at faa Kr. valgt i Tønder Amt saa sydlig som muligt. I Haderslev vil rimeligvis Borgmester Hammerich blive valgt.

¹⁾ Raunsøes Breve er skrevet fra Gram, naar undtages de enkelte, der angives at være skrevet fra Kiel.

Det Valg, som Godseierne have at foretage, ere Chancerne meget mørke for. Jeg troer at foruden Deres Høivelbaarenhed ere Reventlow- Sandberg og Hagemann paa Ohrfeld de eneste gode Patrioter blandt de Valgbare, men det er jo aldeles usandsynligt at de Herrer kunne give en loyalsindet Mand deres Stemme. Man behøver blot at tage Valglisten for sig, og naar man saa af denne seer, at saa politisk renommerede Personligheder som Kittel¹⁾ og Ahlefeldt²⁾ sidde i Valgbestyrelsen ved Siden af Regeringens-Commissair³⁾ i Sydslesvig, saa har man nok....

6. Marts 1860.

.... Altsaa fik vi det gamle Ministerium igjen. Intressen her i Slesvig var betydelig afslappet for det hallske Ministerium, og det er ganske vist at man hvad Slesvig angaar kun med et Skuldertræk seer Wolfhagen⁴⁾ vende tilbage, medens at næsten alle Ønsker vare for at beholde Bl. Finecke.⁴⁾ Han gav ikke blot Tydskerne paa Hovedet, ogsaa til de danske kunde han slaae, og saaledes fik Godske Nielsen⁵⁾ en alvorlig Reprimande af ham for et Referat om Skandalen ved Commissarii-Aabningsgilde og for hans Kritik af Commissarius⁶⁾ og Biskop Boesen⁷⁾ ved denne Lejlighed

¹⁾ Ejer af Skovbølgaard. ²⁾ Ejer af Ludvigsburg. ³⁾ H. Plessen.

⁴⁾ Fr. H. Wolfhagen, Minister for Slesvig 1856—1863, naar undtages de 3 Maaneder Decbr. 1859—Febr. 1860, i hvilken Tid Baron Blixen-Finecke beklædte denne Post i Min. Rotwitt.

⁵⁾ Redaktør af »Dannevirke«, (Haderslev).

⁶⁾ Etatsraad R. H. C. C. Kranold, Chef i det slesvigske Ministeriums 2. Departement, kgl. Kommissær ved de slesvigske Stænderforsamlinger 1855 og 1860.

⁷⁾ Ulrik S. Boesen, Biskop over Slesvig.

25. Febr. 1861.

.... Skulde det komme til Krig da vil det efter min underdanige Formening være nødvendigt at indføre Besparelser i Tide, thi da vil rimeligviis Krigen blive langvarig og brede sig vidt ud, og store Byrder og store Skatter paafølge. Her kunne vi vente at faa stadig Indquartering og stadige Udskrivninger saavel af Ven som af Fjende. Desværre undgaae vi vel næppe Krigen; thi selv om ogsaa Ministeriet var forsonlig stemt, saa er der jo strax et Parti ved Haanden, det saakaldte intelligente, som ikke vil vide af Overenskomst og rimelige Indrømmelser, men vil en skandinavisk Eiderstat. Og ligesom det hos os er Intelligenssen, der er meest krigerisk sindet, saaledes gaaer det ogsaa i Preussen. Der vil ogsaa det saakaldte lærde Parti give Tonen an og drive Regjeringen frem til en Krig imod os for Nationalæren o. s. v. Det er næsten utænkeligt, at en fredelig Udjævning under saadanne Stemninger kan tilveiebringes. Iøvrigt er det kjendeligt nok, at Eiderpolitikken i de senere Aar efterhaanden har funden Indgang hos de nordslesvigske Bønder. Mange af disse ønske Slesvigs Incorporation i Kongeriget, og ingen af Befolkningen herovre er maaske ivrigere for en Incorporation end H. Kryger, hvis Mening i saa Henseende vil faa stor Indflydelse paa Folkestemningen.....

18. Juli 1863.

....I det første Møde som Stænderne i Flensborg holdt i Gaar nedlagde alle Tydskerne deres Mandater, rimeligvis for derved at umuliggjøre det for Regjeringen at fremme sine Lovudkast, og sagtens ogsaa i Haab om Exekutionen skal bringe dem gunstige Chancer. Der blev kun 19 loyale Deputerede tilbage..

29. Novbr. 1863.

...Alt herovre aander af Krig. I Gaar blev der alene af Godset indkaldt 30 Soldater....

..I det Haab at Herr Greven og Exellencen¹⁾ Intet har derimod at erindre reiser jeg i Eftermiddag til Flensborg for i Morgen at tage Deel i det store Liigfølge, som fra hele Slesvig ledsager vor afdøde Konge fra Glycksborg til Flensborg. Ogsaa et Par Bønder afgaa herfra som Repræsentanter for Godsets Bondestand....

21. Decbr. 1863.

I Dag indløb fra Districtsdeputationen vedlagte Skrivelse, som jeg tillader mig at oversende Deres Højvelbaarenhed. Dersom at det maa være mig tilladt at yttre mig, saa vilde jeg tilraade Herr Greven ganske at afholde Dem fra Valg af en Districtsdeputeret denne Gang. Enten at Hr. Kittel bliver gjenvalgt eller en anden Stortydsker — jeg har hørt en Hr. Funcke nævne, som har et Gods i Tønder Amt — bliver udkaaret, er i Grunden en ganske ligegyldig Ting for de dansksindede Godseiere i Districtet, og overhovedet er den hele Districtsdeputation og ligesaa det hele Godsøvrighedsvæsen en saa forældet Institution, og har saa lidt af Herlighed ved sig, men derimod nok af Byrder og Forpligtelser, at efter min simple Anskuelse var det en Velgjerning for Godseierne naar Regjeringen vilde tage alt paa sig. Man har ogsaa nævnet en Hr. Bachmann til Grøngrift ved Kidding som Kandidat til Posten, men han skal langt fra være af de Rene....

¹⁾ Grev Brockenhuus-Schacks Svigerfader, Geheimekonferensraad Fr. Lowzow, der administrerede Gram fra 1857—69.

26. Decbr. 1863.

...Med Hensyn til Udbetalingerne til Hr. Kraus¹⁾ til Kieler Omslag, da antager jeg at der, saafremt at ikke nye Catastrofer indtræder, som f. E. Oprør i Holsten, Prætendentens Udraabelse etc. ikke kan være noget til Hinder for at afsende de 4000 r. herfra med Posten contant til Kiel. Executionen selv, saalænge det blot kan blive ved den, vil ikke medføre nogen Forstyrrelse i Samquemet i Postgangen og i Forretningsforholdene med Holsten, tværtimod vil den efter al Sandsynlighed meget gjerne opretholde de bestaaende Forhold, ligesom da ogsaa alle Embedsmænd blive i Holsten og den hele Forvaltning vil foregaa i Holsten i Landsherrens og Kongens Navn, altsaa længe som Executionen kan holde Oprøret nede. At betale Renterne til Omslaget med Vexler, er en vidtløftig og bekostelig Omvej, og saafremt Oprør udbryder, meget vanskelig at arrangere. Ønsker deres Høivelbaarenhed imidlertid at have positiv Sikkerhed for at Pengene kommer Hr. Kraus i Hænde, skal jeg gjerne bringe ham samme; jeg skal desforuden betale Penge i Kiel til Omslaget, saasom Brandpenge, Ridderskabspenge etc., og med det samme kunde jeg da i Flensborg conferere med Hr. Struckmann....

¹⁾ Advokat i Kiel, Søn af tidl. Politimester i Flensborg Justitsraad, sen. Etatsraad, Konferensraad Johan Georg Kraus; Advokat Kraus udnævntes til Sekretær hos v. Zedlitz, den preussiske Civilkommissær for Slesvig, se videre om ham, i de følgende Breve. — Som Bærer af Slesvigholstenismen vil man uden Tvivl ved Siden af Kraus kunne stille en lang Række yngre Jurister og Embedsmænd, fortrinsvis Sønner af gamle Embedsmænd i Hertugdømmerne.

... Af Gram og Nybøl Godser skal der udredes 5 Heste til den store Leverance til Armeen. Jeg har naturligvis gjort gjældende, at Bønderne skulle have deres Andel af denne extraordinære Hesteleverance, som intet har at gøre med det ordinaire Rytterhestehold, men rigtignok mene nogle af Beboerne at Godsher-skabet ogsaa ene skal udrede disse 5 Heste, medens Flere af dem dog give mig Ret i min Anskuelse. Jeg troer nok at det skal lykkes mig at sætte min Mening igjennem. Ogsaa af Forpagterne har jeg fordret at de skulle udrede den Andeel, som kan falde paa de af dem forpagtede Jorder, og Wieland¹⁾ og Müffelmann²⁾ have ei heller gjort Invendinger....

... Det er ingen god Efterretning, som i Dag er naaet hertil om at Ministeriet har indgivet sin Demission. Hvad er der nu i Veien. Jeg er næsten mere bange for de indre Kriser end for alle Tydskere og Prætendenter. Vor Armee er nu bag Dannevirke og kun nogle Rester af Tropper tilbage i Holsten, men ogsaa disse Rester trækkes ud af Holsten successiv...

31. Decbr. 1863.

... Situationen i Holsten er ikke bleven bedre i de sidste Dage. Derfor gjentages min Begjæring om at blive meddeelt Herr Grevens gunstige Bestemmelse om hvorledes at jeg maa afsende Pengene til Advokat Kraus.... Jeg er villig til selv at bringe Pengene til Kiel omend Kiel nu er en af Oprørets værste Røder....

Kiel, 8. Jan. 64.

Eft. Kl. 3.

I Gaar Aftes kom jeg hertil og idag har jeg nu, efter megen Løben frem og tilbage imellem Hr. Kraus'

¹⁾ Møller ved Gram Sloismølle. ²⁾ Forpagter af Gramgaard.

private Bolig udenfor Staden og hans Contoir i Byen — hvor han imidlertid længe ikke var at finde paa nogen af Stederne; (men det forstaar sig: i denne bevægede Tid have alle her, og da navnlig Advocaterne, travlt, vistnok fuldkommen saameget med Politik og Møder og Resolutioner, som med Omslagsforretninger) har jeg da nu bragt Tingene i Orden.... Jeg fandt iøvrigt Advocat Kraus meget forekommende, men forresten fik jeg det Indtryk af ham, at han har identificeret sig temmelig stærkt med Bevægelsen herpaa Stedet og navnlig sluttet sig til Augustenborgeren. Da man siger, at Brevhemmeligheden ikke respecteres meget stærkt i Holsten, skal jeg ikke befatte mig med politisk Nyt herfra

Saameget kan jeg dog uden lang Betænkning forsikkre, at der ikke er mange Spor synlige her paa Stedet af Landesorgen udvendig, og indvendig vel endnu færre. Derimod er det Synd at sige, at det mangler paa slesvigholstenske Emblemer. Flag, Vaabenskjøld, Guirlander over Gader, Grønt over Vinduerne, Cocarder og Sløifebaand varierer imellem hverandre i utrolige Combinationer. Paa Courhotellet, hvor den augustenborgske Prætendent residerer, vaier 2 kolossale sl. holstenske Flag. Jeg har hidtil havt Lov til at gaa omkring uantastet, skjønt man af og til værdiger min florumvundne sorte Hat endel Opmærksomhed, men jeg sætter hverken sl. holstensk eller tydsk Cocarde paa, som flere Danske have maattet gjøre under deres Ophold her til Omslaget eller i andre Anliggender

Igaar i Flensborg havde jeg det Held at see Kongen og Kronprinsen paa deres Tilbagerejse fra Arméen. Kongen kjørte med sin egen Vogn til Sønder-

borg, hvor Slesvig var gaaet hen for at optage ham. Prindsen fulgte med ham. Grev Ludvig¹⁾ traf jeg ved samme Lejlighed

12. Jan. 1863 [j: 1864].

.... Natten imellem Løvedag og Søndag kom jeg hjem. Jeg fandt i Advocat Kraus vel en forekommende Mand, men tillige en afgjort Slesvig-Holstener og en varm Tilhænger af Augustenborgeren, som unægtelig overraskede mig endeel, da jeg dog havde antaget, at der var gaaet noget af Faderens Loyalitet — den gamle Kraus lever endnu i Kiel — i Arv paa Sønnen. Jeg tog i Kiel ind i »Stadt Kopenhagen«, Værten var en velsindet Mand og hørte til de Gamme loyale Tydskere, som ikke ville skilles fra Danmark, han fortalte mig meget om Forholdene og forsikkrede mig, at der vel var stor Bevægelse i Gemytterne i Holsten, men det var Demokraterne især Advocater og Præster, som ophidsede Befolkningen, og utilfredse Godsejere havde bidraget meget til Mistemningen. Den jævne Mand i Byerne og paa Landet var tilfreds, men kunde ikke komme til Orde og blev underkuet af Skraalerne. Især, sagde han, er det dog Advocaterne, som lede Bevægelsen og harangerer Mængden. Om Kraus ytrede han: »er ist ein schrecklicher Dänenfresser«. Jeg hørte en Yttring af Kraus selv, som bekræfter denne Dom. Der kom en Præst til Kraus medens jeg opholdt mig hos denne, og strax begyndte en politisk Samtale imellem dem, især om Regjeringen i Pløn. Præsten mente, at de 2 tilbageværende Raader—Rumohr²⁾ og Schultze³⁾ —

¹⁾ Greve Ludvig Brockenhuus-Schack, Amtmand i Tønder.

²⁾ Willibald Paul Emil Rumohr. ³⁾ Theodor Schultze.

burde forblive i Embede, men Kraus sagde, at det kunde ikke taales, da de havde aflagt Ed til Christian den 9de. Det er ret betegnende, men det er tillige oprørende at høre, at det er en Forbrydelse, at en Mand har aflagt Ed til sin retmæssige Konge og Herre. Det er skjændigt som Exekutionen udføres. Der gaaes planmæssig frem efter at nedtræde Kongens Autoritet og bane Veien for den augustenburgske Præ-tendent, som personlig taget skal være en Stymper, og jeg begynder at frygte for at Østerrig og Preussen dog halvt om halvt spiller under Dække med ham. Iøvrigt er der endnu kun lidt Militair i Holsten, og Forbundstropperne kunne intet gjøre os ved Eideren, da de mangle svært Skyts. I det hele taget antager jeg at der ikke kan være Fare for Angreb i de første Uger, og imidlertid ville vi med Guds Hjælp igjen have Tøveir. Der er næppe Tvivl om at Frostens svækker endeel af Dannevirke-Stillingens Værdi; det er imponerende Værker som man har anlagt, og det ville være i høj Grad sørgeligt om Tydskerne skulle tage dem fra os.

Hvilket Røre og hvilken Vrimmel af Soldater dog i Slesvig, men de stakkels Soldater ligge næsten alle i Halm og komme sjælden af Klæderne. Det er frygtelig drøit i denne Kulde. Min Karl Ludvig har ikke været af sine Klæder siden Juledag, fortalte han mig. Iøvrigt hersker der ikke den bedste Stemning i de slesvigske Batailloner, og det er ogsaa sandt, hvad tydske Blade have fortalt, at Holstenerne desertere rask væk over Eideren. Misstemningen i flere af de slesvigske Batailloner er endog udartet til Opsætsigheder, Nægtelse af Lydighed osv. Saaledes er endeel Mandskab af 12. Regiment som Straf

sendt til Als paa Skandsearbejde, og den Dag at jeg opholdt mig nogle Timer i Slesvig blev en Soldat fra det 21. Regiment idømt 30 Dages Vand og Brød og 50 Rottingslag, fordi han havde erklæret ikke at ville tjene for Kongen, men ville permitteres ligesom Lauenburgerne blev det. 2 Majorer — Junghaus og Zalchov — have mistet deres Kommandoer og ere kaldte til Kjøbenhavn for at gøre Rede for dem; Junghaus førte 12. Bataillon, som da den marcherede igjennem Flensborg sang »Meerumschlungen«. Bataillonnen bestaar af Sydslesvigere. Junghaus er en tapper Soldat og Sydslesviger af Fødsel. Jeg kjender ham meget nøje, da jeg tjente under ham i 1848 og omgikkedes ham meget. Han mangler dog ganske nationale Interesser og lægger ikke Skjul derpaa, og dertil kommer, at han holder meget af at fraternisere med Tydskere. Zalchov førte nok 13. Bataillon, men ham kjender jeg ikke meget til

. . . . Forinden jeg slutter kan jeg tilføje, at der nu er anmeldt Indquartering her for ca. 90 Mand og 200 Heste til Traindepotet, dog foreløbig kun for 2 Dage. De 5 Heste fra Godserne ere stillede og antagne. De kostede os ca. 205 r. pr. Stk.

13. Jan. 1863.

. . . . Paa min Rejse til Kiel confererede jeg med Hr. Struckmann. Han er Mægler i Flensborg, en gammel Mand og syntes at være ret velsindet mod os Danske, skjønt han fortalte mig, at Stemningen i Flensborg ikke var saa gunstig for os nu som før paa Grund af de Eiderdanskens Forulempelser imod alt hvad der var tydsktalende. Af den afdøde Konge var han ingen videre Beundrer, men han paastod dog, at han var en god loyal Borger

5. Febr. 1864. Aften.

.... Den disponible Kassebeholdning vil, naar Fjenden kommer, være anvendt i Hovedsagen til vore store Udskrivninger, som Godskassen maa, da vi bortlicitere Leverancerne hvor vi kunne, gjøre Forskud for, og som til Dato — i Heste, Hø og Halm samt Ægtkjørsler — allerede udgjør ca. 1500 r foruden at der daglig indløber nye Requisitioner. Godserne holder allerede nu hver Dag 40 Ægtvogne i Slesvig, foruden alle de Vogne, der gaar frem og tilbage imellem Godset og Arméens Magasiner i Sønderborg og Flensborg

.... Det værste er næsten med de korte Tidsfrister. Imorges f. Ex fik jeg Ordre om at Godserne skal levere foruden 40 Vogne i Slesvig strax og senest til den 7. ds. store Quantiteter af Fourage. Bliver det saaledes ved, saa vil, naar Fjenden kommer, Fouragekammeret være næsten tom

6. Febr. 1864.

— Idag Ordre om ny Leverance, 8760 Pund Hø at præstere i Morgen den 7. i Slesvig.

7. Febr. 1864, Aften.

Bladet har vendt sig paa en skrækkelig Maade for os. Det utrolige er sket, at vor Armeé uden Kamp har forladt Dannevirke og i dette Øjeblik er paa Als og paa Veien til Frederits. Hvilken Ydmygelse for Nationen, hvilken Jammerlighed efter alt hvad der er blevet gjort for Dannevirke-Stillingen, der blandt andet har kostet os Millioner. Gud bevares, hvilken Sorg, hvilket forfærdeligt Budskab det dog var at modtage

.... Man siger, at Postgangen idag er standset fra Haderslev. Maa jeg derfor bede om, at Breve maa

blive adresserede til mig over Ribe og afgives til Hospitalforstander Rosenvinge, til hvem jeg sætter mig i Forbindelse, foreløbig ved Bud

10. Febr. 1864, over Ribe.

Der er ikke passeret noget her endnu, men Postgangen er afbrudt og mange Embedsmænd syd fra flygtede, dog ikke alle Jeg tror næppe, at Tydskerne ere længere mod Nord idag end i Linien af Aabenraa og Løgumkloster, men imorgen er det sandsynligt at vi have dem her. Igaar Nat laae her af vore Tropper en ridende Streifpatrouille paa 3 Mand, som gik herfra til Fødingbro.

Vil Herr Greven bede Exellencen om at adressere Breve til mig over Ribe — at afgive til Hospitalforstander Rosenvinge — og da vi nu ere afspærrede fra al ordinair Communication med den øvrige Verden og ganske savne Blade, kan jeg ikke nægte at det vilde [være] velkommen om der fra Giesegaard af og til maatte sendes mig nogle Blade, alt under Adresse til Rosenvinge, til hvem jeg sender Bud af og til

14. Febr. 1864.

. . . . Alt er godt her endnu. Fjenden er endnu ikke kommen til Gram, men han er i Haderslev, hvor han har afsat Øvrigheden, beslaglact de offentlige Kasser, og hvor Prætendenten er blevet proclameret
. . . . Postgangen fra Haderslev er standset ganske, kun over Ribe have vi en Gang imellem Forbindelse med den øvrige Verden. Disse Linier afgaa over Fødingbro. —

Fjenden løsgiver alle Fanger som ere Slesvigere; en Soldat herfra, som blev Fange, er saaledes kommen hjem . . .

17. Febr. 1864.

Endnu idag kan jeg meddele Deres Højvelbaarenhed, at Gram er ubesat af Fjenden, som nok næppe endnu er synderlig længere mod Vest end Skrydstrup — men af hvor lang Varighed vor Fritagelse for hans Besøg vil blive, maa Gud vide.

— Jeg har hørt, at Grev Ludvig har gjort forgjæves Forsøg paa at komme til sit Embede, men igjen maatte tage til Møgeltønder....

.... Den første Requisition fra Tydskerné er nu indløben — 16 Vogne fra Godserne strax i Aabenraa daglig eller: »nachdrücklich militairische Maasregeln«. Tak! Vi forstaar Sproget — og Vognene maa skaffes til Veie

24. Febr. 1864.

Til Dato er alt gaaet temmelig rolig af her. Der kommer vel af og til Patrouiller ind paa Godset af fjendtlige Tropper, men de tilføie os ingen videre Overlast, der er værd at tillægge nogen Betydning i Krigstider, og hvad vi til Dato have oplevet hører mere hjemme paa det komiske end paa det alvorlige Gebeet.

Saaledes kom der forleden en Afdeling østerrigsk Kavalleri, efterat have overnattet i Kastrup, til Gram. Den bestod af 36 Mænd, recognoscerede Terrainet heromkring og drog saa videre nord paa. Doktor Reimers¹⁾ var netop i Sygebesøg i Kastrup, da Militairet indtraf, men han blev strax stoppet, og maatte tilbringe Natten i Kastrup indtil at Militairet næste Morgen var draget derfra.

Jeg havde netop afsendt en Estafet til Aabenraa, uden at vide at der var fjendtlige Tropper i Nærhe-

¹⁾ Physicus i Gram.

den. Budet skulde bringe Breve fra mig til Kjørselskommissairen i Aabenraa og til Kittel, som kun angik de 16 Ægtvogne, som vi daglig holde i Aabenraa Vognpark til Fjendens Brug, og Adressen ugen paa havde jeg skrevet paa Tydsk med Bemærkning, at Brevet angik »Militairfuhren«.

Men det hjalp altsammen ligemeget; mit Bud blev anholdt, Officeren aabnede Brevene og efterat have kigget i dem, rev han dem itu og sagde til Budet, at nu kunde han ride tilbage med Stumperne. Det var slet ikke pænt gjort, men er iøvrigt mere skikket til at more sig over end til at ærgre sig for. —

Naar jeg undtager Ægtkjørselen har Fjenden hidtil ikke requireret Naturalydelse, men hvor han kommer frem betalt ret ordentlig, ogsaa her

2. Marts 1864.

.... De Patrouiller, der jævnlig komme ind paa Godset, have til Dato ikke fortrædiget os. Der var hos mig en Tid nogen Uvished, om jeg turde fortsætte med Skovauktioner efter den fjendtlige Occupation — i Amtet standsede man med alle Skovauktioner — men da jeg saa, at Fjenden ikke gjorde Tegn til at ville gribe ind i det private Forretningsliv, tog jeg atter fat i forrige Uge paa en Auction

.... Flere tyske Officerer i Haderslev havde begyndt at tale om at ville holde en stor Jagt i Gram Skove efter Raavildt, og at der skulde sendes Menige herud for at bruges som Klappere. Men Khr. Krogh¹⁾, som havde en af disse Officerer i Quarteer fik han:

¹⁾ Kammerherre Caspar Herman Krogh til Taabdrup, Forst- og Jægermester for Hertugdømmet Slesvig 1835—1848, en Broder til General Krogh, Sejrherreren fra Isted.

forestillet, at havde han Lyst til at komme paa Jagt herude, var det bedst at han ene tog til Gram og gik paa Jagt efter et Stykke Vildt. Fyren kom da ogsaa ene, fik den unge Rosendahl¹⁾ med ud, og 3 Gange fik han Skud til Buk — og han var Jæger nok til kun at skyde til Bukke — men feilede, og vore Bukke toge ingen Skade. Han kommer ikke mere.²⁾ Imidlertid var det meget betænksomt gjort af Khr. Krogh, og skjönt jeg aldrig har før sat min Fod indenfor denne Mands Dør eller før har seet ham, troede jeg at handle rigtig i, da jeg igaar var i Haderslev, at gaae hen og hilse paa ham for at takke ham for den Omsorg og Interesse, som han havde viist for Gram Jagten. Jeg tilføiede, at jeg vilde tillade mig at aflægge Beretning derom til Hr. Greven. — Da Khr. Krogh er meget belagt med Indquartering — deriblandt den preussiske Kronprins — har Rosendahl og jeg talt om det ikke vilde være klogt, at man i Grevens Navn tilbød Khr.'en et Stykke Vildt. Gud fri os for at faae Tydskerne i vore Skove.—

Jeg var i forrige Uge i Aabenraa angaaende vor trykkende Ægtkjørsel, som jeg fik modereret. I Øjeblikket ere vi fritagne for at stille Ægtvogne. Derimod medtages vi nu alvorlig til Leverancer. Jeg afleverede da saaledes i Gaar i Haderslev 20,000 Pund Hø, og atter imorgen skal jeg derud med 30,000 Pund Hø. Det er et svært Bryderi og Vrøvleri som disse Leverancer give baade herhjemme med at faae Varerne samlede og med at faae dem afleverede og antagne ved Magasinerne. Paa mine Rejser har jeg talt med

¹⁾ Søn af Skovrider Rosendahl paa Gram.

²⁾ Det var den preuss. Kronprins' Adjudant, Major v. Schweinitz.

Heltzen og Stockfleth¹⁾, begge bade mig hilse Herr Greven, Heltzen var ikke saa forknytt som Stockfleth. Man siger, at Grev Ludvig skal afsættes

11. Marts 1864.

.... Jeg vil strax iaften afsende et Par Linier til Dem, Herr Greve, over Ribe endnu. Gud veed hvorlænge at denne Postrute kan holde sig, eftersom Fjenden nu har paalagt Ribe en stor Udskrivning af Naturalier, som næppe meget villig vil komme tilstæde, uden at der kommer Militairbelægning til Byen

.... Vore Leverancer vedblive; dog nu er Touren kommen til de Stakkels Jyder. Khr. Stockfleth er afsat. Hans Eftermand er en Tydsker af Navn Kiær, født i Haderslev. Grev Ludvigs Eftermand bliver en Fontenay. Forholdene herovre blive vanskeligere hver Dag. Civilkommissairene have udstedt Forbud mod at bede for Kongen.

Tolderlund²⁾ har lidt grumme meget af Indqvartering. Sidst jeg hørte fra ham var Tilstanden lidt bedre, men han var ikke blot udspiist, men næsten udfodret tillige, naar det ikke snart vilde forandre sig, og dertil var han næsten Fange i sin egen Gaard. Han er meget at beklage. Paa Gaardene i Nærheden af Dybbøl skal Tilstanden være endnu værre

1) Amtmændene i Aabenraa og Haderslev.

2) Grev Brockenhuus-Schack og Baron Rosenorn-Lehn, den senere Udenrigsminister, købte i Forening Aarup ved Aabenraa (Ensted S.). Gaarden bortforpagtedes til Hr. Tolderlund, en Sjællænder; i Aaret før Krigen købte Tolderlund Gaarden; efter Krigen maatte Greven og Baron overtage Gaarden igen.

17. Marts 1864.

Jeg har havt den Ære at modtage Deres Højvelbaarenheds gunstige Brev af 11. dennes om Skatte-spørgsmaalet. Naar De, Herr. Greve, har henviist mig til Amtmanden, saa vil jeg tillade mig at bemærke, at da Khr. Stockfleth alt er afsat, saa kan det næppe være Herr Grevens Hensigt at jeg skal konferere med den tydske Amtmand, men at jeg skal handle efter Konduite. Herredsfogderne i Amtet have endnu faaet Lov til at sidde i deres Embeder, men efterhaanden vil sikkert Touren ogsaa komme til dem. Det er næsten utænkeligt at en tydsk Amtmand ret længe vil taale dem. Med Præsterne er der nok efter Sigende nu ogsaa begyndt. Saaledes skal Provst Koefoed-Hansen i Haderslev, en intelligent og dygtig Mand, ogsaa anerkjendt som Præst og i det Hele en Mand af moderate Anskuelse, være afsat

. . . . Amtmand, Baron Wedell i Flensborg staaer nok paa Nippet til selv at ønske sin Afskedigelse. Det skal ikke være til at udholde de Ydmygelser, som han maa døie og den Krænkelser som det danske Sprog og det danske Element tilføies i hans Amt, hvor han maa reise rundt jevnlig med Civilkommisairerne paa Visitatser

. . . . Vi gaar her i megen Bekymring for vor Armées 4. Division (Hegermann-Lindenchrone) som skal trænges haardt i det nordlige Jylland af Østerrigerne, der følge dem lige i Hælene og eftersætte dem stærkt. Man vil vide her efter Rygte, at efter en Træfning ved Skanderborg er Divisionen bleven oprevet og skilt ad. Vist er det, at der til Viborg er kommen et Compagni af 1. Regiment, som intet vidste om hvorledes det var gaaet den øvrige Deel af Re-

gimentet. Dette Compagni føres af en bekjendt af mig, Major Siemsen fra Ribe, og han har fra Viborg sendt nogle faae Linier om hans Skiæbne til Ribe. Gud forbyde dog at dette slemme Rygte skulde blive bekræftet

.... Og de arme Jyder! Hvor beklager jeg dem ikke. Ved Siden af Jydernes Skjæbne ere vi her paa Gram slupne mageløs godt. I det hele er det mig næsten en Gaade at vi til Dato ere komne saa let fra Krigens Onder. — Maatte det blot vedblive. Amtmændene i Ribe, Ringkjøbing, Aarhus, Skanderborg og Veile Amter bleve i forrige Uge tilligemed Byfogderne tilsagte af Wrangel¹⁾ til Møde hos ham, for at ordne Udskrivningerne til Fjenden. Man fortæller, at Fjenden gjør enorme Fordringer i Jylland, men man siger ogsaa, at Jyderne ikke ville efterkomme samme i deres hele Udstrækning, som jeg finder meget sandsynligt. Jeg hører, at f. Ex. Lautrup til Estrup daglig har Ydelser til en Værdi af 5 r. foruden Ægtkjørsler. Dette kan dog bæres ialfald en Tid, naar kun Fjenden ikke ved Siden af vil forlange Heste og Kvæg etc.

Ribe og Varde har været besatte af en lille Styrke, som er gaaet bort igen. Posten gaaer dog nok endnu — engang imellem i al Fald — ned ad Vestkysten over Aalborg antager jeg

4. April 1864.

.... Vore Ægtbyrder stige stadig. Nu holde vi 32 Vogne gaaende hver Dag fra Vognparken i Aabenraa, og Prisen paa vore Vogne bliver hver Dag dyrere; især efter at et Par af Vognene har været an-

¹⁾ Preussisk Feltmarskal, havde Overkommandoen paa tysk Side under Krigen.

vendt til Kjørsel ved Dybbøl og udsat for Granat- og Kugleilden, er det vanskelig at faa Bønderne afsted herfra til rimelig Pris. — Foruden disse 32 faste Vogne, have vi liggende paa Als 3 Vogne, som tilbageholdes af vor Arme. Vore Ægtvogne koster os daglig ca. 150 r., som er en meget stor Byrde at bære ret længe. Vi bortlicitere nemlig alle faste Ægtvogne.

Vi have nu havt vor første Indqvartering, nemlig en Commando paa 33 Mand, som kom hertil den 2. April og forlod os igaar efterat have overnattet her. Det var østerrigske Tropper, deels ungarske Husarer og deels bøhmiske og steiermarkske Jægere, ført af en Lieutnant, som laae paa Slottet. Sygehuset blev benyttet til Vagtstue. Man spurgte ivrig ud efter vore Tropper, som nok er i svag Fremrykning nord fra igjen, men vi have naturligviis her aldeles Intet set af vore Tropper. Herfra gjorde Commandoen en Excurtion til Ribe og straks tilbage. Den visiterede Postcontoiret og bemægtigede sig nogle Breve — jeg tror kun 3 — til mistænkelige Personer i Slesvig, sagde Officeren mig. Et Par Dage tidligere var der i Gramby en mindre Patrouille, som ogsaa der tog endeel Breve, dog ingen til mig, eller fra mig

10. April 1864.

. . . . Netop som jeg havde afsendt mit sidste Brev til Herr Greven af 4, dennes reed en galloneret Husarofficer ind paa Slottet og anmeldte en ny Indqvartering, som da ogsaa fulgte ham lige i Hælene. Der var et Detachement af c. 40 ungarske Husarer og en Infanterideling paa c. 140 Mand af Regimentet Hessen — ialt 180 Mand, som laae her paa Gram fra Middag til næste Morgen Kl. 6, da Detachementet

forlod os for at drage til Ribe, hvor dog Styrken kun forblev nogle Timer, men derpaa drog efter Foldingbroe ad Kolding. Paa Slottet havde vi 5 Officerer og 25 Mand som fik fuld Forplejning. Officererne vare temmelig fordringsfulde, krævede Viin, og om Aftenen Rom og Viin til Punsch. Jeg maatte rykke ud med Varerne, skjøndt kun med Uvillie og med en suur Mine. De forlode os naturligvis uden at betale, men ogsaa uden Tak og uden Farvel, ja toge endog Resterne af en Flaske Rom med. De Menige vare mere nøisomme og opførte sig iøvrigt, paa de uundgaaelige Rapserier nær, ret taalelig, men de ere i høj Grad uforsigtige i Omgang med tændte Cigarer, med Ild og Lys

.... Det hører til Dagens Orden at de Danske slæbes bort af Fjenden, oftest om Natten, og Folk føres lige fra Sengen paa en Vogn og saa afsted. Det er det samme enten man er privat Mand eller beklæder en eller anden offentlig Function. De første ere lige-saa stærk udsatte som de sidste, I Hobevis har man slæbt bort i Sundeved, og ogsaa paa vor Egn gaaer det rask. Kryger blev afhentet for c. 14 Dage siden en Nat og sidder endnu i Kolding. Forleden Nat afhentede man Sognefogden i Rødding og en Fru Wagner paa Rødding Høiskole og førte dem til Kolding. I forgaars tog man d'Hrr. Lautrup til Estrup, Momsen til Skovlyst og flere Jyder, private Folk allesammen, og slæbte dem til Kolding. Ingen er sikker. Der hører blot til at en eller anden af vore Hjemmetydskere gaar hen og bagtaler En, væk er man. Østerrigerne ere lige saa gode i dette Haandværk eller denne Bortslæben som Preusserne. En Mand paa vor Egn have vi, som det antages ingen god Indflydelse udøver hos

Fjenden. Det er Herr Mylord til Røddinggaard. Men denne Bortslæben er saa meget mere uforskyldt af de Danske, som de alle netop forholde dem rolige, passe deres Dont og deres Eiendom, og aldeles ikke giver dem af med Agitation, Spionage eller sligt. Ved den østerrigske Stab i Kolding befinder sig en Baron Løvenstern, som er Tolk og Mellemand i Forhørerne over de Danske. Det er en født Holstener, som taler godt Dansk, men ikke skammer sig ved at slaaes med sine egne Landsmænd.

Forleden erkyndigede sig en fjendtlig Afdeling meget nøie om Deres Navn Herr Greve, om hvor De boede, om De sjelden kom til Gram, om jeg fik Brev fra Dem, og hvad De skrev o. s .v. Jeg gav dem fuld Oplysning om de første Puncter, men om de sidste sagde jeg blot, at det var vanskeligt for Greven at skrive til mig, da De maatte antage at vi her vare ganske afspærrede fra Postforbindelse, og iøvrigt afholdt Greven sig fra al Politik, ogsaa i Deres Breve. Hvad Indqvarteringen angaar, saa er det forresten ikke saa ganske let en Sag i et saa aldeles tomt Hus som Slottet, pludselig at tage imod en stor Indqvartering paa fuld Kost. Det gaar ud over de spæde Kalve og Flæsket. Officererne lægger jeg hver Gang ovenpaa i Exellencens Værelser, og de Menige anbringer jeg i de 2 tomme Værelser i Hovedfløien ovenpaa ind til min Lejlighed. Halm paa Gulvet forestiller Sengeklæder. Husarerne ligger i Stalden. En saadan Indqvartering giver bag efter Stof til Smaaanedoter og morsomme Ting. Paa Gramgaard laae c. 50 Mand. Det Første som de gjorde var at stjæle en Ost ud af Ostepressen og — hvad værre var — at dreie Hovedet om paa en Høne, som de strax pillede

Fjerene meget pænt af, og derpaa kom til Frøkenen¹⁾ med den med Anmodning om nu at ville koge den for dem. Men dette var for meget for Frøken Müffelmann. Hønsene er Frøkenens specielle Yndlinge, hendes egne Børn. De skyldte hende næsten deres Tilværelse, i al Fald har hendes kjærlige Haand ledet deres Opdragelse og Udvikling, og saa kommer Fjenden og ofrer en Uskyldigs Liv. Hun blev derfor rāsende, tog den plukkede Høne og under kraftige Udtalelser om det nederdrægtige i deres Opførsel kastede hun dem Hønen lige i Ansigtet til stor Moro for Soldaterne, der loe ret hjertelig over denne Tugtelse, og derpaa gik over i Mejeriet og kogte Hønen. Forleden Aften højtideligholdt vi Kongens Fødselsdag ved et lille Gilde hos Schmidts²⁾. Om Dagen vaiede Danebrog fra flere Huse her, dog vilde jeg ikke tage Deel i at flage, hvad ei heller Reimers eller Müffelmann gjorde, skjøndt Lysten ikke manglede, men skulde der komme Ubehageligheder efter for os, vilde man strax bebreide mig det og sige, at jeg var Skyld deri

¹⁾ Alvilða Müffelmann, f. 1810, en Søster til Forpagteren; deres Forældre var Grosserer i København, M. og hans Hustru, født Tutein. Begge har haft Chr. Winther til Lærer, da han var Huslærer i deres Faders Hus i en Række Aar. Digteren forelskede sig snart i den skønne, kloge og musikalsk begavede Aluilda, som han skrev hendes Navn; hun gengældte ikke hans Kærlighed, men ægiede dog heller ikke en anden, han har skrevet mange Breve og Digte til hende, deriblandt »Flyv, Fugl, flyv over Furesøens Vove«. Hun sørgede saa dybt over Danmarks Skæbne i 1864, at hendes Haar blev graat, og hun aabnede aldrig efter den Tid sit Klaver for at spille paa det.

²⁾ Gjæstgiver i Gram.

15. April 1864.

.... Igaar sendte Kommandanten i Haderslev mig ved en Patrouille paa 9 Mand — ungarske Husarer — en Requisition om en ugentlig Leverance af 1 Stk. Vildt fra Gram eller ogsaa hver 8. Dag at see et Jagtselskab fra Haderslev selv opsøge Vildtet. Jeg var derfor ej heller i nogen Tvivl om det Svar, som jeg skulde give

26. April 1864.

.... Siden den 14. ds. har der ikke været fjendtlig Militair her. Vor trykkende Ægtekjørsel vedvarer. Efter det frygtelig blodige Slag ved Dybbøl og vore store Ofre er Stemningen uhyre nedtrykt herovre. Nu gaaer det løes mod Fredericia og baade igaar og idag lyder Kanontordenen igjen til os. Stakkels Jylland. Der skal være Landsbyer som ere aldeles udspiste, og hvor Beboerne nu lever af Militairet og faa Ration hos dette daglig. Men dog især vore stakkels Tropper. Gud i Himlen hvor maa de dog døie ...

27. April 1864.

.... Igaar blev der os meddeelt fra Ribe, at Post- og Telegrafrouuten ad Vestkysten i Jylland nu var blevet afbrudt paa Grund af Preussernes Fremrykning mod Nord. — Saa maa vi nu benytte Postrouten over Hamborg og Lybæk. Herr Greven vil dog nok kunne adressere Deres Breve directe til mig, uden at det er nødvendigt at benytte det af mig tidligere nævnte Handelshuus

29. April 1864.

.... Vi have det uforandret her. En fjendtlig Styrke paa c. 400 Mand er ude paa Execution i disse Dage i Ribe Amts sydlige Sogne for Restancer til Magazinerne i Kolding. Der var nemlig Sogne som

ikke vilde yde Leverancer til Fjenden og nu faa Lejlighed til at vise deres Mod. I Ribe har man, efterat Stiftamtmanden og Borgmesteren jo for længst ere blevne bortførte, nu taget de constituerede og Fuldmægtige, som ligeledes er førte bort som Arrestanter. Det kan man kalde at gjøre reent Bord for Øvrighed i Ribe. Byen faaer nu at skjøtte sig selv, thi der vil næppe være nye Liebhavere til Embeder, som Fjenden skjænker saa megen Opmærksomhed ..

.... Der ligger mange af vore Saarede paa Lazaretterne i Sundeved og vi have travlt herovre med at sende dem Gaver. En stor Trøst er det for os, at Fjenden yder vore saarede en god Behandling

4. Maj 1864.

Vedlagt tillader jeg mig at forelægge Deres Høivelbaarenhed til behagelig Underskrift en Panteobligation Et Par Dage er desværre gaaet tabt for mig derved, at jeg har maattet fra Haderslev forskaffe stemplet Papir til Obligationen, det vil sige man maa paa Amtstuen erlægge Gebyret for Papiret, men man faaer dog ikke stemplet Papir udleveret, kun en Quitting, tegnet paa et ustemplet Stk. Papir, og paa et saadant Ark Papir skrives derefter Dokumentet; der haves nemlig ikke stemplet Papir i Hertugdømmet Slesvig fortiden, thi efterat Civilkommissairerne¹⁾ have forbudt at bruge Papir, som er stemplet med det kgl. Navnechiffer, er der endnu ikke udkommen noget andet stemplet Papir, og man har derfor indtil dette skeer foreskrevet den ovennævnte Fremgangsmaade....

¹⁾ Preusseren v. Zedlitz og Østerrigeren Grev Revertera, der tilsammen ledede den øverste Styrelse.

.... Der hersker stor Stilhed her; vi vide Intet, hører Intet og see Intet. Mod Nord er fuldstændig Spærring indtraadt. I politisk Henseende ere vi derfor langt tilbage i Tidsbegivenhederne. Vi have ingen anden Postforbindelse end 3 Gang ugentlig fra Haderslev¹⁾. Vi leve i Haabet om snart at see en lysere Udsigt for Landet og for os alle aabne sig

13. Maj 1864.

.... Der tales saa stærkt om Vaabenstilstand i disse Dage, saa man maatte næsten antage, at denne var forestaaende. Dog endnu i Gaar var den ikke indtraadt i Ribe i al Fald, thi der plyndrede Fjenden ganske artig igaar af, hvad han fandt af Værdisager. Stiftamtmand Nielsen er omsider kommen hjem. Han passerede her igjennem i Onsdags. Det skal ikke være sandt, hvad tyske Blade have fortalt at Jyderne have betalt Kontributionen, i al Fald kan dette kun være Tilfældet med enkelte Smaabyer. Derfor foregaaer der netop Plyndring. En stor Del Heste er tagne i Jylland.....

....Efter at have leveret 4 Bukke har jeg standset med Vildtleverancen, og indgivet Ansøgning om Fritagelse, men til Dato ikke modtaget Svar.... For de 4 Bukke har jeg fordret en Betaling af 20 preussiske Dalere, som jeg dog ikke smigrer mig med at erholde.

23. Maj 1864.

....Contante Penge ere sjældne i denne Tid. Der kan let faas 5 p. C. i disse Tider herovre....

....Paa mit Andragende om Fritagelse for at levere flere Dyr, har jeg ikke faaet Svar. En bekjendt af mig fik jeg til at gaa til Commandanten i Haders-

¹⁾ tilladt af den preussiske Overpostbestyrelse.

lev, og tale med denne Herre, og Commandanten yttrede, at han fandt det billigt, at vi slap for Leverancen, han vilde indstille det til sine Foresatte, dog fik jeg ikke Svar inden næste Leverancedag — det var i forrige Uge — »saa kunde han ikke fritage mig.« Der kom ikke Svar. Et er hvad de Herrer love, et Andet hvad de holde. Jeg lod imidlertid 8 Dage gaa over uden at levere, saa fik de en Buk igjen i sidste Uge — det er den 5te — men nu vil jeg ogsaa holde op, og see hvad der vil følge paa. Under Vaabenhvilen stoler jeg paa at de ville genere dem lidt ved selv at tage.

Vi ere til Dato slupne forunderlig heldig for Indquartering. Derimod vedbliver vor trykkende Ægtkjørsel, og forgjæves har jeg søgt om Moderation heri. Mærkeligt nok har man endnu ingen Skatter krævet her.

Det overrasker mig at høre at det staar sig saa slet med Hr. Tolderlund. Vistnok har Krigen skadet ham en Deel, dog antog jeg langtfra, at dette Tab var større end nogle 100 Dalere, især da jeg ved at han er blevet fritaget en lang Tid og netop i Saa- og Arbejdstiden, for Ægtkjørsel. Det gjør mig ondt for ham....

4. Juni 1864.

Med den nye tyske Centralkasse i Flensborg har jeg en Sag, som synes efter lang Skriveri at ville føre til Ubehageligheder for mig. Sagen er den: Den nævnte Centralkasse har iblandt mange Oplysninger ogsaa forlangt af mig mine Quittinger for de til den forrige, den loyale Centralkasse i Flensborg, indbetalte Skatter for Finansaaret 1863—64 eller Afskrivter af samme. Nu maa jeg tilstaa, at dette Forlangende

gaar vidt, thi med det tilbagelagte Aar 1863 skulde man dog syncs, at de nuværende Magthavere Intet havde at gjøre. Jeg har krympet mig ved at føie Vedkommende i denne Fordring og har foregivet, at jeg havde indsendt disse Quittinger til Godsbestyrelsen paa Sjælland, saa at de ikke længere vare i min Besiddelse. 2 Gange er jeg sluppen derfra med dette Svar, men i Dag har jeg faaet en streng Tilkjendegivelse om, at saafremt den til mig stillede Fordring ikke er opfyldt inden den 10. dennes, saa vil man andrage hos Civilkommissairerne om Tvangsforholdsregler mod mig af alvorlig Natur. Da der endnu ingen Udsigt er til Forandring i vor ulykkelige Stilling faaer jeg vel bøie mig, og jeg agter derfor ogsaa at indmelde, at jeg har henvendt mig til Godseieren for at erholde Quittingerne tilbage.... Men nu er Sagen den, at jeg dernæst ikke har alle Quittingerne fra 1863, og det er herom, at jeg dog maa henvende mig til Herr Greven.... Jeg savner nemlig behørig Qvittering fra den forrige Centralkasse for.... Skatter fra Januar Quartal 1864 fra Gram og Nybøl Godser.... Dette Beløb er, efter at den lovlige Centralkasse var forsvunden fra Slesvigs Fastland, af mig bleven indbetalt ved Konsul Kalvig i Ribe til Handelshuset Mohr & Kjær i Kiøbenhavn, og af dette Firma igjen til det slesvigske Ministerium for at tilstilles Centralkassen, hvis Opholdssted var mig ubekjendt; Postgangen var usikker den Gang men jeg har endnu ikke modtaget Quitting fra Centralkassen Indbetalingen er vistnok foregaaet i den første Halvdeel af Marts d. A. Grunden til at jeg sendte Skatterne denne Vei, vil Herr Greven selv kunne tænke Dem. Noget af det haardeste ved en Krig er at betale Skat til Fjenden.

Jeg vilde saa nødig unddrage Kongens Casse disse Skatter — som saa mange andre herovre gjorde. — . . . Men uagtet at jeg den Gang skrev til den kgl. Centralcassee under Ministeriets Adresse om at give Quittering, dateret fra Flensborg og før Fjendens Indrykning, saa hørte jeg dog aldrig noget fra den. Nu sidder jeg i Fittet for min Patriotisme og min gode Villie, medens denne simple Quittering vil kunne befrie mig for alle Plager i den Retning. Jeg beder Herr Greven om hurtigst skee kan at ville — om muligt ved at bede Hr. Finsen¹⁾ reise ind til Kiøbenhavn — forskaffe mig den kongelige Centralkasses Quittering for at de nævnte Skatter ere betalte, men Quittingen maa nødvendigvis være dateret fra Flensborg og have et Datum af 30. eller 31. Januar d. A., nemlig før den 1. Febr.²⁾ — thi jeg frygter ellers for at jeg kommer til at betale Skatterne nok en Gang til de tyske Herrer — Strider maaske denne Quittingsmaade imod sædvanlig Regnskabsorden, saa haaber jeg dog at der her kan skee en Undtagelse fra Regelen. Ellers vil jeg kunne vente mig en slem Medfart. . . .

2. Juli 1864.

Atter ruller Krigstordenen hen over os, og Blodet flyder i Strømme. Det er uhyre sørgeligt. Vor Situation er bedrøvelig. Da jeg forudseer, at Deres Højvelbaarenhed kan ønske at høre noget herovre fra, vil jeg

1) Godsinspektør Finsen paa Giesegaard.

2) Kvitteringen laa hos Mohr & Kjær og var udstedt 6. Febr., paa hvilken Tid Centralkassen endnu var i Virksomhed; ved at forlange ovennævnte Datum synes Raansøes Hukommelse at have svigtet i Henseende til Begivenhedernes Gang.

forsøge paa om det er muligt at et Brev herfra kan komme Dem ihænde over Lybeck. Over Ribe og ned ad Vestkysten i Jylland er efter Forlydende al Postgang spærret, og Postmesteren i Ribe skal tilmed være afsat, saa ad denne gamle Route kan det ikke nytte at skrive fortiden.

Siden Krigen udbrød igjen have vi været fritagne for Indqvartering, men vor Ægtkjørsel er begyndt igjen. Der er al Grund til at troe at 2den Act af Krigen vil blive værre for os end den første, men iøvrigt skal jeg afholde mig ganske fra at omtale Krigsbegivenhederne, ogsaa af den Grund alene at man Intet positivt veed. Vi leve hovedsagentlig af Rygter. Danske Aviser haver jeg ingen af længere, efterat Postgangen over Ribe er afbrudt, i al Fald kun gl. Nummere. . . . Jeg har havt Fred siden for Centralkassen, men nu har man begyndt at efterstræbe mig fra tysk Side i det tydsksindede Blad, som udkommer i Haderslev, og kalder sig »Nordslesvigsk Tidende«. I dette Smudsblad stod for 8 Dage siden en Artikei, hvori det blandt andet blev sagt om mig at jeg for en Høleverance, som Gram Gods havde præsteret i Begyndelsen af Krigen til tydske Tropper, havde modtaget en Godtgørelse af »24 f. for hvert Lispund Hø, hvoraf jeg kun har betalt Bønderne 16 f. og beholdt de øvrige i min egen Lomme«.

Denne skjændige Beskyldning kunde jeg, uagtet at den var fremsat i et Blad som ingen Danske troer paa, dog ikke unnlade at tage Notice af, navnlig da den angik et Pengespørgsmaal og ikke noget politisk Anliggende. Jeg sendte derfor Bladet en Gjendrivelse, hvori jeg erklærede Beskyldningen for fuldkom-

men Usandhed, da hver eneste Skilling, som jeg havde modtaget i Godtgørelse for Høleverancen var kommen Godsets Beboere udelukkende til gode, men Bladet vilde ikke optage mit Forsvar, hvad jo er betegnende nok for den Aand og de Hensigter, der ligge til Grund for slige skammelige Insinuationer. Nu har jeg anlagt Sag imod Redactionen af Bladet, for at tvinge Bladet enten til at opgive Forfatteren eller ogsaa til selv at overtage Ansvar for Artiklen. Det kan jo ikke andet end smerte mig saaledes paa en Gang at see mit Navn beplettet og krænkert, og Herr Greven vil forstaa at en saadan Ærgrelse i Forbindelse med Sorgen over Krigen og dens ulykkelige Gang for os, nedtrykker Stemningen end mere. Jeg har imidlertid haft den Tilfredsstillelse, at Godsets Beboere, der kjende Sagens Sammenhæng og vide at jeg beskyldes ganske uden Grund, ogsaa ere komne i Bevægelse i den Anledning og ere harmfulde over Beskyldningen. Der er fra Godsets Beboeres Side været nogle af de største og mest ansete Mænd i hver By opsat en udførlig Gjendrivelse og Retfærdiggørelse for mig, som er blevet sendt Smudsbladet til Optagelse, men ogsaa dette har Redactionen nægtet. Man vil mig tillivs, det er klart, og da Sandheden ikke vil yde mine Modstandere fornøden Hjælp, skal Løgnen benyttes.

Det som benyttes af mine Modstandere (skjulte Tydskere) imod mig, men rigtignok aldeles uforstyldt er følgende Begivenhed:

Der blev i Slutningen af Februar Maaned udskrevet af Gram Gods en Leverance af ca. 50,000 Pd. Hø og Khr. Stockfleth tilføjede i hans Ordre, at han antog at der for det ydede vilde blive givet

Godtgjørelse. Leverancen skulde præsteres i 2de Portioner, den 1ste og 3die Marts. Nu ere vi her paa Godset blevne enige om at bortlicitere alle vore Krigsydelser saavidt muligt, intet at udføre in natura, men alt for Betaling. Jeg har paataget mig det betydelige Arbejde at opkræve og udbetale alle Udgivter, og Godsets Beboere ere særdeles vel tilfredse hermed, da de derved undgaa at blive tilsagte til Ægtkjørsel osv. og kunne blive hjemme imod at betale deres Bidrag, hvorimod de Beboere, som have Lyst til at kjøre i Ægt, faae Betaling herfor efter Licitationsprisen. Denne Fremgangsmaade convenerer alle, Herskabet, Forpagterne og Eønderne, og Udgifterne kunne ligelig fordeles. Derfor blev denne Høleverance ei heller af mig udskrevet hos Bønderne eller fordeelt paa disse, men jeg afholdt Licitation i Smaapartier over Leverancen, og Godsets Beboere overtog sig samme. Jeg rejste selv begge Dage til Haderslev, paasaae selv Afleveringen, som foregik i god Orden og til fuldkommen Tilfredshed, og jeg erholdt den sidste Dag behørig Qvittering fra Magazine for Leverancens Aflevering. Den sidste Dag, at jeg i den Anledning opholdt mig i Haderslev, fik jeg imidlertid af en Mand, som jeg aldrig har set før, Agent Gyldenfeldt, som skal være dansk, et Tilbud om at han vilde afkjøbe mig den Godtgjørelse, som Godset kunde vente for Leverancen. Jeg studsede ikke lidt ved at faae et saadant Tilbud, da intet Menneske herovre i Grunden gjorde Regning paa Godtgjørelse — i forrige Krig blev der ogsaa lovet Godtgjørelse, som dog udeblev — men før jeg dog indlod mig paa Noget gik jeg ud til Amthuset for at høre noget nærmere om Sammenhængen. Khr. Stockfleth sagde

mig da, at der vilde komme Godtgjørelse, hvor stor den blev kunde han dog ikke sige, da det godt kunde trække sig noget hen, eftersom først alle Udgivter ved Magazinet Bestyrelse til Sjovere og Daglønnere, Pakhuusleie osv. først skulde fragaa, og man tilmed ikke vidste hvorlænge at Magazinet skulde bestaae, dog tilføiede han: antager jeg næsten at der kan ventes mellem 16 à 17 r. pr. for 1000 Pd. Hø. Da jeg derefter blev budt 16 r. af den nævnte Mand for 1000 Pd. Hø, contant at betale strax, og da dette var meget mere end hvad Leverancen havde kostet Godset, troede jeg ikke at kunne forsvare at afvise Budet; idet jeg altsaa foretrak det visse for det uvisse slog jeg til, og — jeg nægter det ikke — kisteglad kjørte jeg hjem med en Sum af 812 r. 4 Mk. 12 Sk. for Leverancen. Jeg underrettede derpaa strax i et Circulaire Godsets Beboere om hvad jeg havde gjort og hvor stor en Sum at jeg havde modtaget, og jeg tilføjede »at Leverancen ikke blot dækkede sig selv, men at der blev et reent Overskud efter Fradrag af alle Udgivter af ca. 60 r. til Afdrag paa Godsets andre Krigspræstationer«, hvad jeg haabede vilde finde Beboernes Bifald. Dette blev ogsaa Tilfældet. Man var overordentlig tilfreds med Handlen og har siden været det. Men faae Dage efter blev Khr. Stockfleth afsat, og strax standse de Udskrivningerne i Haderslev og Magazinet i Haderslev blev ophævet. Det hed sig nu pludselig, at Udskrivningerne vare urigtige, at Amtmanden havde ladet sig forlede til at foretage Udskrivninger paa Foranledning af en Person, som ikke var kompetent til at stille Requisitioner til ham osv.: og at der nu skulde udbetales Godtgjørelser. Nogen Tid efter bleve disse ogsaa udbetalte, og der blev tilstaaet for Hø

saavidt jeg veed 20 r. pr. 1000 Pd., altsammen for at smigre Slesvigerne. Jeg havde jo imidlertid alt for en Maaned siden solgt Godsets Godtgjørelse for 16 r. pr. 1000 Pd. Hø, og kunde altsaa ikke fordre mere. Der hviler endnu et vist Slør over disse Udskrivninger, men hvad mig angaar, saa kan man vel kritisere min Handel, og sige at den tilsidst viiste sig at være mindre god, men aabent og ærligt har jeg handlet, og Rede og Rigtighed har jeg aflagt for hver eneste Skilling, som jeg modtog. Derfor er det en fræk Løgn, som man nu efter Forløb af 4 Maaneder rykker frem med imod mig....

16. Juli 1864.

At Tilstanden her omtrent er uforandret siden jeg sidst tillod mig at sende Deres Høivelbaarenhed en Meddelelse, undlader jeg ikke at berette. Vi ere fritagne for Indqvartering og for et Par Dage siden bleve vi frigivne for Ægtekjørsel indtil videre, men paa Tirsdag skulle vi levere i Aabenraa 13750 Pd. Halm. Forpagterne faar 2 Mk. 2 Sk. og 2 Mk. 3 Sk. pr. Pd. Smør i denne Tid. Müffelmann har al god Udsigt til en god Høst, og Gud være lovet for at der er denne Udsigt at glæde sig til, thi vor Herre veed at det ellers er sparsomt for os herovre med Glæde. Tilstanden bliver meget trykkende og Stemningen er sunken endnu mere, dog haaber jeg at det nye Ministeriums Dygtighed skal kunne bringe vore fortvivlede Sager nogenlunde i Orden igjen, og foreløbig haaber jeg paa at en Vaabenstilstand bliver afsluttet. Jeg tror at en Vaabenhvile alt er indtraadt. Oberst Kaufmann passerede igjennem Haderslev for nogle Dage siden til Hovedqvarteret vistnok angaaende en Standsning af Fjendt-

lighederne. Siden i Mandags har der lydt stærk Kanontorden til os fra Nordsøen. Det er nok ved Sylt og Føhr, at der er bleven kæmpet. Sylt er taget af Østerrigerne efter en Dags tapper Modstand fra Hammers¹⁾ Side fortæller man her, men om Hammer kan bjærge sig, efterat der er kommen tydske Kanonbaade paa Vestkysten kan vistnok være tvivlsom, saafremt Vaabenhvilen ingen Standsning itide bringer tilveie i Operationerne imod ham. Havde vi dog aldrig faaet begyndt paa 2den Akt af Krigen, det har jeg altid levende beklaget, saa havde vi havt Als og undgaaet det ydmygende Tab af denne herlige Ø, ligesom vor Stilling havde været langt bedre ligeoverfor Fjenden. Men ogsaa dette kan Eiderpolitikken og Pressen føre sig tilgode. Gud give at Omslaget i Systemet var skeet tidligere. Stemningen herovre er i det hele taget gunstig for det nye Ministerium. Man har faaet nok af det fortvivlede Eidersystem....

27. Juli 1864.

...Den 23. dennes var jeg indkaldt til et politisk Forhør paa Amthuset i Haderslev. Jeg har optegnet Hovedindholdet af dette Forhør, og giver mig den Ære at oversende Herr Greven en Avskrift.... Foruden 2 Individder her paa Egnen — Brix²⁾ i Gramby — en Tydsker — og Mylord paa Røddinggaard — en Dø — som almindelig ansees for Agenter for Tydskerne og, navnlig den sidste, ogsaa udfolder megen Virk-

¹⁾ Kaptajnløjtnant, Krydstoldinspektør O. C. Hammer, der 6./2. 1864 udnævntes til Chef for den paa Fanø oplagte Division af 8 Kanonjoller, og fik til Opgave at hindre en fjendelig Besættelse af Vesterhavsoerne. Et Dampskib, der var bygget for Farvandene om disse Øer, hed ligeledes »Hammer«.

²⁾ Familien stammede fra Angel.

somhed, siger man at der er hemmelige Agenter udsendte for at give Efterretninger. Det er ingen misundelsesværdig Tilstand vi lever under.

For nylig har Smudsbladet atter havt fat paa mig og beskyldt mig for at gaae med en danske Cocarde. Hvilke Taabeligheder dog, og hvilke Løgne. Jeg har ikke baaret Cocarde siden jeg var Soldat, og det er nu 16 Aar siden....

....Summarisk Optegnelse af Indholdet af mit Forhør paa Hadersev Amthuis den 23. Juli 1864.

Nærværende Amtmand Kjær og en Amtssekretair som Protocolfører. Protocollen blev ført paa dansk.

1ste Sag. Har De directe eller indirecte bevirket eller foranlediget at nogle Soldaterkoner i Gram Sogn have tilbageleveret de dem fra tysk Side udbetalte Understøttelser, og er det Dem bekjendt om 3 Bønder i Sognet, Rasmus Hansen og Søren Frydendahl i Kastrup samt Søren Sørensen i Tiset have truet Konerne med, at saafremt de ikke afleverede de tyske Understøttelses Penge igjen, vilde den ugentlige Understøttelse, som de modtage fra Sognets Side, ophøre?

Svar: Jeg har ikke foranlediget at nogle af Konerne have tilbagebetalt de nævnte Penge, jeg tvivler ogsaa om at de 3 Mænd have enten truet eller bevirket hos Konerne at Nogle have tilbagebetalt Pengene. Meget mere har jeg, som Formand i den Commission som forestaaer Uddelingen af ugentlige Bidrag til Soldaterkoner — hvilke Bidrag ydes frivillig ved en $\frac{1}{4}$ f. Subskription af Beboerne — foranlediget at der i vort sidste Møde blev vedtaget den Bestemmelse, at Konerne, uanseet om nogle af dem havde troet at burde modtage de tyske Penge, fremde-

les skulde beholde og oppebære den samme Understøttelse af os som før. Naar imidlertid nogle af Korneerne have tilbageleveret disse tyske Penge senere, saa har jeg al Grund til at antage, at dette alene hidrører fra Stemningen i Almindelighed hos den dansk-sindede Befolkning hos os, og at de have maattet føle og erfare at Bønderne i det hele have taget dem det ilde op at de have taget mod disse tyske Penge.

2den Sag. Er det rigtigt at der paa Christian den 9des sidste Fødselsdag har været heist danske Flag paa Gram?

Svar: Ja det er sandt. Vel har jeg ikke selv heist Flaget, men det er rigtigt at andre have gjort det.

Har De anvendt Deres Myndighed som Politimester til at forbyde Flagningen?

Svar: Nej.

Har De senere anmeldt de skyldige til Afstraffelse og hvorfor ikke?

Svar: Nej, det har jeg ikke gjort af den Grund, at jeg ikke ansaa denne Handling som strafskyldig.

Amtmanden bemærkede hertil: Heri har De viist en Forsømmelighed og en Undladelse af deres Pligter, da det stred mod Civilkommisairernes Bekjendtgørelse at heise det danske Flag, efterdi at saadant var indbefattet under Forbudet imod at føre det kongelige Vaaben, Navnechiffer, Insignier eller nogen-somhelst kgl. Betegnelse. Jeg gjør Indsigelse herimod, yttreer, at det danske Flag ikke er nævnt i hiint Forbud, at det paa den Tid — 8. April — saavidt mig bekjendt — ikke blev anset strafskyldig at heise Flaget, at Flagning var almindelig hos begge Partier, men at jeg vel senere har erfaret, at man fortolker hiint

Forbud saaledes, at Heisning af det danske Flag ikke maa tilstædes. Herom udspandt der sig en længere Discussion, Amtmanden henter og forelæser mig det paagjældende Forordningsblad, hvor Forbudet skal findes, men da Flaget ikke nævnes deri, vedbliver jeg min Formening, medens han med tilsyneladende Sikkerhed vil gjøre gjældende, at det i al Fald underforstaas deri. Paa denne Sag syntes Amtmanden i det Hele at lægge en Deel Vægt.

3die Sag: Er det Dem bekendt, at der den 9. og 16. i denne Maaned er blevet heist Dannebrogssflag paa nogle nye opførte Bygninger i Brendstrup?

Svar: Nei, hverken har jeg seet dette eller senere hørt noget derom.

4de Sag: Er De Skoleinspecteur paa Godserne og er det Dem bekjendt, at en Skolelærer i Gramby ved Navn Holm lærer Børnene danske Krigssange!

Svar: Jeg har Intet med Undervisningen i Skolerne at gøre og veed Intet om denne Sag.

Jeg modtog nu i Almindelighed i en mild og human Form af Amtmanden en Meddelelse om, at det i Beboernes Interesse og for min egen Stilling!!! vilde være ønskeligt, at slige Demonstrationer i Fremtiden blev forebygget, og tilsidst skulde han endnu, yttrede han, gjøre mig bekjendt med Indholdet af en Skrivelse fra Commandanten i Haderslev, der gik ud paa, at Commandanten — thi fra ham er det, at Anmeldelsen om disse Sager var gjort til Amt- huset og til ham er det, at vore Hjemmetyskere og de hemmelige Spioner aflægge deres Rapporter — idet han til Amthuset anmeldte disse Sager for rets- lig at forfølges, tillige maatte bede mig og andre ved-

kommende betydet, at i Gjentagelsestilfælde vilde Militair blive beordret til Gram og skride ind efter Krigsretslovens Bestemmelser i al deres Strengthed imod os.

Jeg tillod mig hertil at bemærke, at det ikke var bleven mig meddeelt, at jeg stod under Ccmandanten i Haderslev, men vel under Amthuset og Civil-commissairene. Hermed var Forhøret til Ende. Protocolen blev oplæst for mig. Jeg bukkede formelt og gik min Vej, hvad der videre vil skee, er mig ubekjendt.

31. Juli 1864.

Afvigte 28. i dennes mødte jeg paa Raadhuset i Haderslev, hvor den af mig imod Redactøren af Nord-slesvigsk Tidende anlagte Injuriesag kom til Forhandling. Der var ikke Tanke af, at han gjorde Forsøg paa at bevise sine skjændige Beskyldninger imod mig, med hvilke det ikke havde været hans Hensigt — yttrede han — at fornærme en Mand, som han aldrig før havde set. Det var kjendeligt nok straks, at han gjerne vilde have Sagen afgjort ved et Forlig, og Borgmesteren anstrengte sig meget for at tilveiebringe et saadant. Jeg yttrede dertil, at det var min oprindelige Hensigt at forfølge Sagen, om fornødent, for Overretten, men da jeg ingen personlig Hævn søgte over Redacteuren, uagtet at denne i den senere Tid ogsaa jævnlige havde gjort mig til Gjenstand for andre Angreb i sit Blad, skulde jeg dog ikke være uvillig til at gaa ind paa en mindelig Afgjørelse, naar jeg vel at mærke fik en fuldstændig Æresoprejsning. Efter megen Parlamenteren fra Borgmesterens Side — thi hverken Redacteuren eller jeg værdigede hinanden et Ord, men skjelede kun til hinanden og

holdt os i stor Afstand fra hinanden — om Formen for denne Æresoprejsning, og efter at han havde gjort et Udkast dertil, som jeg kasserede, bad han mig om selv at formulere Declarationen; dette gjorde jeg, og Redacturen gik ind derpaa, og maatte derefter til Protocollen undertegne en Erklæring, saalydende:

»Jeg undertegnede Dr. med. Janssen tilbagekalder hermed paa vedkommende Indsenders Vegne i min Egenskab som ansvarlig Redacteur og Udgiver af »Nordslesvigsk Tidende« den i sammes Nr. 37 af 25. Juni 1864 indeholdte ærekrænkende Beskyldning imod Godsinspecteur Raunsøe saalydende: »Han fik dengang for hvert Lispund Hø udbetalt 24 f, hvoraf han blot betalte Bønderne 16 f og beholdt de øvrige i sin egen Lomme«, som aldeles ugrundet, saa at den ikke kan komme ham til Skade paa Ære, gode Navn og Rygte og gjør Godsinspecteur Raunsøe Undskyldning herfor samt erklærer mig villig til at betale Sagens Omkostninger.«

Paa Betingelse, at denne Erklæring blev optaget ordret i Bladet inden 8 Dage, erklærede jeg mig villig til at lade Sagen falde. Jeg besluttede mig navnlig dertil af den Grund, at det var bedst at faae Sagen afgjort, medens den endnu er i frisk Minde hos Publicum, og muligt, at Sagen ogsaa ved at forfølges videre ad Rettens Vei kunde i disse Tider slæbe sig længe hen og være udsat for mange Vanskeligheder. Udfaldet anseer jeg tilfredsstillende for mig, og det har da ogsaa vakt almindelig Glæde her paa Eggen

. . . .Et mere storsnudet og utaaeligt Menneske end denne Dr. Janssen kan ikke saa let tilveiebringes. Selv hans eget Parti taler ilde om ham. Han er

en af de værste Wühlere og Slesvigholstener af det reneste Vand, som vi havde herovre, men stammer iøvrigt desværre af god dansk Familie, han er nemlig kjødelig Søstersøn af Mægler Hoskjær¹). . . .

5. Septbr. 1864.

. . . . Der har nemlig nu i flere Dage i Rad funden en formelig Oversvømmelse af Gensdarmer Sted baade her paa Gram og paa Godset, ledsaget af Husundersøgelser og Arrestationer. Man begyndte med at anholde to Studenter — Bennedsen fra Gramby og Nielsen fra Skjoldager — som efter endt Ferie vilde rejse til Kjøbenhavn De blev anholdte paa Vejen og førtes til Arresten i Rødning I 12 Timer sad de unge Mennesker i simple Tyvehuller, forinden de bleve afhørte; man søgte efter Petitioner og Proclamationer, man fandt intet, og saa løslod man dem Dagen efter blev den unge Wielandt, som er hjemme paa en kort Ferie, afhentet af en Fodgensdarm og tilfods transporteret til Rødning. Han blev forhørt om de samme Materier og om en Holger Danske Forening, som spøger i Slesvigholstenernes Hoveder, men som vi her intet kjende til. Da han ei heller vidste noget, blev han hjemsendt. Dagen i Forvejen havde 3 Gensdarmer affordret ham hans Hue med en dansk Cocarde paa, men den blev ham tilbageleveret i Forhøret med Cokarden paa. Han bærer nemlig Underlægeuniform. Den 3die Dag derefter antog disse Inquisitioner en mere omfattende Charakter. Gensdarmer kom hertil fra alle Sider. Ogsaa Herredsfogden kom herover, og Aftenen forud var en Lieutenant i Gensdarmeriet indtruffen hertil.

¹) Mægler i København.

I Følge med ham var min personlige Contrapart, Doktor Janssen, Redakteuren af det famøse Blad »Nordslesvigsk Tidende«. Det var tydeligt, at noget alvorligt skulde foregaa. Først gik det ud over Skolelæreren i Gramby. Hans Skole blev gennemrodet, selv blev han ført til Gram i Forhør, ligeledes blev en i Angel tidligere ansat, men nu afsat loyal Skolelærer, som opholder sig i Tiset, hentet af Gensdarmen og bragt til Gram, og begge disse Lærere førtes derefter i Arrest til Rødding. Saa kom Touren til vor Capellan, Pastor Rasmussen. Hans Værelse, Bøger, Papirer, Seng og Garderobe, blev gennemført og derpaa blev han selv afhentet og ført til Arresten i Haderslev. Her blev han dog ikke forhørt, men førtes derpaa til Arresten i Rødding, hvor han hensad til i Dag, da han løslodes og hjemkom. Men i Løbet af Gaarsdagen havde Gensdarmene arresteret flere Skolelærere her i Egnen, og selv ved Natten har man bortført den gamle Sørensens i Foel, og transporteret ham og de andre til Haderslev. Det er en formelig Razzia efter Skolelærere som foretages her i Egnen. Saavidt jeg veed, har man dog saagodtsom intet faaet at vide om det som man gaaer paa Jagt efter — Doktor Janssens Veiledning uagtet. Selv er jeg til Dato sluppen med at Lieutnanten forleden indfandt sig hos mig og affordrede mig en Forklaring om Petitioner og Proclamationer, som han vidste blev omsendt her, og hvorom jeg som Politimester efter hans Formeening maatte kunne give ham Oplysning. Men jeg vidste aldeles intet herom, og han forlod mig efter en temmelig nærgaaende Examination, med uforrettet Sag. Hvorlænge at jeg slipper dermed maa Gud vide. Jeg er

forberedt paa alt. Ingen er længere sikker herovre. Vor Stilling bliver mere og mere trist, men vort Mod er langt fra knækket. Noget af det bittreste ved det hele er at denne Doktor Janssen, der er en fanatiseret Dänenfresser, saaledes drage omkring med Gensdarmeriet og overvære Forhører og Huusinquisitioner over brave, ærlige og troe danske Mænd, og som ikke undseer sig ved saaledes ret at bære til Skue den Frækhed og Uforsømmethed, som er hans Særkjende. Men det Gode have dog ogsaa disse Historier, at de vise Verden, hvilken Terrorisme at den dansksindede Befolkning befinder sig under i Slesvig. Og hvem er vel den Gensdarmeriofficer, som er saa ivrig i at forfølge os, en Johannsen — en Broder til den slesvigske Minister¹). Jeg behøver ikke at sige Dem Herre Greve, hvilke Betragtninger og hvilke Stemninger som hjemsøge os, naar vi ser dette værdige Kløverblad — Janssen, Krogh² og Johannsen — skalte og valte med os som vare vi Tyve og Røvere. — Under disse mindre lyse Forhold kan det i Grunden ikke overraske, at de af Grams Beboere, som kunne rive sig løs herfra, drage bort..... Der var forleden en preussisk Stabsofficer, som gik omkring her paa Slotspladsen og ved Aaen og gjorde Optegnelser..

31. Decbr. 1864.

....Herovre er Tilstanden i næsten alle Retninger bedrøvelig. Bekymringer i rigeligt Maal ledsaget af Ærgrelser over vore politiske Forhold og megen

¹) Chr. G. V. Johannsen, Minister for Slesvig 24./1.—18./11. 1864. Brødrene var Sønner af Fr. H. Chr. J., Amtmand i Haderslev 1818—1851.

²) Fr. J. Th. Albrecht v. Krogh, ansat som Herredsfoged i Rødning 1864, en Brodersøn af General v. Krogh.

Sygdom og Elendighed hjemsøger os. Det er bleven forbudt Dr. Kietz, trods Fredstractatens Bestemmelser, at nedsætte sig som Læge her. Forgjæves har han henvendt sig personlig til v. Zedlitz om Tilladelse til at blive, har faaet et bestemt Afslag og rejser nu tilbage til Kiøbenhavn.... Hvor ville Tydskerne hovere over at kunne saaledes lukke Døren for danske Folk og forbyde en dansk Læge at nedsætte sig, og hvor ærgerligt for os nu at kunne vente en tydsk Læge hertil. Men med Herr. Grevens Tilladelse lukker jeg Døren i Boligen til for enhver Tydsker, saalænge jeg ikke maa bøie mig for et Magtsprog.....

13. Jan. 1865.

I Dag er jeg retourneret fra Kieler Omslag... Senator Jenisch¹⁾.... talte om den ulykkelige Krig, omtalte Kongen med Roes og røbede ogsaa en venlig Stemning for Danmark, hvis finantsielle Stilling han sagde slet ikke var daarlig endnu, ja han fremhævede endog de danske Obligationer som et godt Papier. Igjennem hans forskellige Ytringer troede jeg at kunne skimte, at han ikke antager den nuværende Ordning for den endelige, men at en Personalunion endnu vel var tænkelig, naar Partilidenskaberne havde lagt sig i Kongeriget.

I den gamle 83 aarige Conferentsraad Kraus traf jeg en smuk Olding, endnu livlig og rask Jeg sad hos ham en heel Time Krigen kom under den Passiar flere Gange paa Bane, og han dreiede da gjerne bort fra dette Thema med en svag Rysten paa Hovedet og med en Beklagelse af at Tingene

¹⁾ Bankier i Hamborg.

ikke kunde gaa som i ældre Tider, skjøndt han langt fra syntes at billige alt hvad Tydskerne har gjort imod os. Men Sønnen undgik han ganske at berøre

.... Stemningen i Kiel var iaar meget forandret. Ifjor var alt Jubel og Glæde over Hertugen, iaar tog saa godt som ingen Notice af ham, ja Stemningen var efter alt hvad man hørte, endog imod ham nu. Det er kjendeligt nok at hans Rolle snart er udspillet, saafremt ingen ny og uventet gunstig Conjunktur indtræder for ham. Preusserne tage Luven fra ham, og man sporer tydeligt, hvorledes at den Anskuelse mere og mere slaar Rod, at det er bedre at holde med Preusserne end med Hertugen.

For en dansk Mand var det trykkende at opholde sig i Kiel, omgivet af lutter Tydskere og preussiske Soldater. — Jeg sagde Byen Farvel uden mindste Sorg

5. Febr. 1865.

.... Det vilde glæde mig i høj Grad dersom at det maatte lykkes Herr Greven at bringe det dertil, at vi kunne faa Lov til at faae en dansk Læge hertil, men jeg frygter for at Ministeriet intet formaar at udrette eller sætte igjennem ligeoverfor de nuværende Herskere herovre i dette Anliggende. Vore Magthavere have taget denne Sag alvorlig, først forbød man Doktor Kietz at practisere her, saa, efter at han forgjæves personlig havde henvendt sig til v. Zedlitz, kom der Ordre til Dr. Reimers om at indberette om K. havde holdt sig Forbudet efterrettelig og var reist, og endelig fik Reimers Tilhold om at paasee, at ingen Læge ned sætter sig her, inden han foreviser Civilkommissairernes Tilladelse Imid-

lertid har der meldt sig en anden Liebhaber til Boligen (Lægeboligen) nemlig Cancelliraad Friderichsen.¹⁾ Jeg blev meget overrasket ved igaar at faae Brev fra ham derom. Han og Kone ere begge kjede af at ligge andre til Byrde og ønske gjerne atter at begynde med selv at føre Huusholdning. De længes efter Slesvig, og have valgt Gram til Deres Opholdssted, at sige naar de kunne leie Bolig hos Deres Høivelbaarenhed. Sagen er nok den, at Friderichsen ikke for det første kan vente Embede i Kongeriget, hvilket Heltzen har sagt ham ligefrem. Jeg tænker mig at det hos en Mand som Heltzen²⁾ just ei heller er til Gavn for Fr. at han har en god Portion af dansk-national-liberal Skandinavisme, som for en Del bidrager til, at hans virkelige Dygtighed ikke anerkjendes tilfulde. Han skal ogsaa søge Tjeningen paa Vallø, men uden Haab Jeg kan imidlertid ikke ret forstaa at Fr. vil for Alvor indlade sig paa at flytte herover med sin store Familie. Han har i Pension 1533 r, som endda er ret anstændig for en saa ung Embedsmand

. . . .Efter at det var glippet med Doctor Kietz, gjorde jeg et Forsøg paa at faae en Bekjendt af mig, Doctor Dircks, en loyal Mand, født i Tønder, Candidat fra Kiel og afsat som Physicus i Tønning, til at gaae til Gram. Han var i Besiddelse af alle Qualificationer, som Tydskerne fordre, men han har Haab om at kunne slaae sig igjennem i København. . . .

1) Indtil 1864 Herredsfoged i Hvidding og Nørre Rangstrup Herreder.

2) E. S. E. Heltzen, Justitsminister fra 11./7. 1864—30./3. 1865, tidl. Amtmand i Aabenraa.

12. Marts 1865.

....Fra Doctor Dircks har jeg ikke hørt senere. Der hersker en vis Stilhed herovre, men som muligvis ikke bliver langvarig, saafremt at der er noget sandt i Bladenes Tale om at Nordslesvig skal tilbage til Danmark, thi saa ville Gemytterne paa begge Sider let komme i Bevægelse. Stemningen er ret god....

1. April 1865.

....Jeg har atter bombarderet Dircks, men mangler Svar fra ham. Imidlertid har der i »Norddeutsche Zeitung« staaet en Annonce fra »mehrere Grammer« med Opfordring til en tydsk Læge at ned-sætte sig paa Gram. Det skal være Mylord b. Fl. som har indsendt dette Stykke. Der har ogsaa strax anmeldt sig til Apotheker Thisted¹⁾ en tydsk Læge, Dr. Boyens fra Glycksborg, men jeg tænker dog nok at vi foreløbig kyse ham bort. Jeg tror at det vilde hjælpe, naar Hr. Greven havde Lejlighed til at bestyrke Dircks i at gaae til Gram og naar at han kunde faa Bolig til moderat Priis foreløbig²⁾

[April 1865].

....Kongens Fødselsdag er ikke bleven glemt i Slesvig. Man har saavel i Kjøbstæderne som paa Landet været samlet og drukket paa hans Vel, og der brændte Bauner og Baal om Aftenen paa mangfoldige Steder. I Haderslev skal der have været noget Mudder, men noget bestemt veed jeg ikke. Ogsaa her paa Gram var en lille Kreds tilstæde hos Schmidts om Aftenen. Jeg holdt mig borte for at

¹⁾ Apoteker i Gram.

²⁾ Dr. Dircks flyttede kort efter til Gram, og blev der til sin Død.

have Ryggen fri, skjøndt Lysten til at deltage ikke manglede, men det vilde strax være bleven noteret og indberettet af Gensdarmene om jeg havde taget Deel. Paa Kirkebjergs Høie tændte en Deel Ungdom et Baal og raabte Hurra for Chr. d. 9de, men saa kom Gensdarmen, trak sin Revolver, truede med at skyde og anholdt en af Deltagerne, medens alle andre undløb. Det er ærgerligt nok at skulle daglig have disse Gensdarmer at see paa her i Fremtiden.

8. Juni 1865.

....I Mandags havde jeg den Glæde ved en Deputation af Bønder at modtage en Gave fra Godsets Beboere, bestaaende af værdifulde Sølv-Gjenstande. Denne Anerkjendelse fremkommer nærmest som Følge af mit Besvær under Krigen, og vel ogsaa som en Paaskjønnelse af 15 Aars Samvirken i Godsernes communale og officielle Anliggender. Nogen politisk Betydning har Gaven egentlig ikke, men nægte vil jeg ikke, at dette Træk af Beboerne vidner om Samstemning med dem ogsaa i denne Retning, og er jo forsaavidt ogsaa en Opmuntring for mig til at holde ud her Og det er ganske vist, at har jeg end ofte havt og vil ofte faae Kamp og Strid, i oeconomicke Spørgsmaal især, med Bønderne enkeltviis og samlede, saa har der dog under Krigen hersket et rigtigt fast Sammenhold imellem dem og mig ligeoverfor Tydskernes Fordringer, og Deres Navn Herr Greve og Deres danske Sindelag har bidraget overordentlig meget dertil

14. Januar 1866.

Igaar vendte jeg tilbage fra Kieler Omslag Jeg traf iaar ikke Hr. Jenisch derimod Confe-

rentsraad Kraus der yttrede sin Utilfredshed med den nuværende Tilstand, som han erklærede var langt fra at stemme med hans Ønsker. Han er vistnok endeel hertugelig sindet, har dog bevaret flere Sympathier for Danmark, og han ytrede at Nord-slesvig dog vistnok tilsidst faldt tilbage til Danmark. Jeg spurgte til Sønnen. Den Gamle rystede lidt paa Hovedet. Ja, sagde han, om Sønnen: Han er nu Regjeringsraad her i Kiel, var gjerne bleven i Flensborg som Amtmand, men han kunde ikke samstemme med von Zedlitz. Jeg tænkte paa den Tid, da det gjaldt om at forjage danske Embedsmænd; da var de 2 Herrer enige, og da var Kraus en af de værste imod os.

Paa min Rejse har jeg gjort mange interessante Iagttagelser om Stemningen, jeg har talt med Folk af alle Leire og jeg har faaet et udvidet Indblik i de forskjellige Partiernes Forhold. Jeg har været i Flensborg og i Slesvig. I Flensborg var jeg sammen med en talrig Kreds af danske Mænd, hvor det gjensidige Fælledehaab var Themaet — et Haab som stadig vedligeholdes —; i Slesvig var alt preussisk — paa Overfladen — og antidansk. Manteuffel¹⁾ gav den Aften et stort Bal, som nok i Særdeleshed var arrangeret for at vinde det augustenburgske Parti; thi hans Indbydelse vare meget udstrakte og naaede ned lige til Mellemlasserne. Han exellerer i Festiviteter, er meget rundhaandet med Indbydelsener til Højre og Venstre, og det gaaer flot til hos ham. I Kiel var Stemningen decideret antipreussisk,

¹⁾ General v. Manteuffel, udnævnt i Juni 1865 til Chef for de preussiske Tropper i Hertugdømmerne, i Septbr. s. A. til Statholder ell. Guvernør for Slesvig.

enten hertugelig eller ogsaa dansk, men den hertugelige Fraction, som har sin Støtte i Advocater, Journalister, Literater og det doctrinaire akademiske Parti, var den aldeles overveiende. Større Besiddere, større Forretningsmænd og besindige Folk derimod, ere dansksindede og ønske at komme tilbage til Danmark igjen. I Hamborg taler man meget om at Preussen ogsaa vil annectere Hamborg, men denne Tanke er langt fra populair. En Dame sagde mig ved Middagsbordet: *Zehnmal lieber dänisch als preussisch.*

Noget af det bedste, som mødte mig, var imidlertid en Samtale med Amtmand Kier. Jeg kjørte i Coupee sammen med ham fra Altona til Neumünster. Han kom fra Berlin, havde gjort sin allerunderdanigste Opvartning hos Hs. pr. Maiestæt, som nu har ansat ham fast som Amtmand, og havde havt en lang Samtale med Bismarck. Oplivet af Naadens Sol var den ellers tause og tørre Amtmand overordentlig meddelsom og livlig. Bismarck havde indviet ham i sin hele Operationsplan, som ikke længere var nogen Hemmelighed, og Amtmanden var aldeles optaget deraf. Preussens Maal er Hertugdømmernes Annexion heel og holden, ingen Afstaaelse af Nordslesvig, men forresten lempet efter Befolkningens Nationalitet og Særegenheder? Annexionen vil først blive forsøgt i det Gode, men ellers gennemført med Magt. Provisoriet skal bane Veien og vedblive indtil Østerrig er træt. Preussen vil ikke vide af nogen Hertug. Det er den bedste Løsning, mente Amtmanden. Jeg taug og tænkte ved mig selv, at den Dag vel kan komme, da Preussens Overmod bliver stækket. Hvor meget jeg end har

hørt paa min Rejse af Tydsk, af Preussisk og af Hertugeligt, saa har jeg dog ikke hjembragt den mindste Svækkelse af mit stadige Haab om, at der nok en Gang, men ikke strax, vil komme bedre Tider for det danske Parti i Slesvig. Derfor Udholdenhed fremdeles

17. April 1866.

.... Christian d. 9des Fødselsdag den 8. ds. gik ikke ganske ubemærket hen iaar her til Ærgrelse for Gensdarmene. Natten forud var der plantet en Dannebrogsfane ved Gartnerboligen ligeoverfor Apotheket, som vaiede til op paa Formiddagen da Gensdarmene borttog den. Der var desuden anbragt ganske smaa Faner af Convolut-Størrelser paa flere Steder, saasom paa Haveporten, Lorentzens og Wielandts Dørre og paa begge Lygtestænger ved Slottet, men ogsaa disse smaa Faner vare Gensdarmene en Torn i Øjet og bleve borttagne af dem, dog rørte de ikke ved Slottets Lygtestænger, men jeg lod selv de 2 Faner, som var anbragte sammesteds, tage bort, for ikke at give det Udseende af at jeg var meddelagtig i disse smaa Demonstrationer. Hvem der forresten har været Mester for disse temmelig uskyldige Spilopper, er endnu en Hemmelighed

Kiel 12. Jan. 1867.

.... Det forekommer mig at Stemningen ogsaa her er nedtrykt og at en vis Misstemning giver sig til kjende over det Hele

.... Det synes ikke at ret mange her troe paa Afstemningen, men jeg vil dog ikke opgive Haabet endnu. Tænkeligt var det dog, at da man endnu ikke har foretaget den høitidelige Indlemmelse af

Hertugdømmerne, kunde Afstemningen dog maaske finde Sted omtrent samtidig. Den er mulig nærmere end vi selv aner det

P. S.

Jeg takker for Herr Grevens gunstige Brev; jeg takker Dem og Fru Grevinden for al Deres hjertelige Deltagelse for os. Det gjør godt at modtage Vidnesbyrd herom, thi nægtes kan det ikke at ingen-sinde har Stemningen været saa nedtrykt hos os som nu. Men jeg kan virkelig ikke i samme Grad dele denne Misstemning. Vel er Sessionen et skrækkeligt Onde, vel skulle vi nu vælge til det nordtyske Parlament, men ikke desto mindre bæres det mig for, som at vi med stærke Skridt ile hen imod Befrielsestimen.

18. Febr. 1867.

. . . . Tolderlund har ikke vist nogen Uvillighed til at sælge Aarup, naar nogen virkelig contant Liebhaber har vist sig, men Ulykken er at en saadan Liebhaber er udebleven. Gaarden er for over et Aar siden blevet opgivet til en af de første Gods- eller Ejendoms-Mæglere, Boyer i Vejle, som har gode Forbindelser i Hertugdømmerne og som hvert Aar f. Eks. kommer til Kieler Omslag paa Handelens Vegne, men hidtil forgjæves. For at alle Fordringer kunde blive dækkede og T. erholde et lille Overskud, maa han imidlertid have Gaarden højt betalt og have en stor Udbetaling. Men som de politiske Forhold i Øjeblikket stiller sig, er der ingen Udsigt til at dette kan opnaas. Der er ingen Sandsynlighed for at nogen Tydsker med Kapital vil kjøbe en Ejendom saa højt imod Nord, at det kan befrygtes at Ejendommen vil komme til at ligge nord for den

eventuelle Landegrænse, thi Tydskerne frygte stadig for Afstemningen, der vel er blevet udsat tilsyneladende, men ingenlunde at ansee som endelig opgivet. Og denne Frygt for Afstemningen er naturligviis ikke blevet mindre hos Tydskerne, efterat Valgene i disse Dage have givet et for de Danske saa ualmindeligt glædeligt Resultat, at det med Føje kunde siges, at en Afstemning næsten er unødvendig, efter at det nu er bleven godtgjort paa en eclatant Maade, at de Danske endnu have Overvægten i mindst det halve Slesvig indtil syd for Flensborg

.... Vor Glæde over Krygers og Ahlmanns Valg er umaadelig. Amtmand Kier gjorde da, som jeg nok forudsaa, en storartet Fiasco, trods alle hos ham anvendte Midler af baade Trudsler og Bestikkelser, men intet Sted har han hidtil, saa vidt jeg har seet, lidt et større Nederlag end her paa Gram, hvor han kun fik 1 Stemme, naar Kryger fik 37.

Om Eden er der endnu Intet kommet. Præsterne lode dem afvise af Scheel-Plessen¹⁾ med den Besked at de skulle rejse hjem. Man er ikke fornøjet med Provst Blædels²⁾ Optræden i dette Spørgsmaal. Nu er en ny Deputation paa Vejen til Berlin, valgt af Folkets Midte, for at forlange Svar paa de 47's Adresse om Afstemningen, for at protestere mod al Eds Aflæggelse overhovedet baade af Præster, Lærere og af det værnepligtige Mandskab osv. Det er der mere Klem i. Rafn deducerer fra Morgen til Aften til alle Sider, at man godt kan aflægge Eden, saa Herr Greven kommer ikke for Grams

1) Baron C. Scheel-Plessen, preuss. Overpræsident i Provinsen Slesvig-Holsten.

2) Provst over Tørninglen, Præst i Nustrup.

Sogns Vedkommende i Fare for at kalde en Præst, men anderledes tegner det i Foel, Pastor Andkjær er en bestemt Charakter, og jeg tvivler meget om, at han vil aflægge Eden. Skulde Eden virkelig med uafviselig Nødvendighed blive førdret af ham, saa vil, især naar de fleste andre Præster ville aflægge Eden, han naturligviis faae sin Afsked strax. Men kunde Præsterne blive enige om at sige Nei, da tvivler jeg meget om, at Regjeringen vil lade dem faae deres Afsked, da den ikke kan besætte ca. 40 Embeder med Præster, som kunne Dansk, fordi de ikke haves til Rædighed. Her i Gram Sogn har man i denne Tid havt meget travlt med at samle Underskrifter paa et Andragende til begge vore Præster, Rafn og Rasmussen, om »at de ville bequemme sig til at sværge Kongen af Preussen Huldskab og Troskab, hvorved de ville stige i Menighedens Agtelse og Yndest«. Da dette Andragende blev forelagt mig til Underskrift, sagde jeg Nei. Jeg syntes ikke, at jeg kunde tiltræde denne Udtalelse. Vel ønsker jeg saameget som Nogen at Præsterne ville blive, men Edsspørgsmaalet er efter min Opfattelse en Samvittighedssag for den Enkelte, og det er betænkeligt at friste nogen til at bryde med sin Samvittighed. Pastor Rafn vil jeg vil i ethvert Tilfælde aflægge Eden — og mulig sværge paa mere end der fordres; hans lange Taler om dette delicate Spørgsmaal ere forskrækkelige, faule og taktløse i højeste Grad — og hvorfor saa anspore ham, og Capellanen troer jeg næsten ogsaa vil — hvad jeg i hans Sted og med hans tidligere Udtalelser paa ingen Maade vilde gjøre — finde, at Eden kan aflægges, takket være Pastor Lawaetz¹⁾) Paavirk-

¹⁾ Præst i Skrydstrup.

ninger. Men Andragendet er sat i Gang nærmest af Hensyn til Rasmussen, og er ene og alene udgaaet fra Frøken Bertha Reimers²⁾). At nogen, som aflægger Eden, vil stige i min Agtelse og Yndest, kan jeg ikke medunderskrive, men naar det først forelægger som en uundgaaelig Fordring at sværge eller ikke, saa maa, mener jeg, Enhver handle efter sin Samvittighed og ikke efter andres Overtalelser, og jeg skal da ikke gaa i Rette med nogen. Men endnu er Eden ikke bleven affordret. Imidlertid har man taget mig min Nægtelse af Underskrivten ilde op. Jeg beder Herr Greven tilgive at jeg saaledes drager Enkeltheder frem og tilmed drager min egen Person ind med, men da det hele Edsspørgsmaal er saa brændende, og vort stadige Thema herovre, og da jeg veed at baade Herr Greven og Fru Grevinden med stor Deeltagelse følge os, saa vil ogsaa Enkeltheder, der ofte bidrage væsentlig til at belyse den hele Situation have sin Interesse.

— Af de 18 Stemmer som her faldt paa Gram for Kier kom 3 fra Toldvæsenet i Gjelsbro, 1 fra en Gensdarm, 3 fra Brix, Søn og Svigersøn i Gramby og de øvrige 11 fra Ubekjendte, dog kunne vi omtrentlig slutte os til Navnene paa Vedkommende.... Det var en Glæde at see hvorledes Gamle og Svage, Døve og Blinde ilede til Valgurnen for at nedlægge deres Stemme. Nu, siger Bønderne godtroende, maa der dog vel snart komme en Vending paa Tingene. Ja, Gud give det.

Det er forbavsende hvilke smudsige Midler at der blev bragt i Anvendelse for at skaffe Stemmer til

²⁾ Datter af Physicus.

Fordeel for Amtmand Kier. Brix gik formelig omkring og udbød Penge. Vare vi dog af med den gamle Skurk.....

2. Marts 1867.

Med Edssagen staaer det iøvrigt bedrøveligt til herovre, og en Spaltning truer med at bryde ud imellem de Danske indbyrdes. Med mange Præsters Holdning i dette Spørgsmaal hersker der stor Utilfredshed i Menighederne, og det er tvivlsomt om Præsterne vilde stige i Menighedens Agtelse ved at aflægge Eden. Rygtet angiver Tallet af dem som ville sværge meget forskjelligt. Det er et saare kildent Anliggende at dømme om. Kun er det Skade, at d'Hr. Præster have talt og forhandlet saameget om Eden og vaklet saa meget ud og ind, at Resultatet er bleven saa jammerlig for dem, at hvad de end tilsidst gjøre have de dog forspildt en Deel af den Respekt og Tillid som De hidtil besadde. Vor gode Provst gjør ingen Undtagelse herfra. Snart har han erklæret ikke at ville aflægge Eden, snart udtalt sig mindre bestemt, men tilsidst har han nok afbrudt enhver Tvivl ved efter Sigende at have aflagt Eden i Slesvig til Superintendenten!!! Nu skal Provsten formodentlig modtage Præsternes Ed.

Reimers har ikke høvt Betæneligheder. Han var forleden i Haderslev og præsterede Eden. Endog saa Postkarlene og Postbudene her ude paa Landet skulle sværge. — Det gaar formelig til det latterlige med denne Ed. Frøken Müffelmann og Fru Reimers ere røgede i Totterne paa hinanden over Eden. Frøkenen var paa sin Viis ikke ganske skaansom forleden, men yttrede at Tydskerne uden at generes kunde sværge idag til den ene og imorgen til den anden.

hvilket Fru Reimers tog meget ilde op!!! Denne lille Affaire vil snart jævne sig imellem de 2 gamle Veninder, men vaersom maa man være herovre med at tale om Eden....

12. Marts (67.¹)

....Efterat Provst Blædel til Alles store Overraskelse, og tiltrods for bestemte Udtalelser af ham i modsat Retning har aflagt Eden, skulle Tørninglehns Præster den 15. ds. give Møde til Eds Aflæggelse, men det synes som om at Provstens Exempel har vakt en saa almindelig Uvillie imod ham og Indignation i Menighederne i den Grad, at flere af Præsterne have, skjøndt de nok ellers vare tilbøielige til at følge Provsten, faaet Skrupler, og det er ikke umuligt at Resultatet paa Fredag bliver, at Provst Blædel kommer til at staa forladt af alle sine Præster, kun med Undtagelse af Rafn og Grove-Rasmussen — Grevens Præster! — der begge ville aflægge Eden, men hvis hele Holdning ogsaa begge i den senere Tid er den pure Ynkelihood. Med Provst Blædels vaklende Optræden i Edsspørgsmaalet har han beredt sig selv et stort Nederlag og tabt meget af sin Anseelse.... Vore Skolelærere, troer jeg næsten alle aflægge Eden, takket være Rafns og Grove-Rasmussens Exempler....

14. Marts 67.

....Endnu er Intet tilhændekommen mig siden at jeg nægtede Edens Aflæggelse.²) Tydske Blade

1) Dette Brev er skrevet til Geheimekonferensraad Lowzow.

2) Raunsø blev som Udøver af Øvrigheds- og Politimyndigheden paa Gram og Nybøl Godser affordret Tjenesteden til Kongen af Preussen ved Landraadamtsskrivelse af 21. Febr.; han nægtede 27. s. M. Dagen før

have omtalt Sagen i de sidste Dage, og i det flensborgske Blad »Norddeutsche-Zeitung« blev det anført forleden, at Herr Greven i 1863 havde aflagt Hyltingsed til Chr. d. 9de som Besidder af Gram og Nybøl Godser. Jeg troer næsten at Regjeringen er i Forlegenhed med Spørgsmaalet. Hvad Præsterne, Skolelærerne og Sandemændene angaaer, saa skal Edsfæstelsen foregaa paa Fredag, eller i Morgen, i Rødding og saa vil det endelig omsider vise sig, hvor mange at der ville aflægge Eden. Jeg skal strax, saasnt at jeg erfarer noget paalideligt meddele Herr Greven dette; skulde jeg forud danne mig en Mening om Udfaldet, saa er det den samme, som jeg yttrede i mit sidste Brev, at den Uvilje og Misfornøjelse, som hersker i Menighederne over Provst Blædels vaklende og holdningsløse Optræden, men dog især over hans Aflæggelse af Eden, er saa stærk, at den vil afskrække de øvrige usikre Præster fra at følge Provstens Eksempel, saa at der er Sandsynlighed for, at alle danske Præster i Tørningelehn siges Nei, med Undtagelse af Rafn og Grove-Rasmussen, der altsaa rimeligvis blive Provstens eneste Bundsforvante. — Om Rafn og Gr. Rasmussen maa jeg

ovenstaaende Brev er skrevet, meddelte Landraad Kier Grev Brockenhuus-Schack, at Herredsfoged v. Rosen i Rødding havde faaet Paalæg om at overtage Øvrigheds- og Politifunktionerne paa Godserne, »indtil en anden Guds nspektør paa anordningsmæssig Maaede bliver beskikket.« Regjeringen i Slesvig befalede ved Skrivelse af 9. Marts Raunsøe at afholde sig fra Forretningerne og at aflevere Arkivet til v. Rosen, hvilken Skrivelse Raunsøe modtog gennem Amtet endnu den 14. — Greven blev vistnok aldrig affordret Ed; efter Raunsøes Formen ng var det en umulig Ting for ham at aflægge Ed endnu i flere Aar.

idag bede om Tilladelse til at udtale mig lidt nærmere for at begrunde mine, maaske lidt stærke, men dog vistnok beføjede Ytringer forleden. Pastor Rafn har ikke — det maa man indrømme ham — været i Tvivl. Han har straks udtalt, paa Gader og Stræder, fra Morgen til Aften udviklet for alle og Enhver, som havde Taalmodighed til at høre ham, hvorledes at man godt kunde aflægge Eden til Kongen af Preussen. Han skal endog have været hos Amtmanden og udtalt sig i samme Retning endnu inden at Eden var fordret af ham. Følgen af denne, i ethvert Tilfælde, taktløse Optræden, er da ogsaa den, at Pastor Rafn, Hovedpræsten i Gram Sogn, kaldet af en dansk Greve, er blevet opfordret til i Gram Kirke at holde en Prædiken eller Tale om Edens høitidelige Betydning ved den forestaaende Edfæstelse — Faneeden — af de ældre værnepligtige Mandskaber, men dette skal han dog have bedet sig fritaget for (— være bleven bange for —) ligesom han, saavidt jeg veed, af Ohrt i Tide blev mindet om, at det ikke stod i hans, Pastorens, Magt, at benytte Herr Grevens Kirke til et saadant Brug uden Samtykke. Og nu Kapellanen, denne fordums Martyr (!) for den danske Sag herovre, han vil ogsaa aflægge Eden og sværge Kongen af Preussen Huldskab og Troskab. Han er aldeles forvandlet, men indhyller sig i Skriftsteder og Bibelsætninger for at forsvare Eden. Det siges om ham, at han har formaaet et Par af vore Skolelærere til at aflægge Eden. Rimeligvis er Kapellanen bleven overtalt af Pastor Lawaetz eller af en anden tysk pietistisk Præst iblandt hans Aandsfrænder. Jeg frygter for at Grams gode Navn for Danskhed, som vi ved Valget fik en saa talende Bekræftelse paa, skal

lide ved vore Præsters uheldige Optræden i Eds-spørgsmaalet, og overhovedet maa jeg tilstaa, at efter at Befolkningen i Nordslesvig nylig ved Valgene har paa den utvetydigste Maade viist sit danske Sinddelag, og endnu, trods alle tyske Anfægtelser og Lokkemidler, staar fast, er det jammerligt i mine Tanker, at danskfødte Mænd vise en modsat Holdning, vakle ud og ind og tilsidst sværge denne afskyelige Ed....

6. April 1867.

.... Som der nu gaas frem ved Controlforsamlingerne¹⁾ i disse Dage, kan selv Værnepligtige fra Kongeriget resikere at komme med, i det mindste er Lieutnant Jespersen, trods Protest fra hans Side, og skjonndt at han er kongerigsk Værnepligtig, bleven indroulleret som preussisk Landeværns-officer. Det er forfærdeligt. Jeg begynder at ængstes for Forpagter Jensen²⁾ og Touren kan mulig naae til Forpagter Lautrup³⁾ ogsaa.

.... Igaar og idag er der bleven afholdt Controlforsamling her. Af Godsets Mandskaber har kun en eneste aflagt Eden, og i det hele er der kun af 4 à 5 Stykker hver Dag Eden bleven aflagt, hvorimod Resten, flere Hundreder, have sagt Nei, deriblandt Gartner Behrens.⁴⁾ Hvad Følgerne ville blive maa alene den gode Gud vide. Der anvendes Trudsel paa Trudsel for at tvinge Mandskabet, men hidtil for-

¹⁾ Disse Forsamlinger, hvortil det ældre Mandskab, der siden 1852 havde tjent den danske Hær, mødte for at aflægge Faneed til Kongen af Preussen.

²⁾ Forpagter af Nygaard (Øslerindet S.) som Grev Brockenhuus-Schack i 1861 købte af en Tysker.

³⁾ Forpagter af Billeslund.

⁴⁾ Slotsgartner i Gram.

gjæves. Stemningen er bevæget og ophidset. Rygterne, det Ene værre [end]det Andet, afløser hinanden. Det siges for vist, at Commandoer ere udsendte for at afhente Mandskabet, og at Grændsen skal afspærres. Det sidste troer jeg dog ikke endnu. Mange ville udvandre, forlade Huus og Hjem, Kone og Børn. Her er en sørgelig Tilstand. Vi slap dog for at have Controlforsamlingen her paa Slottet. Den blev holdt paa Gjæstgivergaarden. Mandskabet skal være talt haardt til, udskjældt og haanet for Flynderjyder, dumme Bæster, som lode dem forlede af dansk Agitation osv. — Gud være lovet, at jeg ikke maatte være med denne Gang....

13. April 1867.

...Vore Forhold bliver med hver Dag mørkere og mørkere. Alle, som nogenlunde see sig istand til at reise, flygter til Danmark, selv flere Gaardmænd ere brudte op fra Kone og Børn, Gaard og Grund. Af de henved 30 Mand, som en Militærcommando straks ved Edsnægtelsen arresterede i Toftlund og førte bort, er ingen endnu kommen tilbage. Man har fordeelt dem i forskellige Garnisoner i Holsten. Nu er der kommen Ordre til de andre Edsnægttere om at møde i Haderslev den 16de ds. ikke til Ed, men til Øvelse. Og dog, trods alt dette, ja meget mere som jeg ikke skal trætte med at berette om, siger Preussen at det ikke vil tvinge Nogen til Ed. Er dette ikke skrækkeligt at tænke paa hvorledes Sandhed og Ret behandles. Fra alle Sider hører man Tale om, at der efter den 16. ds. venter os meget Nyt. Hvad det er veed Ingen. Jeg er belavet paa alt nu, Intet skal overraske mig, selv om det skulde komme til Beleiringstilstand og til Udviisning Masseviis.

Men selv Amtmanden har sagt til flere Edsnægttere: ville I reise, saa see at komme bort inden den 16. ds. I det hele taget er det umiskjendeligt at Embedsmændene selv nu føle Medlidenhed med Befolkningen, og at det er fra Berlin at al denne Elenighed over Befolkningen har sit Udspring.

20. Maj 1867.

Tilgiv mig Herr Greve, at jeg har været sparsom med at lade høre fra mig i den senere Tid, men jeg har i Sandhed ikke kunnet gjøre andet end i de sidste 14 Dage at arbejde fra Morgen til Aften paa de nye Skatteligninger for Gram Sogn, virkelig det ubehageligste Arbejde, som jeg nogensinde har udført. Jeg havde den største Lyst til at sige Nei, Forstanderne ligeledes, men da det var bleven os skriftlig tilkjendegivet, at Arbejdet i saa Fald vilde blive udført paa vor Regning, maatte vi bide i det sure Æble og tage fat. Igaar naaede jeg endelig at blive færdig, og mit Hjerte er bleven lettet for en Steen som har trykket haardt, men om vort Arbejde bliver antaget og kjendt for godt er en ganske anden Sag. I mange Sogne her omkring bliver Ligningerne tilbagesendte som ubrugelige og maa omgjøres. Der vil med det første komme Skattecommissioner som bestemme Skatten for hver enkelte Mand, og som Veiledning benytte vore Ligninger.... .Der er ingen Tvivl om at den nye Skat, trods at nogle af de gamle Skatter falde bort, vil indbringe et stort Plus for Preussen, og Slesvig i det hele komme til at udrede større Skattebyrde end hidtil. Man maa tilstaa at Preussen forstaar at sætte Folk i Arbejde. Det er ganske utroligt som Skriveriet tiltager; hører man fra alle Si-

der. Det er et Særkjende for det preussiske System med at vidtløftiggøre enhver Sag med en Mængde detaillerede Oplysninger. Om den simpleste Ting er der meget at skrive, en Masse af Schemata at udfylde, Amtmændene stønner under Arbejdet, Herredsfogderne sukke og jamre, enhver Bestallingsmand vrider og vaander sig saaledes som Forretningerne tiltage, og alt skal udføres strax »ehelichst schleunigst«, det er staaende, ja selvskevne Slutninger i enhver Sag. Hvad man forhen havde 14 Dage ja længere til, maa nu udføres i 2 Dage omtrent. Der er ganske vist Force i Forretningsgangen, men det kan ei heller nægtes at Sagernes Afgjørelse smage af en forceret, hensynsløs Behandling. Embedsmændene vandre langt fra paa Roser, men de have ærlig fortjent at smage Tornene. Man klager i bondevenlige Kredse i Danmark over Bureaukratiet. Nei, da skulde man lære den preussiske Embedsstand at kjende; og overhovedet kunde man i det kjære Danmark have betydeligt godt af at faae lidt preussisk Dannelse; Tonen hos mange af Skraalerne i Rigsdagen vilde blive nedstemt. Et bydende Sprog, Arrogance og Vigtighed er Grundtonen i det preussiske Bureaukrati, — ikke at tale om at Overgreb i Embedsmyndighed er Noget som enhver maa underkaste sig; thi at klage og at faa Ret er unyttig Tanke og et forgjæves Haab; i den Overgangstilstand fra vore gamle Forhold til de preussiske Tilstande, i hvilke vi nu befinde os, veed man næppe selv længere til hvem og hvorhen man har at vende sig. Efterhaanden bliver alt omreformeret i preussisk Stiil.

Vi have da atter lidt en Skuffelse i Frankrigs Optræden og nu tegne Udsigterne ikke godt for os.

Det bliver stadig mørkere og mørkere for os, men mulig til Foraaret at en Vending kan indtræde. Vi have ikke andet Haab end Fremtiden. Min Tro paa Napoleon har lidt et stærkt Skaar, thi have Preusserne end maattet give efter og maa de end rømme Luxemburg, saa er dog dette Resultat et altfor ynkeligt for Napoleon efter hans Forberedelser til at kunne kaldes nogen Seir

.... Jensen har kun havt Tilladelse til at opholde sig i 24 Timer i forrige Uge paa Nygaard. Ham har man i Kikkerten, fordi at han havde et Møde hos sig af de ældre Forstærkningsmandskaber forinden Controlforsamlingen. Men den sande Grund er den, at da Jensen er fra Kongriget, skal han ligesom andre indfødte Danske bære Skylden for at Befolkningen her demonstrerer imod det preussiske Regimente. Forresten kan jeg ikke rigtig tro, at Regjeringen i Længden kan vedblive med at udvise Folk herfra, som ikke ville aflægge Faneeden. Denne Udviisning en masse er altfor grov Det skulde slet ikke undre mig, om man om nogen Tid, efterat man har viist Vedkommende, at man har Magten, kunde begynde at vige tilbage fra dette Fordrivelses-System Vi have Session her igjen i disse Dage, men Officererne maa nu sørge for dem selv og ligge paa Gjæstgivergaarden. De Fleste af Mandskabet ere flygtede til Danmark. Gud skee Lov at jeg er fri denne Gang for at være med til denne Sessions-tortur

18. Juni 1867.

.... Soldaternes Koner og Børn — de Flygtedes --- skulle nu med nogle Dages Varsel forlade Landet;

det er den grusomste Foranstaltning endnu af den preussiske Regjering

.... Med Forpagter Müffelmann er jeg nu kommen overens om Forpagtningens Fornyelse Jeg beklager, at det ikke er bleven mulig for mig at skaffe Herr Greven den Afgift som jeg engang havde haabet, men da man ikke er Herre over Forholdene, og da disse bliver værre og værre her, afskrækkes enhver Dansk fra at forpagte i Slesvig og dertil nye og store Skatter, saa maa man være tilfreds med, Herr Greve, at M. endnu er Liebhaver til Forpagtningen ...

5. Juli 1867.

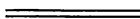
.... Da jeg forleden kjørte til Haderslev, traf jeg Provst Blædel i Gabøl. Han anmodede mig om at sørge for, at Skoleembederne i Gramby og Kastrup -- Billum er død i Mandags -- bleve besatte af Herr Greven, da han ikke godt kunde tillade at Embederne henstode vacante. Jeg forestillede imidlertid Provsten, at da der alt var sørget af Pastor Rafn for at Substituter fortsatte Undervisningen baade i Gramby og Kastrup, efter Aftale med mig, og da Sommerskolegangen jo er ubetydelig, saa mente jeg, at Embedernes Besættelse slet ingen Hast havde, men godt kunde vente til Efteraaret i ethvert Fald, om ikke en Vending imidlertid kunde indtræde i Tingene. Der er nemlig for Øjeblikket som Følge af Edsnægtelse ikke faae Degne- og Skolelærerembeder ledige i Nordslesvig, og Udvalget af gode og danske Concurrenter er meget begrændset. Det vil derfor for Øjeblikket have sine Vanskeligheder at faae dygtige danske Lærere til Grambye og Kastrup, og desuden er det saameget mere ønskeligt at faae en dulig

Mand til Gramby, som tillige er færdig i Sang og Musik, foruden en vakker Personlighed, da han i Tiden vil blive den naturlige Afløser for Hr. Ohrt ved dennes Afgang. Dette erkjendte Provsten ogsaa tilsidst, og han lovede mig, at han intet vilde have imod at Sagen staaer hen, naar jeg vil sørge for at Districterne ikke faa Grund til at klage. — Derpaa kom Samtalen hen paa Foel Præstekald. Provsten sagde mig, at han og Amtmanden havde meddeelt Hr. Greven at Embedet var ledigt ved Pastor Andkjærs Afskedigelse Jeg indseer ikke, at dette Præstembedes Besættelse har mindste Hast, da Regjeringen egenmægtigt har constitueret Capellanen, og Embedet altsaa bliver besørget uden nogen Besvær for Præsterne med Vacancereiser etc. Derfor forekommer det mig allerbedst for Herr Greven saalænge som muligt at forholde Dem passiv, udhale Sagen og afvente hvad Tiden bringer. Det kan jo desuden tænkes, at en Rehabilitation af Pastor Andkjær endnu ikke er aldeles umulig, og kunde han blive gjendindsat — jeg mener for det Tilfælde at vi blive Danske i Aarets Løb —, saa var det jo meget beklageligt at have spærret denne Adgang for ham ved imidlertid at have besat Embedet med en anden Præst

20. Juli 1867.

.... Jeg kunde næsten have ønsket, at Herr Greven vilde gjøre en lille Svip herover til os inden Høsten Jeg vil ei heller skjule, at der vilde fremstaa en Vanskelighed i denne Gjæringstid, som mulig til Efteraaret kan have tabt sig, nemlig Hensynet til Provst Blædel. Uvillien imod ham er for stærk til at jeg turde indestaa for, at der ikke vilde gjøre sig

en uhyggelig Misstemning imod ham gjældende, naar han kom til Middag hos Herr Greven sammen med andre af Stedets Beboere. Mænd som Andkjær, Mülfelmann og Wielandt ville undgaa ham og næppe see til den Side, hvor Herr Provsten er. Maaskee at Opinionen imod ham kan lægge sig til Efteraaret, men Provsten skal dog selv føle sin isolerede Stilling haardt, og Pastor Randbøll fortalte mig forleden, at Provsten til ham havde yttret: »Ja, dersom vi blive Danske igjen, saa maa jeg gaa af som Provst«. Men Provsten kan være sikker paa, at hans Stilling som Provst hos Tydskerne er aldeles uholdbar, og hvorledes hans Stilling, alene som Præst, vil blive under dansk Herredømme, er sikkerlig ogsaa meget problematisk. Jeg hører, at flere have gjort den Bemærkning: Det er jo umuligt, at Provsten kan komme til Grevens igjen. Ja Provsten spiller rigtignok en bedrøvelig Rolle imellem os, men en Mand bør dog ikke bedømmes udelukkende efter øieblikkelige Stemninger, som vexe op og ned, og som dog paa den anden Side aldrig ganske kunne frakjendes Betydning

Et gammelt dansk Landsbysamfund (Als).

**(Foredrag, holdt ved det nordiske Historikermøde
i Sorø, Sommeren 1926. Jævnfør: Henrik Ussing:
Det gamle Als, J. H. Schultz Forlag, 1926.)**

Als er en af Danmarks skønneste og frodigste Øer. Det bølgende Jordsmon hæver sig til høje Banker, navnlig paa Østsiden af Øen. Paa Vestsiden skærer Fjorde og Vige sig dybt ind og deler Landet i Halvøer og Næs. Havet øjnes overalt fra høje Steder; vidt og udstrakt bølger det mod Øst, lunt og lukket skyller det mod Vest.

Store tætbyggede Landsbyer med frugtbare Ha-
ver om straatækte Bindingsværksgaarde forbindes
med slyngede Veje, hvor Hegnene gror højt og tæt
paa begge Sider. Markernes rige Afgrøder indrammes
i et Mylder af Firkanter med Hegn paa Kryds og
Hegn paa tværs. — Trods Hav og Højder er Landska-
bet mærkeligt dulgt og skjult; mange Steder, mest
langs Kysterne, gror store Skove; men ogsaa over
skovløse Strækninger rager gamle Træer op ved
Gaarde og Markskel.

Paa Als har der været nationale Brydninger mel-
lem Dansk og Tysk, og der er foregaaet krigerske Be-
givenheder, som har haft den største Betydning for
Danmarks Skæbne. Men i mit Foredrag er det Me-
ningen at fremdrage Træk af Alsingernes Færd i

Mark og Gaard, til daglig og ved Højtiderne. Det er Livsførelsen i Landsbysamfundet, jeg vil skildre, navnlig som det formede sig i det 19de Aarhundrede, efter at Udskiftningen af Landsbyjorden havde fundet Sted, og før Nutidens Maskindrifft begyndte. Jeg vil kort tegne et Rids af Landsbysamfundets Organisation og den materielle Kultur og vise, hvorledes Folkets Tankegang paa det nøjeste er knyttet sammen med de ydre Livsforhold. Jeg vil vise Dem en kraftigt udpræget dansk Kulturform, der usædvanlig længe har bevaret sin Oprindelighed.

Jeg maa da bede Dem i Tanken følge mig til en alsisk Landsby; den er usædvanlig stor; den strækker sig gerne een, to eller tre Kilometer, Hus ved Hus og Gaard ved Gaard, omkring een eller flere krumme Landsbygader. Udflytning af Gaarde og Huse fra Landsbyen har fundet Sted i langt mindre Udstrækning end i de fleste andre Egne af Landet. De alsiske Bindingsværksbygninger, hvor Vægtømmeret er malet med mørkere Farver end de lyskalkede Vægtavl, og hvor Tømmeret for det meste er svært, ret tæt og anbragt i pyntelige Konstruktioner, hører til Danmarks smukkeste. En frodig Have indrammer de anselige Bygninger. — Alsingeren lægger i Regelen ikke sin Gaard i den regelmæssige Firkant, vi kender fra Sjælland, Fyn og Østjylland. Det er ligesom han helst vil have Bolig, Stald og Lade samlet i een eneste Længe, og for at opnaa dette, gør han Straa-Taget højt og Huset bredt; Overdelen virker tungt og mægtigt. Bestaar Gaardens Bygning saaledes kun af een Længe, ligger Indhuset (Menneskeboligen), der tit har blyndfattede Ruder, i den ene Ende, medens Stald og Lade indtager den anden Ende, og her skaffer man

sig ofte Plads ved at gøre Væggen usædvanlig høj, idet man sætter et helt Lag Bindingsværk oven paa de sædvanlige to Lag. Hyppigt nødes man paa den tætte Landsbys smaa Tofter til at give Længen et Knæk, saa der fremkommer en Vinkelbygning, og undertiden gives der to Knæk, saa det bliver en mere eller mindre regelmæssig trelænget Gaard. Særskilte Smaabygninger, som Aftægtshus og Bagehus, samt enkelte Hjælme, det er høje Bindingsværksbygninger med Bræddebeklædning i Stedet for Lertavlene, bidrager til at give de store alsiske Landsbyer et vidunderlig uregelmæssigt Præg. Een Regel overholdes dog nogenlunde her som i det øvrige Danmark, at Bygningerne lægges saa vidt muligt solret, navnlig med Stuehuset i Længderetningen Øst-Vest.

Træder man gennem Framgulvet (Forstuen) ind i Indhuset, finder man omkring Køkkenet med den aabne Skorsten grupperet et anseligt Antal Rum. Der er Karlekammer, nærmest Stalden, der er en Lildønsk med et Par indelukte Sengesteder (Alkover); der er Dagligstuen, som kaldes en Dawledønsk (eller blot en Dønsk), med et Par indelukte Senge, med Bænk langs Vinduet og foran den det lange Bord med svære drejede Ben og tyk Egetræsplade; denne Stue faar sin Varme fra Bilæggeren, der staar paa den inderste Væg, og hvori der fyres fra Køkkenet. En Dønsk er Opholdsstue og Spisestue; den var Arbejdsrum, naar Kvinderne om Vinteraftenen sad der med deres Uldkarter og Spindelhjul, og Mandfolkene snittede Træsager eller flettede Halmsimer, og her sov Mand og Kone og andre af Familiens Medlemmer. Fremdeles er der en Kjøller, der dog ikke er en Kjælder i almindelig Forstand, men et Rum,

hvor der stod Skabe, Skrin og Kister med Uldent og Linned. Et større Rum af samme Slags er e P i s s e l, Storstuen, der ogsaa rummede store Skatte af Gangtøj og Sengetøj og utildannet Lærred og Hvergarn og Vadmel; ved festlige Lejligheder var e P i s s e l den fornemste Selskabssal. Og endelig var der T o k a m m e r (d. e. Opvaskerum) og Spisekammer, Mælkekammer og Saltkammer til Spise- og Drikkevarerne. Bagning, Brygning, Brændevinsbrænding og Storvadsk foregik i e B a g e h u s, der gerne udgjorde en lille Bygning for sig selv.

Undersøger vi nu det gamle Landsbysamfunds Evne til at skaffe sig Livsfornödenhederne, er det mest iøjnefaldende den overordentlige Selvtilstrækkelighed, der fandtes i Forhold til, hvad Tilfældet er i Nutiden. Et saadant Landsbysamfund var saa at sige indrettet paa at klare sig selv i enhver Henseende; det kunde, naar galt skulde være, godt undvære ethvert Samkvem med Omverdenen, uden at det vilde komme til i nævneværdig Grad at undvære noget af det daglige Livs Behov. Landsbyen udgjorde ganske vist Dele af større Organisationer, i kirkelig Henseende af Sognet og i økonomisk Henseende af Godset. Men hverken Kirkesognet eller Forholdet til Herskabet (Godsejeren) medførte nogen Fordel for Landsbyens Husholdning; det modsatte var tværtimod Tilfældet, idet Forholdet til Kirken naturligvis i økonomisk Henseende medførte Byrder, der dog sikkert ikke følte trykkende, og rigelig opvejedes af den aandelige Betydning, Kirken havde for Befolkningen, medens derimod Forholdet til Herskabet for Bønderne væsentlig stod som en Række Pligter og Byrder og Afgifter, uden at man saa nævneværdige Fordele der- ved.

Als Nørreherred var kongeligt Len, og i det Tidsrum, vi her taler om, var Bønderne der fri for Hoveri og Kornleverance, men betalte nok lidt mere Grundskat, end de Sønderherreds. Sønderherred var Hertugen af Augustenborgs Len, her var Bønderne Fæstere, og det medførte, at baade Boelsmænd (Bønder) og Kaadnere (Husmænd) skulde levere Korn som Landgilde og var hoveripligtige. De skulde pløje, harve og høste Herregaardenes Jord, de skulde tække, lægge Logulv og foretage andre Istandsættelser paa Herregaarden, de skulde stille Klappere til Klapjagt, besørge Kørsel af Brænde og Flytning for Hertugen, naar han vilde tage Ophold paa Graasten, og meget mere. Hertugen havde Jagten paa hele Als, ogsaa i det kongelige Nørreherred; der maatte paa Øen ikke løsnes et Skud uden af Hertugen selv eller hans Skytter. Der var den Gang vældige Mængder af Vildt; Hjorte og Raadyr gik i store Flokke, ogsaa paa Bøndernes Marker, og gjorde uhyre Skade. Harer, Fasaner og Agerhøns var der i Tusindvis, og Ræve og Grævlinge gjorde lyst i Høns- og Gaaseflokke; men ingen maatte skyde eller fange noget af disse Dyr. Naar Jagttiden var inde, blev Bønderne tilsagt til at sende deres Karle som Klappere til Jagten, og saa gik det løs; men der blev nøje vaaget over, hvor meget Sturvildt der maatte fældes.

Under disse Forhold var der en Mængde Mennesker, der drev Krybskytteri, hver Landsby havde en eller flere Krybskytter, og Befolkningen stod dem bi i alle Maader, da de gerne vilde have saa meget Vildt som muligt udryddet, og da de af og til for en billig Penge kunde faa en Hare eller en Vildtkølle. Mellem Krybskytterne og Hertugens Skytter, der kaldtes »de

grønne Dreng« og var som en hel Hær, var der naturligtvis altid et spændt Forhold, og utallige er de Fortælinger, baade sørgelige og lystige, som de Gamle fortalte fra den Tid. Krybskytterne brød ind til Jægeren og bøjede hans Bøsseløb og pryglede ham, mens han laa i Sengen, indtil hans store stærke Kone fik fat i Støvleknægten og pryglede løs paa de voldsomme Gæster, til de tog Flugten. Eller Krybskytterne fangede en Jæger og stak ham en Gærdestav gennem Ærmerne tværs over Ryggen, lagde ham med Gærdestaven over et Vandhul og lod ham vide, at han kunde ligge der, til han fik bedt sit Fadervor. Da dette langt fra hørte til Skyttens daglige Øvelser, maatte han blive liggende i den Stilling, til vejfarende Folk om Morgenens løste ham. — Der var sne-dige og drevne Krybskytter, som f. Eks. Lange-Lars i Oksbøl, der blev Befolkningens Helte, og om hvem der er et Utal af Sagnfortællinger omtrent som om Robin Hood i det gamle England. Længe før end den nationale Modsætning mellem Hertugen og Øens Befolkning traadte frem, var der saaledes et tydeligt Modsætningsforhold mellem Hertugen og hans Betjente paa den ene Side og Bondebefolkningen paa den anden Side, et Modsætningsforhold, der endog kunde ytre sig som Guerilla-Krig. Og over for dette betød det ikke stort, at Hertugen kunde optræde personlig elskværdigt, eller at der ved Juletid øvedes en Del Godgørenhed mod Fattigfolk.

Medens Forholdet overfor Herskabet kun var og blev et Minus for Landsbysamfundets Økonomi, udgjorde selve Landsbysamfundet en Organisme, der var særdeles vel egnet til at fremskaffe alle Livsfornødenheder, saa længe man stod paa Naturlushold-

ningens Standpunkt. Da Udskiftningen af Byens Jord fandt Sted i Slutningen af det 18de Aarhundrede, forsvandt dermed den fælles Bestemmelsesret over Jordens Drift, der nødvendigvis havde eksisteret, saa længe som Gaardens Jorder laa Ager om Ager i Bymarken, en fælles Bestemmelsesret, som tilkom Jordejernes Lav, naar de mødtes til M u e, det er M o d eller Møde, det samme som Bystævne. — Et enkelt Sted paa Als har man dog fundet det formaalstjenligt at opretholde det gamle Fællesskab. Paa Sydkysten af Als ved Skovby og Fjelby er der en stor Sump- og Engstrækning, hvor Bønderne i de to Byer hver for sig fra gammel Tid har haft Ret til at lade et bestemt Antal Kvæg græsse, og det er det S k o v b y G r a n d e l a v (naturligvis ogsaa omfattende Fjelby), der ejer og bestyrer denne Strækning; de forskellige Dele af det kaldes Birket, Pøl, Skovmose og Uføret, Navne der er betegnende for denne Landstræknings nuværende og navnlig forhenværende Tilstand. Paa Grund af Strækningens særegne Karakter egnede den sig da ikke til Udskiftning, da den almindelige Udskiftning i Slutningen af det 18de Aarhundrede fandt Sted. Da det er et af de faa Steder her i Landet, hvor det ældgamle Fællesskab er bevaret til vor Tid, kunde det maaske have sin Interesse at se lidt nærmere paa det.

Fællesskabet omfattede fra først af tre Omraader: P ø l med Græsning for et Par Hundrede Kreaturer, S k o v m o s e, der var henved en Tredjedel saa stor, og B i r k e t, der dog nu for en stor Del er udskiftet som Agerland, men om Efteraaret bruges til fælles Græsning. Dette sidste minder om Fællesskabets Tider, naar Ævret blev opgivet ved Efteraarstid, og

Kreaturene fra Overdrevet fik Lov til at græsse over hele Bymarken, ogsaa de ellers afspærrede Vange.

Grandelaget styres af to Forstandere. Første Maj mødes Grandelaget hos en af Forstanderne, og saa vælges de ny Pøls-Forstandere for det kommende Aar og de 8 Mænd, som skulde hjælpe dem med Arbejdet. Disse nyvalgte Mænd bestemmer saa, hvilken Dag Kvæget skal drives paa Græs. Grandelagets Medlemmer faar nu Paabud om hver at bringe sit Stykke af det omgivende Gærde og Stendige i Orden og mærke deres Stykke med deres Bomærker. Hvem der ikke efterkommer Paabudet, idømmes Bøder af Forstanderne og Ottemændene.

Retten til at lade et Stk. Hornkvæg græsse paa Fællesgrundene kaldes et Græs. Hvert Boel har da saa og saa mange Græs. Hvert Medlem slipper nu sit fastsatte Antal Kreaturer ind paa den fælles Græsgang. Kvæghøvederne bærer alle en Flæjj, det er et lille Træskilt med indridset Bomærke, som bindes om Hals og Horn, og hvert Dyr har Ejerens Klipmærke i Øret. Forstanderne og Ottemændene holder Overtilsyn med Kreaturerne, lader med visse Mellemrum foretage Tælling af dem og idømmer de Ejermænd Bøder, som paa en eller anden Maade forser sig, f. Eks. slipper for mange Dyr ind paa Græsgangen eller undlader at holde deres Dyr tilbørligt mærkede med Flæjj og Øreklip. De Bøder, som falder i Efteraarstiden, naar Faarene er sluppet ind paa Græsningen, kommer i en særlig Faarepung, og for dem holdes der Gilde tredje Juledag.

Før 1868 skulde den daglige Vogtning indtil Vitusdag (15de Juni) foretoges af 3 Karle, som Medlemmerne af Grandelaget efter Tur sendte derud. En

af Dagens tre Hyrder gik om Aftenen hen til Nr. 1 af de Gaarde, som den følgende Dag skulde stille Vogtere; han afleverede sin Dyn d s t o k eller B o m æ r k e s t o k, hvor alle Ejernes Bomærker var indridsede og sagde: »Æ skuld sejj, te do skal var Dønd morn, aa do æ den føøst!« Den første af de ny Vogtere bragte Budet til den anden, og denne igen til den tredje. Efter Vitusdag var det tilstrækkeligt, naar en Vogter gik en Rundgang om Morgenen og en anden om Aftenen; paa den Tid af Aaret var der ikke saa stor Fare for, at Kvæget skulde gaa i Dynd.

Efter 1868 er der lejet en Mand til at tilse Kvæget Morgen og Aften Sommeren igennem. Til Trods for, at adskillige Strækninger er opdyrkede til Agerland og andet bortforpagtet, er der endnu ikke saa faa Rester tilbage af den gamle fælles Udnyttelse af de omtalte Strækninger.

Bortset fra saadan en enkelt Strækning blev imidlertid Byjorderne paa Als, lige som andre Steder i Danmark, udskiftet i Slutningen af 18de Aarh., saa hver Jordbesidder fik sit særlige Stykke Jord eller nogle faa store Stykker Jord i Stedet for de mange smaa spredte Agre og i Stedet for Andelen i den fælles Græsning. Boelsmændene (Gaardmændene) fik naturligvis Hovedparten af Jorden og ogsaa den bedst beliggende; men desuden gaves der paa Als Jord til to Slags mindre Jordbrugere. De største af disse Smaamænd kaldtes K a a d n e r e, og disse fik ved Udskiftningen af Byens Grund et Par Tdr. Land, hvorfor der ingen Købesum skulde gives; men der skulde ydes en aarlig Afgift af 1 Mark lybsk pr. Skæppe Land, og denne Afgift fordeltes forholds-mæssigt til de Boelsmænd, som havde afstaaet noget

af deres Jord til Kaadnerne. Disse Kaadnere var hoveripligtige paa Godset. — Den anden Slags Husmænd kaldtes *I n d e s t e r*; det var Mænd, som havde Huse byggede paa Bøndernes Gaardstoffer. Indesterne fik ved Udskiftningen hver mindst 1 Td. Land, hvorfor der heller ikke skulde gives Betaling, men derimod skulde Indesterne betale en aarlig Afgift i Penge til Boelsmanden, og han skulde gøre Dage for Gaardens Ejer i Vaar og Høst. Det var strengt forbudt at opføre jordløse Huse, og da omtrent alle Gaarde i Sønderherred var Fæstegaarde, kunde ingen uden Hertugens Tilladelse sælge Jord; men der opnaaedes af og til Tilladelse til at udleje en Byggeplads paa 99 Aar.

Den ulige Fordeling af Jorden spillede sin store Rolle i Landsbysamfundets Økonomi. Tyngdepunktet laa i Bolene (Gaardene); her avledes Brødkornet, ikke blot til Gaardenes Beboere, men delvis ogsaa til Smaafolks Behov, og der kunde endda blive en Slump tilovers til Salg til Købmanden, hvorfor man kunde faa nogle af de faa rede Penge, man havde Brug for i Landsbyens Husholdning. Paa Bolene holdtes saa mange Kreaturer, Heste og Svin, at der en Gang imellem kunde blive et Dyr til Salg, eller i det mindste et Par røgede Svineskinker, naar der var slagtet. Her havde man et lille Overskud af Mælk, som den fattige Kone kunde faa i sin Spand, og ligeledes kunde der paa visse Tider af Aaret blive nogle Pund Smør tilovers til Salg. Paa Bondens Ager avledes der ikke blot Hør til Husstandens eget Forbrug, men ogsaa Tjenestefolk og Husmandsfolk kunde faa dyrket Hør i hans Mark, og der blev vel endog lidt Lærred til Salg. Paa samme Maade holdt ikke blot Bonden selv

Faar til eget Forbrug af Uld, hans Karl og hans Husmand kunde faa et Faar fodret paa hans Mark, saa der kunde tjenes en Skilling ved Salg af Lam, foruden at Karlen og Husmanden fik Uld til deres Beklædning.

Paa Gaardene frembragtes kort sagt ikke blot den Mad, Drikke, Beklædning osv., som brugtes af Husbonden selv, men ogsaa største Delen af de Livsfornødenheder, som brugtes af Smaafolk og deres Børn, ligesom der igennem Gaardenes Overskud af Produktion kunde tilvejebringes lidt Penge til Skatter og Afgifter og til de Livsfornødenheder, man nødvendigvis maatte købe paa Markeder eller i Købstaden.

Men paa den anden Side havde Gaardene ogsaa i høj Grad Brug for Smaafolks Hjælp til Arbejdet og kunde kun frembringe deres Overskud ved Smaafolkenes Arbejde for Gaardene og paa Gaardene. — Smaafolkene havde gerne selv en lille Jordlod, hvorpaa de vel kunde holde en Ko eller to og nogle Faar; men de havde ikke Heste. De maatte derfor have en Gaardmand til Pløjemand. d. v. s. til at hjælpe med alt det Markarbejde, hvortil der skulde bruges Heste. Og saa skulde Smaamanden til Betaling gøre f. Eks. 30 Dages Arbejde i Høsten eller til andre Tider, naar Gaardmanden trængte til Hjælp. Men saadan en lille Jordbruger og hans Kone og Børn havde langt fra tilstrækkeligt Arbejde med at dyrke den lille Jordlod og holde deres eget Hus; fra halvvoxne Børn, til de blev gamle og udslidte, arbejdede disse Mænd og Kvinder som Vogterdreng og Vogtertøse, som Karle og Piger, som Daglejere og Daglejersker paa Gaardene, — eller Manden blev Haandværker og udførte i

den Egenskab sit Arbejde for Landsbyens Bønder. Meget Arbejde, som nu udføres af Haandværkere eller Fabrikker, udførtes vel den Gang paa Gaardene selv. Hele Tilvirkningen af Hør og Uld, lige fra det groede paa Ageren og Faarets Krop, til det laa som skinnende Lagener paa Sengene og sad som pyntelige og lune Klæder paa Kroppen, kunde udføres af Gaardens egne Folk, navnlig af Kvinderne. Og meget Træarbejde til det enkle Udstyr af Boligerne og til de simple Markredskaber blev udført i Bondens eget Huggehus eller i hans Dagligstue i de lange Vinteraftener, og vi maa navnlig mærke, at langt det meste af de Ting, som nu fremstilles af Jern eller andre Metaller, dengang lavedes af Træ, som huggedes i Øens egne Skove. Men der var dog en hel lang Række af Haandværkere og Husflidsarbejdere, der hjalp Bønderne med Fremstillingen af nødvendige Ting og Genstande.

De vigtigste af Haandværkerne var Smeden og Hjulmanden. Til disse Haandværkere var der ved Udskiiftningen foruden deres Kaadnerland, der blev Ejendom, udlagt noget Jord af Bøndernes, som Haandværkerne dog ingen Købesum gav for. Denne Jord kaldtes henholdsvis *Smedeland* og *Hjulmandsland*. For denne Jord skulde Haandværkerne gratis gøre en Del Arbejde for Bønderne, medens andet Arbejde skulde udføres for en forud aftalt Betaling. Paa den anden Side skulde Bønderne ogsaa pløje, køre Gødning og behandle Jorden for dem. Hver Bonde vidste, hvilken Ager paa Smedens og Hjulmandens Mark han havde at dyrke. Desuden skulde Bønderne køre i Skoven efter Brændsel for dem begge og hente Sand ved Havet til Smeden. Af

det Træ, som Bønderne hvert Aar fik udvist af Overforsteren, skulde de levere Smeden en Stempeblok, et tykt Stykke Træ til at stempe Huller paa, osv. Og hvad andet Træ, Haandværkerne skulde bruge, hjalp Pløjemand og de andre Bønder med at køre hjem fra Skoven. Maaske var det Aftale, at Haandværkerne gav et Gilde med Risengrød, Langkaal og Flæsk, med Æbleskiver og Kaffe-puns til sine Hjælpere, og at han gjorde en Dags Arbejde for hvert Læs ved Hørens Brydning eller lignende.

De forstaa, at man saa vidt muligt undgik Brugen af Penge, som man jo ikke havde ret mange af. Grundlaget for Samvirk-somheden i Landsbysamfundet var: Arbejde for Arbejde, Arbejde for Leje af Hus og Grund, eller Varer for Arbejde, og kun som et underordnet Betalingsmiddel: Penge for Arbejde eller Penge for Varer. Vi kan se, hvorledes man søgte — f. Eks. ved Smedearbejdet — at gennemføre denne Grundsætning ud i de mindste Enkeltheder: En Dag om Vinteren mødte Bonden med sin Karl i Smedjen; begge skulde hjælpe Smeden med det Arbejde, han skulde gøre for Bonden. Bonden medbragte selv Jærn, som han havde hentet i Købstaden, og Kul, som de selv havde faaet ved Bagnings paa Gaarden; Karlen skulde trække Blæsebælgen og slaa for, d. e. bruge Forhammeren. De tog saa fat paa at hvæsse Harvetænder, lave Hesteko, smede Hesteko-som og lign. Allerede fra Kl. 5 Morgen drønedes Hammerslagene fra Smedjen. Bonden bragte Mellemmad med til Smeden og sig selv og Karlen, fremdeles Øl og Brændevin, og hvor Smeden røg, maatte han ogsaa bringe Tobak med. Alt hvad der medbragtes til Smedjen af Mad- og Drikkevarer, maatte

fortæres paa Stedet. Bonden og hans Karl maatte ikke tage noget af det med hjem, for saa fik de Koldfeber, hed det. Dagen igennem blev saa Vogne beslaaet og istandsat med Jærnarbejde. De faa Dele af Jærn, der fandtes paa de gamle Træ-Hjulplove, blev maaske fornyede eller udbedrede osv. Bondens Vederlag til Smeden bestod, som man forstaar, næsten udelukkende i Arbejde og i Føde- og Drikkevarer. kun undtagelsesvis var der altsaa i dette Mellemværende Brug for Penge. Maaske ses dette Systems Gennemførthed tydeligt af et Træk som dette: Naar Bonden kom til Smeden for at faa Hestesko slaaet under, udførte Smeden dette Arbejde mod, at han beholdt de gamle Sko til at lave Søm af.

Som Forholdet mellem Bonde og Smed var, var det ogsaa med den øvrige Række af Haandværkere, blot med den Undtagelse, at medens Bonden nødvendigvis maatte komme hen til Smedjen for at faa sit Arbejde udført, var der mange af Haandværkerne, der kom i Bondens Gaard og udførte Arbejdet der; det gjaldt ikke blot Bygningshaandværkere som Snedkere og Tækkemænd, men ogsaa Hjulmanden, naar han huggede Følge eller andet Vogntræ til, Sadelmageren, naar han kom med sit Beg og sin Risp for at flikke paa en gammel Sele, og Skrædderen, naar han mødte med sit Alenmaal og sit Pressejærn for at sy Tøj til Gaardens Folk. Andre Smaa-haandværkere eller Husflidsmænd igen kom med de færdige Varer: Spindehjalmageren bragte Rokken, Træskomanden den almindelige Fodbeklædning, Skeemanden kom raslende med Grydesleve og Spiseskeer osv. Der var saaledes en livlig Udveksling af Arbejde og Varer mellem Bolene paa den ene Side og

Kaadnerstederne, Indestehusene og andre Smaafolkshjem paa den anden Side.

Bondestanden selv havde den stærkeste Følelse af, at hele det lille Samfunds økonomiske Tyngdepunkt laa i Bolene; derfor gjaldt det ogsaa om at opretholde disse og gøre det muligt for dem, der overtog Gaardene, at besidde disse ubeskaarne og uden alt for stor Tyngde af Gæld. Derfor var det tit saadan, at naar den ældste Søn havde haft Bryllup, kom Forældrene, der maaske kun var i 50 Aars-Alderen, paa Aftægt, de flyttede over i det lille Aftægtshus, som findes ved de fleste alsiske Gaarde. Den gifte Søn overtog da Gaarden. De andre Søkende tjente derefter hos ham eller drog hen hos en anden Mand, til de selv kunde faa sig noget. Den ældste Søn fik undertiden en Gaard, der var sine 20,000 Daler værd for 5—6000 og saa naturligvis Forpligtelse til at underholde Forældrene. Der var saa maaske 5—6 Søkende til at dele de 5—6000 Daler. Den, der overtog Gaarden, fik saaledes maaske to-tre Gange saa meget som de andre Søkende tilsammen; men paa den Maade hindrede man, at Gaardene deltes, og paa den Maade blev Gaardenes økonomiske Styrke opretholdt. Det var Opretholdelsen af Landsbysamfundets sociale Bygning, der her gik forud for personlige Forhold eller personlige Følelser.

Saadan, som jeg nu har omtalt, var Forholdet i store Træk mellem de forskellige Lag i Landsbysamfundet; men hvorledes var saa Forholdet mellem Landsbyens Boelsmænd, Gaardejere, indbyrdes? I Almindelighed fremstilles Sagen saaledes, at ved Udskiftningen ophørte Fællesskabet, og man fremhæver ganske rigtigt, at det ikke havde drejet sig

om et Ejendomsfællesskab, men kun om et Driftsfællesskab, der nu forsvandt. I Virkeligheden er Ordet Driftsfællesskab for omfattende; thi det, der ophævedes, var ikke en Drift af Jorden i Fællesskab (undtagen for Overdrevets Vedkommende); for selve Bymarkens, Agerjordens, Vedkommende havde hver Mand jo sine bestemte Agre, og dyrkede dem med den Arbejdskraft, han selv raadede over; det Fællesskab, der havde været om Bymarken, var i det væsentlige den fælles Bestemmelsesret til at afgøre, hvornaar de forskellige Markarbejder Aaret rundt skulde paabegyndes og gøres færdige osv. Det var denne fælles Bestemmelsesret, der blev overflødig ved Udskiftningen. Og denne Forandring var i og for sig af overordentlig stor Betydning. Naar hver Mand havde sit store, sammenhængende Stykke af Bymarken, kunde han tilsaa og drive de forskellige Dele af sin Jord, saadan som han mente, de egnede sig bedst; han kunde forsøge sig med ny Afgrøder og med Kornsorter, der skulde saas tidligere eller høstes senere end de almindelige; han kunde grundforbedre sin Jord med Mergling og Dræning osv. Først og fremmest kunde han skaffe sig Markfred ved at hegne og gærde, som han vilde. Og dette er med de mange levende Hegn noget af det, som den Dag i Dag stærkest giver Als sit landskabelige Præg. Men i Virkeligheden eksisterede der ved Siden af den omtalte fælles Bestemmelsesret om Jordens Drift i meget stor Udstrækning et virkeligt Fællesskab om Arbejdet, et Fællesskab, som ikke brødes ved Udskiftningen, men tværtimod fortsattes i fuld Udstrækning og efterhaanden omformedes efter Tidens Krav, og som paa en Maade

eksisterer den Dag i Dag i fuldeste Blomstring som den bekendte danske Andelsbevægelse.

Der har i de danske Landsbysamfund i det hele taget været en lykkelig Trang til at lægge Lav, d. v. s. danne mindre eller større Sammenslutninger til fælles Udførelse af Ting, som var vanskelige for den enkelte. Det kunde ytre sig som et Fællesskab for en Dag; to Mænd skulde køre samme Sted hen, saa lagde de Vognlag, den ene stillede Vogn og den anden stillede Heste til Raadighed. Eller i Husholdningen: Man bagte jo selv sit Brød; men der er den Fejl ved det gode danske Rugbrød, at det taber i Vel-smag og mugner, naar det bliver gammelt (for Resten holdt det gammeldags Bondebrød sig langt bedre end Nutidens Bagerbrød); men saa lagde Bønderne Brødlav: en tre—fire Bøndergaarde indrettede en fælles Bageovn i et særligt Hus, og saa skiftedes de til at bage og laante Brød af hverandre for stadig at have friskt Erød. Ved Bagningen havde de mange Steder Hjælp af en Smaamandskone, som da bagte med og tillige fik et Brød i Dagløn. De ser, at vi her har ligesom Kimen til et Andelsforetagende. At Nabokoner paa lignende Maade hjalp hinanden med Gær til Ølbrygning og til Bagning af de bekendte al-siske Efelkage (d. e. Æbleskiver), er en Selvfølge. Naar der slagtedes Faar, havde Husmoderen ikke Brug for alt Blodet; men saa kom en Nabokone med sin Krukke og fik noget af det; saa kunde de faa de lækre Blodpølser begge Steder. Ved Slagtningen glemtes heller ikke Fattigfolk. Naar Svinet var slag-tet, savede Slagteren Ryggen fra og delte den i Styk-ker, der var et lille Kvarter lange; et saadant Stykke, en Medisterpølse og 3—4 Ribben blev givet til hver af

de fattige i Byen. Og med gode Naboer og Venner udveksledes Slagtemad, for at man des tiere kunde faa fersk Kødmad, hvilket var en Herlighed i de Tider, da ellers alt Kødet spistes i saltet Tilstand.

Alt dette er jo kun smaa, tit tilfældige og tit rent øjeblikkelige Lav eller Sammenslutninger. Men man havde ogsaa saadanne Lav af langt større Omfang og Betydning. F. Eks. ved Behandlingen af Hørren. Det er en lang og besværlig Vej fra den grønne Hørvækst paa Ageren til det fine, hvide Hørlærrød. Under de mange Arter af Bearbejdelse, Hørren skal underkastes, er der flere Gange Brug for en større Arbejdsstyrke end den, som en enkelt Bondegaard raader over, Husmandsfolk og Daglejere medregnet. Naar saaledes Hørren skal brydes, tørres den først over en Ild, og derefter skal Brydningen foretages med nogle Redskaber, hvorved Skallen brydes til Skæver, som saa senere kan skættes eller bankes fra. Ved saadan en Lejlighed sammenbødes Gaardens Brydelav og senere dens Skættelav. Det var mest Karlene der sendtes til Hørbrydning, mens Pigerne mødte til Skagegilde, som det kaldtes. Enhver Pige i Byen kom da med sin Skagefod og sit Skage træ og somme Tider en Spand nymalket Mælk; hver fik sit Knippe Hør at gøre færdigt. Det gik løs med Liv og Lyst; man arbejdede jo om Kap. Med venstre Haand greb de en Tot Hør af Knippet og lagde det i Hakket paa Skagefoden, og saa arbejdede de paa det med Skage træet saa Skæver og Støv stod omkring dem. Et Krydderi var den gode Mad — Risvælling og Æbleskiver eller Suppe og Kød —, og man gen Skagepige glædede sig til sin Taar Kaffe og en Svingom, naar Karlene kom om Aftenen. En Tve-

bak med Smør og en Snaps faldt der af til saadan en flink Karl.

Paa lignende Maade gik det, naar Ulden skulde kartes, inden den skulde spindes. Byens Piger blev da bedt sammen om Aftenen, og saa hjalp de hinanden med Arbejdet; det kaldtes et Kartegilde. Pigerne blev opvartede med nykogt Tarregrød (Boghvedegrød) med Most til, og under Arbejdet sang de Viser, mest om Kærlighed: »Jeg elsket har en fattig Pige«, »En Jæger gik at jage« og lign. Eller ogsaa fortalte de Spøgelseshistorier: en havde mødt en Ligskare, og en havde ved Nattetid set et hovedløst Føl. Tit køs de hverandre med deres Historier, saa de knap turde gaa hjem; men heldigvis vidste Byens Karle gerne god Besked med, hvor der holdtes Kartegilde. — En af de ejendommeligste Forlystelser ved Skagegilder og Kartegilder har fremkaldt en hel Del Smaaavers. Pigerne tilsang hverandre et lille Vers, der kaldtes Skagelam eller Kartelam. Disse »Lam« indeholdt Drilleri mod den, til hvem de var rettet, i Reglen Hentydning til en Karl, som Bysnakken havde knyttet Pigen sammen med. Kom en Karl hen i den Lo, hvor Pigerne var i Færd med at skage, skulde han ogsaa have sit Skagelam; saadan et Vers kunde f. Eks. lyde:

Her er Lam i Have!
 — ringle — dangle — du —
 Hvem skal saa de Lam vare?
 — ringle — dangle — du —
 Og det skal lille Peter vare!
 — ringle — dangle — du —
 Og hvem skal hjælp at jag dem ind?
 — ringle — dangle du —
 Og det skal lille Anne-Kirstin!
 Ringle — dangle — du.

Al saadan Skæmt og Løjer hørte med til de Gilder, der var uadskilleligt knyttede til Fællesarbejdet.

Men denne Tilbøjelighed til Fællesarbejde af flere Gaardes Folk, hvor det kunde være fremmende for Arbejdet, naar mange slog sig sammen, overførtes ogsaa paa helt ny Omraader, f. Eks. da Rapsdyrkning midt i det 19de Aarhundrede fik stor Udbredelse. Da sendte man fra hver Gaard i Byen en dygtig Karl hen til den Gaard, hvor Rapstærskningen den Dag skulde foregaa, og næste Dag mødte de alle i den næste Gaard. Fra saadanne Træk af Samarbejde er der ikke noget stort Skridt at tage til et Samarbejde om Mælkenes Behandling, saadan som det skete, da man kom ind paa at oprette Andelsmejerier i 1880'erne, og dermed gjordes Begyndelsen til den storartede Andelsvirksomhed, der nu knytter alle Danmarks Bønder sammen til eet stort Lav.

Det gamle Landsbysamfund, der udgjorde en saa ejendommelig afsluttet og selvtilstrækkelig Verden, havde ogsaa sin egen religiøse Kultus, der stod i nøjeste Sammenhæng med Hovednæringsvejen Agerbruget, Korn dyrkningen. Nogle enkelte Træk fra Aarets Forløb skal vise, med hvilken religiøs Højtidelighed man omfattede Afgrødens Vækst og Trivsel, — hvoraf jo ogsaa Lykke og Velgang for Folk og Fæ afgang.

Fra ældgammel Tid var Midvinter den Aarsens Tid, da det ny Aar begyndte. Aarsskiftet var en Skæbnestund, hvor enhver Tildragelse, stor eller lille, varslede Begivenheder i det kommende Aar, saa Jule- og Nyaarstiden blev en Forespejling af det ny Aars Forløb baade for Mennesker, Dyr og Afgrøde. De mange ejendommelige Skikke, man brugte ved Jule-

og Nyaarstid, havde alle til Formaal at kyse de skadelige Kræfter og Væsener bort og kalde de gode Magter og Væsener til Huse, saa Frugtbarhed og Velfærd for Folk og Fæ og Korn kunde sikres Aaret igennem. Man skød Nytaar ind og lavede Halløj med Rumlepottes for at jage Uvætterne bort, og man ønskede godt Nytaar og trakterede hinanden med Mad og Drikke for at bringe Lykke inden Døre. Man samlede omhyggeligt alt Linned ind, for at »intet hvidt Tøj skulde hænge ude i to Aar«; thi det var Varsel om, at der skulde klædes Lig i Familien inden Aarets Udgang. Man begyndte Nytaarsdag med at spise kogt røget Svinehoved; det vilde nemlig værne mod Koldfeber o. s. v. o. s. v. Men paa Als fandt der desuden et Festoptog Sted med Sang og anden Højtidelighed, der med al sin Pudsighed viser de alvorlige Tanker paa Kvæg og Avl, paa Bryllup og Barsel midt i Nyaarsdagens løsslupne Lystighed. Nyaarsdag »gik Karlene med Ploven«. Ploven styredes af en Karl, der kaldtes P r æ s t e n, og han ledsagedes af en anden Karl, D e g n e n, medens alle de andre Karle trak Ploven i Tove, der var fæstede til Skagler, — en af de gamle Hjulpløve var det selvfølgelig. Dette Lav gjorde Holdt ved hvert Hus, en medfølgende Musikanter spillede op, og med Degnen som Forsanger istemte hele Flokken:

I lukke op jer Stuedør!
Lad Nytaar ind til jer gaa! ·
Velkommen Nytaar, og velkommen her!
Vi ere velkomne i Herrens Aar og velkomne her.

Med Glæde og med Gammen,
med Helbred alle sammen!

Med Blommer og med Pærer,
som Sommeren frembærer.

Med lange Rug paa Hjalde
og favre Foler i Stalde.

Med Fiske ud i Fænge
og smukke Piger i Senge,

Saa Vuggen den kan gange
med dejlige Børn og mange.

Nu har den Vise Ende;
alt ondt Gud fra os vende!
Velkommen Nytaar og velkommen her!
Vi ere velkomne i Herrens Aar og velkomne her.

Lavets Præst traadte derefter frem og holdt en pudsig Vrøvletale, der handlede om Sæd og Høst. Saa stemmede Spillemanden op med en Dans, og Karlene dansede om i Stuen med Husets Piger eller med sig selv indbyrdes. — Husbonden gav nu Præsten en Gave, Deltagerne sang en lille Vise til Tak, og Præsten indbød Gaardens Folk til at deltage i Gildet om Aftenen, og saa kørte han Ploven videre, mens han knaldede med sin Pisk og raabte: »Hop, høj, aal min Heste!« —

Bag det snurrige Optog og de pudsige Ord skimter vi tilbage i Tiden et lignende Optog i den katolske Middelalder, hvor Ord og Procession var prægede af større Alvor. Og bag de halvkristelige Ord og Skikkelser øjner vi et endnu ældre Optog fra Hedenolds Dage, Agerdyrkningsguderne til Ære; vi aner en Tid, da Ploven var et vidunderlig nyt og helligt Redskab, der droges af Festens Deltagere under Ledsagelse af Offergode og Skjald, — den fjærne Tid, da man lærte Ploven at kende som det vigtigste Redskab til at vinde Velstand af Landets Muld.

Alt Arbejde med Kornets Saaning og Høst bar Præg af Hellighed og Højtid. — Naar Vaarsæden var

saaet, kom Folkene saaledes hjem fra Marken med e Maj i e Plov; det var grønne Kviste, som blev stukken fast paa Ploven, og med denne Prydelse blev den sat i Hus for Sommeren.

Den første Dag, der høstedes Rug, var en Højtidsdag og kaldtes e Slorowsdaw; Karle og Husmænd mødte i hvide Lærredsbukser, Piger og Koner med hvidt Lærredsforklæde og stor Solhat. Naar saa Høstfolkene med Leer og River drog ud i Marken, havde Pigerne sørget for, at alle Hattene var pyntede med Blomster. Høstfolkene stillede sig nu op ved Kornet. Husbonden tog sin Hue af og sagde: »Stryg saa Leen, og begynd Høsten i Guds Navn!« — Til Middag fik de Suppe kogt paa fersk Kød, hvad der kun skete ved Gilder og andre Højtider; efter Dagen kaldtes Suppen S l o r o w s o p, og bagefter Suppen fik de Kød med Peberrodssovs. Det var en travl Dag for Husmoderen; Køkkenet var hende tit for lille; hun maatte ud i Bagehuset at koge, for det var gammel Skik, at hvem af Byens Folk, de syntes trængte til det, fik et Fad Suppe med Ris til.

Høsten var Slid, og Høsten var Morskab, og Høsten var Højtid, med mange mærkelige Skikke; de tre Ting var for de gamle uadskilleligt forbundne. Og saa kom da den Dag, da det sidste Læs Kærvekorn blev kørt i Hus; det kaldtes e F o k l a s; det var altid et lille Læs; men der blev gjort stor Stads ved Hjemkørslen af det. En af Kærvene blev pyntet med hvide Klæder, mest var det med Kvindeklæder. Pigerne havde travlt med at gøre hende saa fiks og saa morsom som muligt og pryde hende med Grønt og Blomster; hun kaldtes e F o k. Ogsaa Hestene, der trak Foklæsset, blev pyntede med Blomster. Saa tog

alle Høstfolkene Plads paa Læsset omkring Fokken, og en Flok af Børn vrimlede ogsaa op paa Læsset; under Spøg og Løjer og Sang kørte de hjemad. De kørende raabte: »Fok, Fok, Hurra!« saa det gjaldede over Marken og gennem Byen. Man kørte rundt til Naboer og Venner, og overalt blev der skænket med Mad og Drikke. Om Aftenen var der Fokgilde hjemme i Gaarden.

Hvad jeg her har fremdraget, er nogle faa Træk af de Agerbrugshøjtider, der strækker sig hele Aaret rundt, og som tit fejres sammen med de kristne Højtider, f. Eks. den største af dem alle: Julen. Men Landsbysamfundet har her udfoldet og bevaret en ældgammel Agerbrugskultus, der ligger fjærnt fra Kristendommen, — en Kultus, der samler sig om Frugtbarhedssymboler, hvad enten det nu er den gamle Hjulplov eller den blomsterprydede Kornkærv.

Men det var ikke blot i social og økonomisk Henseende og ikke blot med Hensyn til religiøs Kultus, at Landsbysamfundet udgjorde sin egen Verden; jeg kunde fremhæve det ene Omraade efter det andet. Landsbyen havde sin egen Lægekunst med Husraad og kloge Mænd og kloge Koner. Den havde sin egen Verdensforklaring med løndomsfulde Kræfter og Vætter. Den alsiske Bondegaard havde saaledes sit Brandtræ eller sin Branddysse, hvor Gaardens Ild var dagsat. Landsbyen havde sin egen Historiefortælling om Hertug Hans og andre Bondeplagere. Den havde sin egen Logik; i dens Tænkemaade havde Aarsagsloven kun begrænset Raaderum; man saa ikke paa Tilværelsen som en Række Aarsager og Virkninger, nej, man saa paa Tilværelsen som et Spil af Kræfter under Ligevægtens Lov: hvad der

hæver sig over det rette Maal, maa falde dybt; det, der melder sig med Vanskeligheder, maa ende med Glæde! I Aarets og Naturens Gang bringes alt i Ligevægt, inden Enden tager, og saaledes maa det ogsaa være i Menneskelivet: en grøn Jul giver en hvid Paa-ske; men en kold Maj giver et varmt Ladegulv. Derfor indprentede Landsbyens Moral først og fremmest, at enhver maatte holde sig Ligevægtens Lov efterrette-lig og holde sig indenfor det rette Maal og de rette Grænser; allermest gjaldt dette naturligvis Mark-skellene Mand og Mand imellem. Den, der uret-færdigt flyttede Skel, fik ikke Fred efter sin Død; Nat efter Nat maatte han flakke om paa det Sted, hvor han havde øvet sin Udaad; Skelflytteren var forbandet og fredløs.

Den lille Øs Befolkning, hvis særegne Liv jeg har søgt at give Dem nogle Træk af, har ikke paa egen Haand virket med i de store historiske Begivenheder; det har dog sin historiske Interesse at se paa dens Liv; for som det har været levet i Mands Minde, saaledes har det i mange væsentlige Træk været levet, siden Øens Befolkning blev et fast bosiddende Samfund af Agerdyrkere, og som man levede Landsbylivet paa Als, har det i store Træk været levet af Mellem- og Nordeuropas Bondefolk. Ved at studere Landsbyens Liv, lærer vi et Grundlag at kende for Europas Kultur fra Aartusinder tilbage til ned mod vor egen Tid, — det jævne dagligdags Bondeliv, hvorover de store historiske Begivenheder for hen som vældige Storme. Og fra deres daglige Dont har Alsingerne flere Gange været hvirvlet ind i Landes og Rigers blodige Opgør. — Da Hertugen af Augustenborg i 1848 sluttede sig til Oprøret, maatte han

for Alsingernes Blik tegne sig som den uretfærdige Skelflytter, der vilde rykke et Skel, de alle vidste gik Syd for dem, langt mod Nord. Bønderne mødte i Smedjerne med Karl og med Kul — Mellemmads-æskén og Øldunken ikke at forglemme — Karlene trak Blæsebælgen, Bønderne selv slog for, og de gamle Hestesko blev smeddet om til Spyd og lange Knive, og Krybskytterne trak deres Bøsse frem ved højlys Dag. Alsingernes Holdning blev saa truende, at Hertugfamilien skyndsomt drog bort, og de tilbageblevne Hoffolk blev tvunget til at hejse Danebrog paa Augustenborg. Den Gang lykkedes Skelflytningen ikke. Men Krigergravene fra 1864 og Mindestenene over de mange Hundrede, der døde i Fangenskab i Sibirien eller faldt for Verdun, vidner om, at det har kostet Alsingerne dyrt at faa Skellet sat til den rette Side.

Henrik Ussing.

Nicolaj Lavrentius Feilberg.

Præst i Ullerup 1847—48; 1850—64.

Af P. Andresen †.*)

Da den prøjsiske general August von Goeben i 1864 red ind i Ullerup præstegård for der at indkvartere sig med sin stab, mødte han her en mand, der skulde få afgørende betydning for hans syn på den slesvigholstenske rejsning og krigen imod Danmark — det var præsten Nicolaj Lavrentius Feilberg.

Pastor Feilberg var søn af justitsraad Henning Frederik Feilberg, chef for nationalbankens lånefag, og hustru Lovise f. Brummer. Han blev født i Dyrkøb ved Frue Kirke i året 1806. Om korrekt eller ikke fortælleres det, at faderen under bombardementet i 1807 lod sin familje og ejendele flytte over i nationalbankens brandfri kælder, ved hvilken lejlighed den lille etåarige dreng blev båret derover i sin vugge. Ved ankomsten til kælderen fandt man en granatstump i vuggen, som uden at skade barnet havde lagt sig til hvile der. Feilberg skulde altså allerede da have fået en slags indvielse til al den uro og krigstummel, han blev udsat for sit liv igennem.

*) Stoffet til denne Levnedstegning forelaa efter P. Andresens Død i Form af Notitser og Brudstykker, som han ikke havde naaet at faa arbejdet sammen. Hans Søn Sune Andresen har lagt sidste Haand paa Arbejdet og givet det den Form, det her fremsættes i. Red.

Ti Feilbergs dage fik nok af uro. I Vester Vedsted, hvor han var præst fra 1838 til 47, oplevede han begivenheder af både indre og ydre art, der ikke kunde undlade at gøre sit særlige indtryk på ham — t. eks.: stormfloden 1839, hvor vesterhavsbølgen slog op mod præstegården, og kirketårnets brand i 1845. Da han kørte sit sidste flyttelæs ind i Ullerup præstegård, dundrede kanonerne ved Bov. Fra 24. 9. 47 til 13. 10. 48 var han i Ullerup, blev så jaget af gendarmen, men kom dog væk ved trofaste sognefolks hjælp, og måtte vige pladsen for den slesvigholstenske præst Petersen, som alsiske bønder ligefrem havde smidt ud af Notmark præstegård. 1849 var han midlertidig præst i Asserballe på Als; efter Fredericiaslaget konstitueret feltpræst ved lasareterne i Odense. Den 7. 1. 1850 blev han atter præst i Ullerup, afskediget og udvist af prøjserne den 4. 8. 64 med 3 døgns varsel.

Ro fik Feilberg først i den sidste halvdel af sit liv. I Kirkehelsinge på Sjælland, hvor han fik præstekald 1865, blev han i 18 år, til han søgte sin afsked som 77 årig mand i 1883. Efter den tid og til sin død 1899 levede han i København som emeritus.

Feilbergs hjem lå iøvrigt i hans barneår på Blegedammene (den 9'de) — i nærheden af nuværende Fredensgade. En tid gik han her i Blegdamsskolen, men flyttedes snart over i Borgerdydskolen, hvor han sad på skolebænken sammen med den senere så navnkundige tonedigter J. P. E. Hartmann. Disse to mænd blev, da Borgerdydskolen i maj 1887 holdt sit 100 års jubilæum, indbudt særskilt som de to ældste dalevende af skolens elever. Feilberg holdt ved den lejlighed en tale, der ved sit indhold, sit stærke personlige præg og sin forskellighed fra de øvrige festta-

ler gjorde et dybt og varigt indtryk på de forsamlede. En af skolens ældste lærere huskede endnu i 1924 det indtryk, talen havde gjort og den hele situation: den gamle raske præst, hvis tale faldt så stærkt og djærvt.

I Borgerdydskolen fik Feilberg den myndige og strikse Mikael Nielsen (også Søren Kierkegårds lærer) til rektor og opnåede under ham førstekaraktter til alle prøver ligesom også til embedseksamen, som han tog 1828.

1829 blev Feilberg adjunkt ved Frederiksborg lærde skole under rektor, professor Bendtsen. Her giftede han sig den 2. 9. 1830 med Conradine Købke, datter af bagermester Købke i Kastellet og søster til den kendte kunstmaler Christen Købke.

I Hillerød fandt Feilberg og særlig fru Conradine en god omgangskreds. I det dramatiske selskab »Valeria« spillede de komedie til stor moro. Feilberg fortæller selv, at folk morede sig meget over ham, fordi han altid i sine roller kun spillede sig selv, medens fru Conradine var en af de bærende kræfter i selskabet.

Fra Hillerød flyttede Feilbergs den 31. 1. 1834 til Alslev-Hostrup i Ribe stift som præstefolk, og den 16. 10. 38 til Vester Vedsted i samme stift. Fra Alslev kunde Feilberg berette følgende bedømmelse, som han der havde hørt om sig selv: »Den nye præst hedder Feilbjerg, og det passer helt godt, -bjerg passer, fordi han er høj og velvoksen, og han er et så fejl, for han messer som et orreværk og præker som en prokurator.«

I Vester Vedsted mellem de jyske vesteregnsbønder, der levede livet i hengiven barnetro på Gud, fik

Feilberg det religiøse gennembrud, der senere prægede ham i hans virke, både her, i Ullerup og i Kirkehelsinge.

Her kom Feilberg i forbindelse med bønderne; det danske og det djærve kom op i ham, og han viste en egen evne til — trods sin københavnske fødsel og opdragelse — at gå ind til bønderne så at sige med træsko på.

Medens han var præst her, døde pastor Warming på Manø (fader til den berømte botaniker Eugenius W.). Feilberg tog derover i vakancen, og vejr og vinter gjorde opholdet langt. Om aftenen dansede de unge piger og karle på omgang i gårdene. I forstuen stod en flaske brændevin, nogle glas og en spand vand med en øse i. Det var hele opvartningen. Feilberg lærte dem at synge muntre viser, danske sange, folkeviser og salmer. De var begejstrede, han måtte stadig synge for dem. Da han endelig ved ebbe skulde køres den ene mil over til fastlandet, fulgte alle oens folk ham til stranden og bad ham synge igen. Den velvillige præst stod da ved strandkanten og sang endnu et par sange til afsked.

Manøboerne var blevet oplivede for alvor.

Det var af hensyn til fru Conradines helbred, at Feilberg søgte bort fra det barske Vestjylland til mildere, østligere strøg. I Vester Vedsted var han kommet på kant med avtoriteterne. Embedsskrivelser affattet på tysk, som blev ham tilstillet, lod han ubesvarede, han var med i oprettelsen af Rødding højskole og medlem af foreningen til det danske sprogs bevarelse. Af disse grunde var han blevet anklaget for Christian den VIII som et uroligt hovede, som man måtte holde øje med. Men i 1847 traf kongen på For

Feilberg, hvem han tidligere flere gange havde talt med. Majestæten fik da ved en samtale en ganske anden mening, og Feilberg blev kaldet til Ullerup.

Medens kanonerne tordnede ved Bov og varslede en ny urolig tid over Danmark, kørte Feilberg sit sidste flyttelæs ind i Ullerup præstegård. Det var nye forhold, han kom til, andre folk, et sogn, hvor han skulde få så svær en prøvelse for sit danske sindelag, sit djærve, utilslørede væsen.

Folkene i Sundeved er intelligente og livlige, skarptseende overfor alle enkeltheder og sikre iagttagere. De taler meget, fortæller godt, har megen praktisk sans og er fremskridtsfolk af gammel dato. De har megen retssans. Mange er enspændernaturer og har nogen tilbøjelighed til stejlnhed. De er karakterfolk, men ellers en hyggelig og munter befolkning, der ler meget.

I sine første breve fra Ullerup klager Feilberg over sognefolkene. De er naturalister, og der er mangel på national foretagsomhed; men i alle de følgende breve må man i Ullerup sogn være meget tilfreds med den omtale, man får. Han nævner en mængde personer og omtaler mange med agtelse og hengivenhed. Den 23. maj 1864 skriver han om sundevedboerne, at de har kun een tro og eet håb og udtaler det i enhver samtale i ordene: »Vi ere danske og ville med Guds hjælp vedblive at være det.«

Som præst og menneske var Feilberg afholdt i Ullerup. Han vandrede flittigt omkring i hjemmene og kunde tale om alt. Han sang smukt og elskede sang og indførte overalt i hjemmene både salmer og nye folkesange. Den megen sang i Ullerup, der er kendt viden om, er grundlagt af ham. Da min fader

var en dygtig sanger, kom Feilberg, fruén og tante Nona¹⁾ — den niende i rækken af Feilbergs søskende — ofte over i gården om aftenen for at synge. De var livlige og underholdende alle tre, og tante Nona spillede violin, så de var ikke længe om at lære en ny tone.

Feilberg følte sig hjemme mellem befolkningen. Der kunde næppe tænkes en præst, der ved sin praktiske tankegang, alsidige interesse, store hjælpsomhed, mandige holdning, fromme bøn og alvorlige forkyndelse, passede bedre der end han. Han groede fast i egnen og sognet og nærrede lige til det sidste håb om at blive i sin »kære, uforglemmelige menighed« i Ullerup.

En uvurderlig hjælp, en trofast støtte i sin gerning og i sit forhold til befolkningen havde Feilberg i sin hustru Conradine, ligesom hun også nærmest var den, der gav hjemmet præg og skabte hygge midt i børnenes flok. I »Jul i Præstegården«²⁾, fortæller H. F. Feilberg om sin syge moder Conradine, der juleaften, når klokkerne i kirken begyndte at kime, samlede børnene om sin seng og fortalte dem æventyret om paradishaven og julens minder. I den sindrige, smukke fortælling mærkedes Alvoren, og den poetiske luftning, der var over ordene, greb børnene, så deres øjne hang ved hendes læber, og de aldrig blev trætte af at høre.

¹⁾ Tante Nona giftede sig som 40 årig med toldforvalter Brun fra Assens. Brylluppet stod i Ullerup, og kirken var rigt pyntet og oplyst. Sligt var en festlig nyhed, og mange overværede højtideligheden. Tante Nona fik flere stedbørn, deriblandt den kendte journalist og forfatter Carl Brun, der har skrevet et større værk om København.

²⁾ H. F. Feilberg: Jul I.

Fru Conradine var — ligesom sin broder den kendte kunstmaler — en udpræget dansk natur. Hun lod det stadig skinne igennem, og da hendes mand var en ivrig national, lyste det danske sindelag sjældent kraftigt ud fra Ullerup præstegård i de dage. Formanden i embedet stiftsprovst Meyer førte i en årrække et sørgeligt husliv, i hvert fald i de 7 år han var apoplektisk og sad lænket til en stol. Han brugte ofte det tyske sprog; men med Feilberg og Conradine blev præstegården bevidst dansk, og dansk åndsliv holdt sit indtog i sognet.

Fru Conradine var en elskelig kvinde from, god og tålmodig og en sjælden øm moder. Hun var meget afholdt af alle i sognet, og hendes billede hænger endnu i en del hjem i Ullerup sogn. Desværre var hun ofte syg og sengeliggende, skrøbelig af helbred ligesom kunstneren. Det menes dog, at det for en del kom af en forkert behandling efter en barnefødsel og underlivssygdom. Da hun døde i Ullerup 1856, var følget stort, og alle var vemodige, og mange kvinder savnede hende meget. Jo ældre Feilberg blev, des mere forstod han, hvilken herlig og usædvanlig kvinde hans første hustru havde været.

Feilberg giftede sig igen med Bolette Rørdam. Let var det ikke at blive præstekone efter Conradine. Bolette Rørdam var ud af den kendte Rørdam slægt, søster til præsten Peter Rørdam i Lyngby. Hun var ikke så lidt aristokratisk, men en overmåde dygtig husmoder, energisk og styrende, sparsommelig uden at være kneben. De mange børnebørn, der senere hen i ferierne søgte til det gamle præstehjem, befandt sig udmærket under hendes myndige ledelse; men bønderne mente, at præstegården nu blev lidt for fin.

Hos Bolette Rørdam må man da også søge forklaringen på, at hjemmet blev et andet efter fru Conradines død, ikke så udpræget i de 7 år i Ullerup som senere i Kirkehelsinge. Fru Bolette satte pris på selskabelighed, og hjemmet var gæstfrit, men det var mest omegnens honoratiores, der samledes i præstegården, bønderne kom der sjældent. Da Feilberg kom til Kirkehelsinge, var han lige ved de 60, og i den alder er det da også ret sjældent, at en mand opdyrker nyt land. Han længtes tilbage til sin menighed i Ullerup — hans manddoms tid. I en årrække vedblev han at skrive sammen med de ældre folk i Ullerup og fulgte dem alle med deltagelse hele livet igennem, ligesom enkelte hjemme fra f. eks. P. Jessen (konsulenten) og Johan Andresen tjente hos ham i Kirkehelsinge.

Da Feilberg var mine forældres ven og præst i de gode dage og havde døbt mig og mine tre ældste søskende, søgte jeg ham i København først i 80erne. Han boede langt ude på Blegdamsvejen. På gangdøren ud imod vejen var fastskruet en stor porcelænsplade med navn: N. L. Feilberg, pastor emeritus. Husholdersken lukkede op, gik ind, lod døren stå åben og sagde temmelig højt: »Der er en herre, der vil tale med dem«. »Er det en tigger?« hørte jeg ham sige. — Han har nok gjort visse erfaringer — tænkte jeg — og er endnu den gamle realist.

Han var en gammel mand dengang, sad i sin store lænestol og bar på hovedet den kendte sorte kalot med de tre spidser. Han havde et åbent ansigt og store træk. Hænderne holdt han over brystet, kun en enkelt gang viskede han en rindende tåre fra øjnene. Han fortalte livligt, holdt hænderne rolige, men bevægede

benene ivrigt, når han talte. Han kunde fortælle om min moder, der døde 1862, om fader og naboerne Mathias Petersen og Peter Iversen. Han vilde høre om alle de andre, især Hans Kjærs i Blans, Asmus Asmussen i Avnbøl, Christiansens på Philipsborg og mange andre.

Ullerup præstegård ligger nordligst i byen ved vejen til Blans, fornemt for sig selv midt i gårdens store tilliggende, inde i en dejlig park, som Feilberg har grundlagt. Han var kendt som havemand, også fra de andre præstegårde han har haft. Han sagde lejlighedsvis om sig selv, at han havde ikke studeret jura, politik, militærvæsen, landvæsen, teologi o. s. v. og dette må jo så være rigtigt; teolog og strategiker var han f. eks. ikke, men han kunde alligevel i timevis forhandle alle disse sager med fagmænd og ikke alene holde dem til ilden, men hans indlæg virkede ofte overraskende. Han læste meget og fik noget ud af det og fulgte kirkelivets udvikling her i landet i alle dets forgreninger.

Han havde indsigt i mange ting, en klar forstand, der kunde vælge og vrage og stille alt på rette plads, en begavet mand, en sjælden helstøbt personlighed, en fast og bestemt karakter, der gjorde indtryk og indgød tillid overalt, hvor han kom. Han var i sin ungdom en myndig mand, der førte an. Da hans søn den senere kendte præst og videnskabsmand H. F. Feilberg, Askov, som ung præst var på en studierejse i Skotland og indstillet på at blive der i længere tid, skrev faderen til ham, at han skulde komme hjem og holde prøveprædiken i Læk, da det var et embede for ham. Han rejste straks hjem — så vant var han til at bøje sig efter faderens ønsker.

Hans børn sagde om ham, at han var frygtløs overfor under- og overordnede, djærv og fuldstændig usnobbet, men han var tillige en god, kærlig fader, en hjælpsom og from præst, afholdt hvor han færdedes. Han var mild og forstaaende, forstod at indgyde mod og bringe trøst, hvor det i trange stunder kunde tiltrænges.

Pastor Bülow skulde 1858 holde prøveprædiker i Dybbøl. I treårskrigen var han frivillig med som faderens ordonnansofficer. Da de i 49 holdt sammen til hest på Dybbølbjerg, sagde generalen: »Gid du kunde blive præst der.« »Ja, men det er umuligt«. »Hvad ved du? Gud råder for det og ikke du, min dreng.«

Pastor Bülow kom lige fra Sandbjerg slot, hvor hans fader lå for døden, og skulde prædike sammen med diakonus, Christian Krog-Meyer fra Sottrup, en afholdt præst, og pastor Bang i Asserballe, en begavet og afholdt taler. Bülow var forknytt. »Før valget stod jeg i præstegårdens havestue i den store forsamling — og så ud i den skønne have, da kom den mig ukendte præst N. L. Feilberg fra Ullerup — slog mig på skulderen og sagde: »Ser De ud i Deres præstehave?« »Ja, Gud hjælpe mig«, svarede jeg helt benauet. »Ja, det forstår sig, Gud skal hjælpe, om det skal blive Deres have.« Denne udtalelse af denne fromme, frejdige og kærlige mand borttog al min frygt, og lod mig lade alt bero på Gud faders vilje.«¹⁾

Feilberg var i sin færd en modig mand. Da han midt under krigen i 64 begravede Kristian Nissen fra Lundsgårds mark, dundrede kanonerne fra Broager.

¹⁾ F. R. Bülow: Erindringer fra livet i Dybbøl 1858—60. (Musæum 1896.).

Kirkegaarden ligger midt i byen, han talte ved graven og begyndte saaledes: »Mine venner, prøjserne banker paa Als's port. Om de kommer ind er uvist, men når enker og faderløse banker paa himlens port, er det vist, at vorherre lukker op — —.«

Da den indsatte slesvigholstenske provst Godt den 14. maj 64 forhørte ham i Ullerup præstegård om hans sindelag, forefaldt der følgende ordskifte. Provsten: »Maa jeg bede Dem fremføre Deres politiske betragtninger angående Slesvig«. Feilberg: »Jeg forstår mig ikke på politik, har aldrig studeret statsret«. »De er dog vel dansksindet?« »Ganske som mine sognefolk og andre gode slesvigere«. »Men De har jo søgt at påvirke dem og fået nogle til at være dansksindede i samme forstand som De — en danskfødt mand — er det selv«. »Tværtimod, hr. provst. Under 25 års ophold i Nordslesvig er jeg således påvirket af den herskende tankegang og hele folkelighed, at jeg er bleven en ægte dansk slesviger. Selv har jo provsten erfaret i forrige krig, da De var præst i Felsted, at bondestanden her ikke lader sig paavirke af præster. De vandt jo ikke en sjæl for hertugen og Slesvig-Holsten, men mistede blot deres tidligere yndest og agtelse.« — — — — — «»Nu —. Jeg hører, de bagtaler prøjsiske officerer og stræber at mistænkeliggøre civilregeringen, som vilde den byde, hvad der strider mod Guds bud«. »Nej — det var langtfra hensigten«, og — forhøret var hermed til ende.

Feilberg var således en uforfærdet mand. Da han var kommen til Ullerup i 1848, tog han en dag til Ribe for at ordne enkelte sager i Vester Vedsted. Det var dagen efter slaget ved Slesvig. I Ribe var

man på tærne. I Sønderportsgade havde man lavet barikader af kasser, porte og en stor bræddevæg med skydeskår. »Borgerskabet vilde kæmpe til sidste mand for den gamle stad og om nødvendigt overlade byen som en rygende ruin«. »Jeg kom i min naivitet til at sige«, fortalte Feilberg mig under mit besøg hos ham: »Hvis nu fjenderne har en kanon med, hvad så med plankeværket? Men det skulde jeg ikke have sagt, borgerne blev både vrede og hid-sige og råbte: »Her er en, der tvivler, en forræder, en præst uden tro«. Jeg havde stort besvær med at slippe fri for ubehageligheder og var nær bleven kørt baglænds ud af byen den dag. Jeg skal sige dem, Andresen, jeg havde en slags forstand på, hvordan det vilde gå en sådan by. Intet er værre, overfor angribende militær, end slige civile befæstninger, og de fleste vilde jo smide våbnene og rende deres vej. Men i de dage maatte man ikke tvivle. Alle mennesker var saa stærke i troen, at de helt havde mistet al forstand på at dømme fornuftigt om alvorlige forhold. Det kunde jeg nævne mange eksempler på.

En søndag under treårskrigen, da pastor Feilberg stod og prædikede i Ullerup kirke, saa »e kulgrave« (graveren), at der holdt en dansk adjutant til hest ved det ene vindue. Da graveren kom derud, bød adjutanten ham hente præsten. Feilberg afbrød sin prædiken, gik ud og fik melding om, at staben meget ønskede hans hjælp til at få at vide, hvilke forbundstropper der lå vestlig for Ullerup sogn. Da præsten havde fuldendt sin prædiken, og gudstjenesten var forbi, fik han det lavet således, at han kom til at følges alene med Jørgen Lorentzen fra Ullcrup mark. Han var snild, uforfærdet og kunde klare sig

sprogligt. Feilberg meddelte Jørgen sagen og spurgte ham, om han kunde tænke sig at inklade sig paa æventyret. »Ja«, sagde Jørgen, »det vel æ nok, men hvordan?« »Jo«, svarede præsten, »en hannoveransk oberst har glemt et uldent sengetæppe i præstegården. Med det under armen spørger du dig frem til den hannoveranske afdeling. »Men æ det et bedst«, spurgte Jørgen, »å ha en stoe, skarp brødkniv mæ«. »Jo«, svarede præsten, »det er en betryggelse at være bevæbnet«. Jørgen blev udrustet og kom snart afsted. Han var ikke længe om at få opsnust, at hannoveranerne lå i Felstedskov. Hvad enten han nu gik ad Åbenrå eller Flensborg fjord til, blev han vist tilbage, da Felstedskov omtrent ligger midtvejen. Henimod aften kom han tilbage med nøjagtig underretning om, hvor afdelingerne lå, og hvor mange der var, så en rytter kunde afsendes til staben på Als samme aften.

Under krigen 1864 sad engang nogle tyske officerer ved middagsbordet i Ullerup præstegård. Da de brugte nedsættende ord om den danske konge, rejste Feilberg sig, slog i bordet og sagde: »Den, der taler således om min konge, kalder jeg en slubbert«, (nenne ich einen schuft). Der blev tavshed, og officererne skammede sig.

Feilberg viste sig under alle farer og alle prøvelser, han under krigen blev stillet overfor, som en personlighed, en dansk og djærv mand med en stærk vilje.

Feilberg havde en stor gård, som han drev fortrinligt. Han var ivrig landmand. Han foreholdt bønderne fremskridt, og det var ham, der gjorde, at landmænd hjemme fik begyndt ved den rigtige

ende, således at grundforbedring og jordkultur kom først. Gårdmændene Jens Andresen og Peder Jensen fik han til at dræne, og da det første Forsøg var gjort, blev det planmæssigt gennemført før 64. Han tjente sikkert ikke lidt som præst i Ullerup, og det var godt, thi han var rundhaandet og lod daleren springe, hvor det var nødvendigt. Den 8. maj 64 brændte Hans Schmidts gård i Avnbøl ved en Soldats Uforsigtighed. En Soldat, samt mange geværer, tornystre og alt, hvad Familien ejede, brændte. Da Feilberg kom derover, gav han manden en engelsk so, konen en opbyggelsesbog og hver af tjenestefolkene 4 rigsdaler. Han var realist, og forstod hvad der tiltrængtes i ethvert givet Tilfælde.

En af de mærkeligste ævner hos ham var hans folkelige tilpasningsævne. Bondekulturens forhold, tankegang og indhold rettede han ikke på, tvert imod, han gik helt op i egnens væsen og tankegang. Ikke ved studium, men helt umiddelbart var han folklorist og gik derfor sikkert ud og ind hos sine sognefolk. I brevene fra Ullerup præstegård kan jeg se, at både ord og tankegang er sundevedsk. Således og uden større afvigelser vilde en sundevedboer have tænkt, skrevet og taget på sagerne i 1864. Unægtelig en mærkelig egenskab hos en indfødt københavnsk akademiker, der var opvokset i helt andre kredse. Men ævnen til helt at assimilere sig med de daglige omgivelser havde denne særprægede mand. Pastor Feilberg var — som han ogsaa selv siger det — bleven slesviger.

Feilberg var morgenmand. Gik straks i Haven eller til marks og spiste efter hjemkomsten et solidt morgenmåltid. Måltiderne tog tid, han var altid i

humør og oplagt til at fortælle. Efter morgenkaffen blev han siddende og sang en salme med sin smukke og kraftige stemme. Han forlangte ikke, at de andre skulde blive, og sang de ikke med, sang han alene.

Han var opdraget ved Universitetet i rationalistisk retning. Da han blev præst faldt han i stor sjælelig vånede, ti han var uden trosliv. Han var dybt nede i anfægtelser, men da han i Vester Vedsted traf en menighed, der levede på barnetroens grund, blev han hjulpet over det og var senere sikker i troen på kristendommens sandhed. I religiøs retning var han tilhænger af biskop Martensen. Indre Mission syntes han ikke om. Grundtvigianerne stod han nærmere. Ved sygesenge og ofte ellers henviste han til trosbekendelsen og dåbens forjættelse om syndernes forladelse. Som kendt slesvigsk præst blev han engang bedt til Grundtvigs hjem, men nåede det ikke. Senere udtalte han, at det måske var godt nok, man kan blive for ensidig, om man lader sig binde for stærkt. Det passede bedst til hans karakter at indtage en fri stilling i et frit samfund. I sine yngre dage var han en søgt prædikant. Hans prædikener var gode og klare og især kærlige. Livets sejr i Guds rige, kærlighed til Gud, frelsens nåde i Kristus var grundtonen. Han talte hver søndag ud fra evangeliet, men havde ellers kun en tækst; »Vær frimodig, dine synder ere dig forladte«. Her ud fra vidnede han »menigheden til trøst og opbyggelse, sig selv til fred og glæde«. I alle livets forhold var han praktisk også som prædikant, tog f. eks. de aller fleste billeder og lignelser fra bøndernes daglige liv. Hans prædikener var nærmest en fortælling.

I Ullerup var kirkegangen stor, og der var mange altergæster. De samme folk sad støt i kirken søndag efter søndag. Da han blev udvist, blev forholdet et andet, mange folk blev hjemme og satte ikke deres fod i kirken i en lang årrække. Ved husbesøg var han særlig fremragende, ti han var en samtalens mand, havde en overraskende ævne til at finde passende ord for tanker og følelser, og en særegen dygtighed til at sætte enhver ting på sin rette plads. Småting, der ofte spiller en stor rolle mellem landboere, skød han væk som hovedsagen uvedkommende. Anfægtelser som i de dage var almindelige, kunde han ofte klare overraskende hurtigt. Han gjorde kvinder opmærksomme på, at den mørke stemning og anfægtelse ofte stod i forbindelse med den vanskelige overgangsalder. Det forstod de, og det trøstede mange. Han var menneskekender og forstod at anvende sin indflydelse og at give et kristeligt vidnesbyrd i et frugtbart øjeblik.

Ved besøg i hjemmene kom han ikke som pastor, men som husven. Der var iøvrigt stil i hans optræden, og han skridtede fast frem med holdning. »Han gæe som et minnesk«, sagde de gamle i Ullerup. Samtalerne, han førte, var alsidige: Udenrigspolitik, polsk, dansk, slesvigholstensk sindelag, landvæsen, sociale forhold, bynyt — alt kan der komme noget godt ud af mellem ligesindede, åndfulde mennesker. Gik det for trevent, slog han i at synge, og hele koret var straks med.

Under krigene havde Feilberg altid en stab liggende i præstegården, sædvanlig Goeben, men også tit General Schmied. General Goeben holdt sin hånd over ham, og han blev i embedet som en slags

sognefange og samtidig husfange lige til august 1864.

General August v. Goeben, for hvem der er rejst buste, statuer, efter hvem gader og krigsskibe er opnævnt, førte i 64 en westfalsk brigade. Efter 1870 var han kommanderende general i Koblenz til sin død 1880. I 1864, da Goeben lå i kvarter dels i Snogbæk hos pastor Krog-Meyer, dels i Ullerup hos Feilberg, lod han sig stærkt påvirke af disse to mænd og blev danskvenlig.¹⁾ For Feilberg nærrede Goeben stor agtelse, og denne var gensidig. Begge var stort anlagte naturer, højsindede, virkelige karakterer, og derfor uden al smålighed.

Goeben var modstander af slesvigholstenerne og især af hertugens politik og advarer sin hustru mod at tro de tyske avisløgne om den danske krigsførelse. »Jeg har medlidenhed med den svage modstander«, skriver han,¹⁾ og efter tabet af Als: »Vi skal være højsindede, lade Danmark beholde, hvad der virkelig er dansk, og ikke som sejrherre fastholde alt, hvad skrihalsene derhjemme, som selv intet gøre, nu kræver under straf af landsforræderi. Derved lægger vi, efter min overbevisning, kun grunden til videre eller rettere til ny konflikter af omvendt art.« Han vilde have Slesvig delt fra Flensborg til Tønder.

Den tyske general og den afgjort danske præst talte åbent til hinanden om forholdene. Den 19. Juli sagde Goeben, at han »anså en deling efter Flensborg-Tønder linien for den fornuftigste løsning, hvorvel

¹⁾ Se: N. L. Feilberg. En præstegård i Sundeved under Krigen 1864.

¹⁾ G. Zernin: Das Leben des königlich preussischer Generals der Infanteri, August von Goeben. II. b.

kongen af Prøjsen nødig vilde give slip på sine kære soldaters grave, og den tyske presse skreg højt derimod.« Han mente heller ikke, at Fyn kunde tages som Als.

En gang senere i sit liv traf Feilberg sammen med general Goeben. I halvfjerdserne gjorde han sammen med godsejer Hellemann, Ågård, en rhinrejse. Ved ankomsten til Koblenz vilde Feilberg straks aflægge generalen en visit, men Hellemann kunde ikke formå sig til at hilse på en general, der havde ført våben mod hans fædreland. Feilberg vilde ikke såre sin rejsefælle, men sendte dog en billet med hilsen og meddelelse om, at han var i byen, til Goeben. Generalen stillede da omgående på hotellet med sin søn som adjutant til stor bestyrtelse for vært og betjening.

I den lange hårde krigstid passede Feilberg embedet, så godt det lod sig gøre, gik flittig omkring i hjemmene. Hans nærværelse var en stor opmuntring for alle, ansigterne lyste, når de så ham. Han kunde trøste og hjælpe og fik adskillige forbedringer indført gennem general Goeben. Mange forespørgsler om danske soldaters skæbne måtte han undersøge og besvare, således om løjtnanterne Buckhave, Jansen, brødrene Leth og aspirant Erik Skram. Student Troels Lund boede hos ham og besøgte hver dag sin sårede broder. Den 20. Juli kørte Feilbergs vogn Troels Lund og hans broders lig fra Sandbjerg til Ulkebøl, hvor han havde ønsket at hvile. De mange sårede, der lå i sognets store byer, besøgte han daglig, sad længe ved hver enkelt og skrev feltbreve for dem. Han regnede ikke med teorier og talemåder, men gjorde hvad der var kristeligt forsvarligt. Han

behandlede alle — danske, slesvigholstenske og tyske sårede soldater ens. Da han efter udvisningen blev skældt ud i en professors hus i København for hyklery, landsforræderi, og fordi han havde siddet tilbords med fjender og røvere, var det en dyb og uretfærdig krænkelse af denne modige, retskafne danske mand. Hans stærke personlighed havde netop gjort indtryk på de tyske officerer, og hans kloge, mandige tale givet dem agtelse og respekt for dansk væsen. Det er let for folk, der bygger i læ, at kritisere og dømme, men de, der hver dag er ude i storm, brand og krig må selv pejle sig frem i de aller vanskeligste forhold. Er der nogen, der har gjort det med ære, er det vor sidste præst i Ullerup.

»Doktrinære og teoretikere bygger luftkasteller som ere ubrugelige i det virkelige liv, men grunde tager de ikke imod. Man bliver fra dem«, skriver han. Han holdt sig til virkelighed og sandhed, pegede på de faktiske forhold og rakte sin hånd ud, hvor han kunde påvise en sandhed og yde en hjælp.

Krigen i 64 blev en svær tid for Feilberg at gennemgå. Selv sagde han — »jeg tager det nu roligt« — han kendte jo krigen fra 1848, men det blev en meget vanskelig tid både for ham og sognefolkene at stride igennem — næsten over ævne. Hans sognebørn så med angst hen til den dag, han muligt kunde blive udvist af landet, og da det skete, var der stor sorg og mange græd højlydt. Men de håbede at freden vilde blive således, at de kunde få ham igen, og en del konfirmander — derimellem flere af min familie — gik et år længere, ti de håbede bestemt, at han kom tilbage. Sognefolkene i Ullerup, Varnæs og Felsted sendte deputationer til de herrer Revertera og Zed-

lits om at beholde deres sognepræst. Sognefolkene fra Ullerup fik ikke foretræde, men efterlod andragende. De havde bedt general Goeben om en anbefaling, men han kunde ikke blande sig i civile sager.

Andragendet blev ikke bevilliget.

At blive udvist af landet fra et stort embede og en stor gård lige før høst og med kort varsel — sådan som det blev — betød for ham og andre embedsmænd et stort økonomisk tab, og Feilberg fik ikke engang lov til at holde en sidste gudstjeneste til afsked. Det var en brutal hånd, der brød ind. De underordnede prøjsiske embedsmænd og en del af de store med er velkendt i Nordslesvig, for det lave dannelsesstandpunkt, de har indtaget.

Den 29. Juni 1864, da Als var falden, skriver Feilberg: »Vil kongen, folket, armeen holde modet oppe, og ruste under så mange nederlag? Mit er borte — dog Gud råder. Efter store lidelser kan legemets sundhed vende tilbage med ny kraft, men tungt vil det falde Sundeved og Als, skulle de indlemmes i et Slesvig-Holsten og fortyskes. I 25 år har jeg arbejdet som slesviger, i Slesvig, for Slesvig. Hvor skal jeg hen?«

Hans afløser dr. phil. Lange kom til Ullerup, for Feilberg rejste. Han var slesvigholstener og havde hidtil været lærer sydpå i Tyskland. Der var intet fjendskab mellem dem. Feilberg underviste ham i alle embedets grene og sagde: »To ting må De lære, om Guds ord fra Deres læber skal finde indgang i Ullerup menigheds hjærter, først at afholde Dem fra kærlighed til Slesvig-Holsten, dernæst at få dansk sprog og folkelighed kær. Ellers vil Deres ord blive et lydende malm og en klingende bjælde.« Såle-

des manglede Feilberg da heller ikke mod og mandshjerte til i nederlagets tid, at give sin mening til kende klart og tydeligt.

Det var da heller ikke nogen flygtning, der den 4. august 1864 forlod Ullerup. I sine breve beretter Feilberg selv derom: »Min kære ven og nabo Jens Andresen holdt for døren med sin smukke vogn, og afsted for vi ad Flensborg til kl. 4, ledsaget af min søns hvide puddel Uffe. Lystige rapstærskere på markerne ved landevejene råbte hurra for mig og for kongen af Danmark.«

En modig mand, en værdig repræsentant for det danske og sunde mod den tyske embedsstands småborgerlighed — det var præsten i Ullerup Nicolaj Lavrentius Feilberg.

Hjem fra Fronten.

Af **Andreas Kaad**, Mindebjerg, Als.

Det var med bange Anelser, at vi gik Foraaret 1918 imøde. Fra September Maaned — det Tidspunkt hvor jeg kom ud i Etapperne bag Vestfronten som Fangevogter — var der af Fangerne leveret et godt Arbejde for at bygge saa godt et Værn som muligt mod deres Venner men Tyskernes Fjender, mod Ententens Hære. Det Værn, der var bygget syntes uigennemtrængeligt; senere viste det sig jo dog, at det laa inden for Mulighedens Grænser, men at Foraaret vilde blive saare blodigt, stod klart for os alle. Men hvem vilde aabne Offensiven? Hvor og hvornaar vilde Rædselen tage sin Begyndelse. Kunde det ikke tænkes, at Franskmanden vilde bryde igennem netop her, hvor vi var, her i det omstridte Alsace Lorraine, Frankrigs stolte Drømme efter sidste Nederlag i Halvfjerdserne.

Det var en dejlig Foraarsaften i Marts Maaned. En prægtig Solnedgang bød Dagen det sidste Farvel. Da kommer en ung Løjtnant, river Døren op og fortæller glædestraalende: »Hindenburg hat seine Truppen eingesetzt, der eine Sieg folgt dem andern«. (Hindenburg har sat sine Tropper ind, den ene Sejr følger efter den anden). Den næste Dags Eftermiddag var jeg paa Vagt i Fangelejren, da Sejrsefterretningerne

med Meddelelse om Fangernes Antal løb ind. Hvor mange der var taget til Fange husker jeg ikke mere, et stort Antal Englændere var det. Naa, flere end der blev opgivet har der jo sikkert da heller ikke været!!

Først i April Maaned fik jeg Orlov. En Søndag Formiddag var Far og Mor, min Kone og jeg til Gudstjeneste i Sundeved Frimenighed. Thade Petersen holdt en dejlig Prædiken, staar der i min Dagbog fra den Tid. Efter Gudstjenesten stod vi i Smaaklynger uden for Kirken og drøftede Tidens Begivenheder. Ententens vigende Hære gav en trist Stemning og jeg mindes endnu Fru Dottess¹⁾. »Det er, som om alt gaar os imod i denne Tid, men vi faar tro og haabe«.

Foraaret gled, Tyskernes Offensiv bragtes til at standse, ja mere end det. Nu greb Ententens Hære Offensiven, og Tyskernes Hære begyndte at vige Fod for Fod og under en Orlov ved Høsttide i 1918 var Befolkningen meget fortrøstningsfuld. Særlig husker jeg fra den Tid Fars store Optimisme. Forøvrigt: Far og saa min Onkel, nuværende Amdsraadsmedlem Niels Kristensen Nielsen i Miang paa Als nærede end ikke den mindste Tvivl om Krigens endelige Udfald. Da jeg efter Orloven, i September kom tilbage til Garnisonen i Saarburg i Lorraine, var Stemningen blandt Soldaterne meget trykket, og en Meklenborger, der samtidig kom tilbage hjemmefra, ogsaa efter en Orlov, kendetegnede Tyskernes Stilling paa følgende Maade: »Overlever vi de næste tre Maaneder, kan vi holde Jul i Hjemmet. Stillingen er sikkert fortvivlet

¹⁾ Frimenighedspræst Jørgen Eriksens Hustru. Præsten selv laa ude ved Vestfronten.

ude ved Fronten, og hjemme i Meklenburg kan Tilstandene slet ikke beskrives.«

Jeg kom saa ud til Bønderne som Vagtmand for et Hold russiske Krigsfanger.

Rigskansler Grev Hertling gik, og Rigskansler Prins Max kom, for, som det officielt hed, han skulde »den Frieden anbahnen«.

I et tjenstligt Anliggende blev jeg kaldt ind til Bataillon; det var Søndag Morgen den 6. Oktober, Dagen efter at Prins Max af Baden havde holdt sin Tale i den tyske Rigsdag som Rigskansler, og Fredstilbudet var formet og afsendt til Wilson. Morgenaviserne blev revet bort. »Jetzt kommt wahrhaftig der Friede«, sagde to Ynglinge i Officersuniform til hinanden, med Taarer i Øjnene. I flere Eksemplarer tog jeg Efterretningen med ud til Landbefolkningen i Lorraine, hvor jeg var Vagtmand ved et Hold Krigsfanger (Russere). Hvor Befolkningens Øjne lyste. De bar samme Haab i deres Hjerte som vi. Alsace-Lorraine-France, Sønderjylland-Danmark. Og Krigsfangernes Haab om atter at gense deres Hjem tændtes paany.

Henne paa Kasernen var alt i Oprør. Alle var fyldt med Glæde, men man havde tillige Indtrykket af, at man paa ledende Sted ikke var klar over Situationen. Feldwebelen fandt det dog raadeligst at trække »Tropperne« sammen, og endnu samme Dags Eftermiddag fik jeg Ordre til at stille paa Kasernen med de mig undergivne russiske Krigsfanger. Jeg tog tilbage til Landsbyen Brauweiler, hvor jeg snart fandt alle Soldater i Færd med at drøfte Avisernes Nyheder. Om Eftermiddagen drog vi saa afsted fra Brauweiler til en Harmonika's Toner. Russer-

ne smilte, de havde allerede Færten af, hvad der var i Gære.

Efter et Par Dages Forløb, den 11. Oktober — jeg husker Dagen, fordi det var min Broder Hans's Fødselsdag, om han ikke var falden, havde han den Dag fyldt sit 25. Aar — kom vi ned til Omegnen af Schlettstadt i Alsace, til en Landsby Epfig. Vi blev der, ca. 40 km bag Fronten, beskæftiget med at bygge de allerfineste Skyttegrave, trække Pigtraad, grave Jordhuler, der var deres 10—12 Meter dybe og forbundne med hinanden ved underjordiske Gange. Dette Arbejde kunde se ud som Kontrast til Prins Maxes Fredsbud, og jeg husker, at jeg engang spurgte en »fredssikker« Badenser, hvordan han vilde forklare dette. »Prinz Max wird's machen«, var hans Svar. Jeg havde det Indtryk, at Badenserne havde en urokelig Tro til, at »deres« Prins Max nok skulde faa Freden i Stand.

Indbyggerne var rasende, fordi vi nu saadan paa Slutningen skulde ødelægge deres Vinbjerger, det var ogsaa uforskammet. Forøvrigt havde vi det ellers efter Forholdene rigtig rart, naar undtages, at vi plagedes meget af den spanske Syge, ganske særlig gik det ud over de russiske Krigsfanger, de døde desværre i stort Tal. En mangelfuld Pleje var sikkert Skyld i, at der døde saa mange. Jeg selv laa ogsaa en Uges Tid »til Sengs« og blev plejet af en russisk Læge, og Medicinen bestod af — Aspirin-tabletter — Aspirin-tabletter var jo i de Dage Universalmidlet mod alle Sygdomme. Men Forholdene omkring os, hvordan artede de sig? Her var det springende Punkt.

Opløsning var trods alt det Ord, der nu bedst kendetegnede den tyske Hær. Aviserne hjemmefra

skrev mere og mere aabent om alt. Jeg husker særlig et socialdemokratisk Blad, »Schleswig-Holsteinische Volkszeitung«, tror jeg, det hed, der blev mere og mere aabenmundet. En Dag stod der med spærret Tryk foroven paa første Side: »A b g e d a m p f t ! — a b e r n i c h t a b g e d a n k t !« Det var Kejseren, da han for sidste Gang som Kejser forlod Berlin, der sigtedes til. En anden Gang mindes jeg, der stod: »Will er — oder will er nicht!« Det var Kejserens Abdication, der fordredes.

Man forstaar, at under disse Forhold blev Tonen blandt Soldaterne ogsaa ret fri, og der var ikke faa, der i deres Tale anbefalede Kejseren til at tage Cylinderhatten og gaa.

Breve fra Hjemmet naaede ikke mere frem. Den sidste danske Avis, der naaede frem til Fangelejren, var en Hejmdal med H. P. Hanssens Tale i den tyske Rigsdag den 23. Oktober. En Avis i Alsace gav den Karakteren: »Eine schneidige Rede«. Bladet har formodentlig været franskvenligt. Ogsaa dette var paa sin Vis en Hilsen hjemme fra, og sandelig ikke den mindste.

Saa kom den 9. November. Vi trak Pigtraad som besat foran vore nye opkastede Grave, da en Alsinger (Gdr. Jørgen Grau, Melsmark) raabte over til mig: »Kejseren gaar! Hurra!« Det var nok noget forhastet, men at det Øjeblik vilde komme, derom var ingen i Tvivl mere. Da vi efter endt Arbejde kom tilbage til Fangelejren, taltes der kun om den faldne Storhed. Sent paa Aftenen vækkes vi af en Soldat, der har været ved Bataillonens i Saarbourg, han medbragte et Ekstrablad, der med overmaade fede Typer meddelte, at nu var det Alvor. Kejseren var

færdig. Jeg laa længe vaagen, og Tankerne gik nordover. Det vidste jeg: nu sad de derhjemme og holdt Far's Fødselsdag og fik ganske de samme Eirretninger. Et Kejserriges Fald formaar ikke at slette den Sorg, der netop for 4 Aar siden kom ind ad Hjemmets Dør*). Og saa er dette jo trods alle strenge Kaar den brydende Dag, der melder sig. At det var Slut med Krigen, var vi alle klar over. Og Begivenhederne faldt nu Slag i Slag.

Mandag den 11. November blev der sluttet Vaabenstilstand, og samtidig dannede vi jo Soldatterraad, hvad der unægtelig var en drøj Omgang for d'Hrr. Officerer, alt blev klædt i rødt. Officerer, der ikke med det gode (og det var jo nærmest dem, der strittede imod) vilde ombytte deres Kokarde med en tilsvarende rød, blev paa en anden og mindre ven-skabelig Maade gjort opmærksom paa, at der ingen anden Udvej var.

Krigen som saadan var dermed forbi. Skynd-somst skulde de tyske Tropper trækkes tilbage. Østerrig-Ungarske Tropper havde vi allerede ikke set i nogle Dage; de var jo tidligere falden fra. Ordren lød paa, at vi den 12. November Kl. 11 Formiddag skulde forlade Epsig i Alsace tilligemed vore Fanger. Den sidste Aften blev der holdt Afskedsgilder i Byens Kantiner efter en større Maalestok, og snart gjorde Øl og Vin deres Virkning. Jeg mindes særlig en ældre Soldat fra Aabenraa. Hjemmetysker efter en

*) Hans Nissen Kaad (Søn af Gaardejer P. Kaad, Vol-lerup og dennes Hustru Anne Kirstine Marie, født Knøs) var født 11. Oktober 1893 i Mindebjerg paa Als og faldt ved Autrèches, Nordfrankrig, den 20. Sept. 1914. Efterretning-
gen naaede først Hjemmet paa Als den 9. November 1914.

større Maalestok var han. Tysken kunde han imidlertid ikke rigtig komme efter; men forøvrigt en flink Mand. Han kom den Aften i et ganske fortrinligt Humør. Begge to skulde vi paa Vagt den sidste Nat, Jeg fra Kl. 1—3 og han fra Kl. 3—5. Henad 1-Tiden kommer Aabenraa-Manden hjem i Lejren i en meget løftet Tilstand. Da jeg bliver vaagen, staar han ved Siden af min »Seng« og skraaler af fuld Hals, men sikkert af et godt Hjærte: »Vi er kun faa, men det er det samme«; Hukommelsen svigter ham, og han beder om min Assistance, som jeg meget beredvillig giver ham, og nu gaar den: »Vi er kun faa, men det er samme, — vi er en Gren af den danske Stamme — den visner ej, men den staar i Flor — og bøjer sig mod det høje Nord.«

Som Tak for, at han nu vilde lade sin Hjemmetskyhed falde, tog jeg hans Vagt fra 3—5. Han kunde forøvrigt ogsaa nok trænge til al den Ro, han kunde faa, før Marchen begyndte.

Det blev en lang Vagt fra Kl. 1—5, men ejendommelig. Hele Lejren var falden til Ro. Stjernelyst og stille var det. Ikke et eneste Lysskær mod Vest og ikke nogen Artilleriild. Alt aandede Fred. En Mangfoldighed af Tanker og Billeder drog forbi en. Hvad var der dog ikke sket fra Augustdagene i 1914 og indtil nu. Nu gik det hjemad. Hjem til Kone og Barn; hjem til Far og Mor; hjem til Sønderjylland og hjem til — Danmark. Og dog knugedes man af den Tanke: Hvis der nu skulde komme en Modrevolution; aah ulykkelige Skæbne, om det skulde ske, men man vidste jo aldrig.

Da jeg om Tirsdagen den 12. November om Formiddagen Kl. 10 blev vækket og sad ved min Mor-

genkaffe«, kom der en Soldat, hjemmehørende i Rostock i Meklenborg hen til mig, og man kunde saa tydelig se, hvor knuget han var af den Skæbne, som Tyskland nu gik ind til, og siger: »Ja, Du kan sagtens være glad, Kaad. I kommer nu tilbage (jeg bed Mærke i Ordet z u r ü c k) til Danmark. Vi bliver ved Tyskland og maa gennemgaa Lidelserne«. Det var førøvrigt samme Mand, der for et Par Maaneder siden havde udtalt de ovennævnte Ord: »Overlever vi de næste tre Maaneder, kan vi holde Jul i Hjemmet«. Han fik Ret, det vilde sikkert nu kunde lade sig gøre.

Klokken 11 stod vi parat. Fanger og Mandskab stillet op i Geled, forud havde vi solgt Lejrbarakkerne til Byens Indbyggere for nogle usle Mark, og saa »støvlede« vi afsted. En slagen Hær paa Flugt! Alt klædt i Rødt, i Revolutionens Tegn. Alle var vi forsynede med den røde Kokarde. Officererne fik deres Gradmærke revet af, og ogsaa de maatte erstatte den sort-rød-hvide Kokarde med en rød.

Vi slutter os under vor Marsch til fremmede Formationer. Der kan ikke være Tale om at komme i Forbindelse med vor Bataillon i Saarbourg. Saa slæntrer da denne Karavane, disse talløse Rækker, den slagne Hær hen ad Alsaces Landeveje. I mange Tilfælde er Soldaterne i lasede Uniformer, slet Fodtøj osv. »Og Landets egne, de tapre faa«? — Ja de stod her og der og overalt og viftede os Farvel med Tricoloren, den franske Fane! Aa, hvor man gik og glædede sig! Tricoloren skjulte jo ogsaa paa sin Vis v o r t gamle Banner, Danebrog. Ilmarche var det, Franskmændene var jo i Hælene paa os. Den 13. Novbr. Kl. 11,35 Formiddag passerede vi Rhinen. Da vi satte Foden paa Badens Jord, sagde jeg til Jørgen Grau:

»Lad nu Franskmændene have, hvad der ligger bagved!« De havde saavist fortjent det. Saa var der Hvil i Baden i nogle Dage.

Bare man dog kunde faa Forbindelse med Hjemmet. Det var en Tanke, som stadig trængte sig frem. Meddelelse fra Hjemmet kunde vi selvsagt ikke vente men et Par Ord til dem derhjemme vilde jo sikkert glæde dem mere nu end nogen Sinde. Breve blev ikke ekspederet, det var sagt os. Et Telegram! Jeg forsøgte. Jeg henvendte mig paa Telegrafstationen. Og efterfølgende Ord blev sendt nordpaa »Der Rückzug vollzieht sich in bester Ordnung. Alle wohl. Andreas.« Det var et meget dyrt Telegram men havde selvsagt en god Virkning i Hjemmet. Det var afsendt fra Dundenheim nede i Baden. Der laa vi i nogle Dage til den 17. November for at afvente Transportlejlighed nordpaa. Men Længselen efter Hjemmet var stor som næsten aldrig før. Baden er et dejligt ja ligefrem herligt Land, hvad Naturen angaar. En Aftenstund gik jeg en Tur ganske alene. En dejlig Solnedgang var det i den storslaaede Natur. I Vest Vogesernes høje Tinder og ude i det fjerne Østen den mørke Schwarzwald. Storladen var det og dog, hvad var det imod det, man nu skulde hjem til. Det var sagt med de faa Ord: ens eget — det danske.

Den 17. November kom vi igen paa Gled. Den 18. afleverede vi de russiske Krigsfanger i en Fangelejr ved Byen Rastatt og endvidere afleverede vi til det derværende Soldatterraad vort Gevær, vor Sabel og Ammunitionen; d e t lettede.

Samme Dags Aften dampede vi nordpaa. Det var den mest eventyrlige Jernbanefart jeg nogensinde har været med til. Togene ganske overfyldt. Her

kunde man virkelig sige: »Som Sild i en Tønde«. Der var hundekoldt, ituslaaede Ruder i de store Gennemgangsvogne, Polsteret revet af Sæderne i II. og I. Klasses Kupeerne.

Paa Hjemvejen kom vi forbi Slottet Wilhelmshöhe ved Cassel. Hvad var det, den tyske Skolelærer fortalte os: Napoleon, Sedan, Wilhelmshöhe! Og nu er Historien gaaet den modsatte Vej.

I Hamborg faar vi de første danske Aviser med Beretningen om det store Folkemøde paa »Folket hjem« den 17. November.

Her paa Hamborgs Banegaard blev man kastet ind i Grænsestriden, men her blev ogsaa Optakten givet til al den lyksalige Tid, der ligger omkring Genforeningén i 1920. Den 21. November naaede vi Neumünster. Herfra blev Hjempermiteringen foretaget den 22. November.

Om Aftenen ved 7-Tiden damper vi videre nordpaa som hjempermitterede. Rendsborg, videre, Slesvig, og videre, Flensborg med Natophold i en tæt-pakket Ventosal med Hundreder af hjemvendende Nordslesvigere. Næste Dags Morgen videre til Sønderborg og Hjemmet. Og Gensynet! Ja jeg ser endnu Fars store Smil, da jeg mødte ham paa Sønderborg Gade og hører endnu Mors bevægede Stemme i Telefonen, da jeg fra Sønderborg melder: »Hjemme igen«.

Saa med den lille Smaabane op igennem Als. »Velkommen hjem!« lyder det atter og atter. Ved 12-Tiden er jeg igen i mit Hjem i Mindebjerg. Og Gensynet i Hjemmet! Ja, det hører Privatlivet til og kan heller ikke i nogen Form eller Maade gengives. Lykkelig den, der var det beskaaren — at komme hjem!

Mens disse Linier skrives, er det netop 5 Aar siden, vi oplevede disse bevægede Dage. Og Aar har vi allerede været under dansk Styre. Hver Kirkegaard i Nordslesvig har faaet sin Mindesten over Sognets Faldne, der vidner, hvor store Ofre vi har maattet bringe, men trods al bitter Vé:

Flaget blaffer rødt og hvidt.
Her er Danmark, mit og dit
med sin Kølvandsstribе.

(Helge Rode i »Moderen«.)

Mindebjerg, Als i November 1923.

A n d r e a s K a a d .

Nogle Breve og Skrivelser til Biskop Jørgen Hansen.

Ved Pastor **H. F. Petersen**, Flensborg.

Da den 74-aarige Biskop Stephan Tetens mod Slutningen af 1847 tog sin Afsked som Biskop over Als og Ærø efter 28 Aars Bispegerning, havde han benyttet sin Indflydelse paa Kong Christian VIII. til Fordel for Sognepræsten i Egen, Jørgen Hansen, der var født paa Als og kendt dér som kun faa. Kort Tid efter at Tetens havde forhandlet denne Sag med Kongen, dør denne den 20. Januar 1848, men allerede under 11. Februar udnævnes Hansen til Biskop. De kort efter udbrydende urolige Begivenheder tillod ikke, at han ventede med at overtage sit vigtige Embede til efter Bispevielsen (denne fandt først Sted 2. Paaskedag 1849); derfor tog han straks fat paa sin Bispegerning, der netop under de Forhold krævede stor administrativ Paapasselighed og Behændighed.

Om sin Bispetid fra 1848 til 1864 har Biskop Jørgen Hansen selv givet en udførlig historisk Fremstilling i sine »efterladte Optegnelser om sit Levnet og sit Forhold til Tidens Begivenheder«, som findes aftrykte i »Sønderjydske Aarbøger« for 1904 (1. Halvbind). I det følgende optrykkes som Supplement til nævnte Optegnelser nogle utrykte Breve og Skrivelser til Biskoppen, særlig under Treaarskrigen. De giver et klart Billede af Tidsforholdene og trænger ikke til

særlige Kommentarer; i Noterne har jeg derfor kun givet nogle faa orienterende Oplysninger og Henvisninger. De originale Breve findes i »Landsarkivet for Fyen« i Odense.

A.

De under A grupperede Breve er foranledigede ved, at Præsterne Fr. Petersen i Notmark og H. P. Schlaikier i Adserballe samme Dag, som Kong Frederik VII. ankom til Sønderborg (6. April 1848), blev suspenderede fra deres Embeder — nærmest paa Grund af formodede Sympatier for Hertugen af Avgustenburg. Suspensionen skete mod Biskoppens Vidende og Ønske.¹⁾

1.

Underskriveren af det første, ret uvigtige Brev var en Broder til Sognepræsten i Ulkebøl, H. W. Krog-Meyer.

Høiærværdige Hr. Biskop.

Jeg tager mig herved den Frihed at oversende Deres Høiærværdighed hoslagte Brev, som indeholder Minister Monrads Brev til Minister Bluhme samt nogle faa af denne tilføjede Ord. Hvad Deres Høiærværdighed alt havde sagt mig, angaaende Pastor Fangels Constitution og Sandsynligheden for, at vedkommende Præsters Suspension kun vilde blive af kort Varighed, — dette var i det Væsentlige hvad Minister Bluhme svarede mig, og jeg formoder derfor, at hans i Ministerens Brev tilføjede Bemærkninger ogsaa dreier sig herom.

Da i disse Dage Heste og Folk her idelig benyttes i det offentlige Tjeneste, har det næsten været en Umulighed for mig at opfylde hvad der var baade min Pligt og mit Ønske, at overbringe personligen indesluttede Brev;

¹⁾ se »Sønderj. Aarb.« 1904, S. 91 flg.

Deres Høiærværdighed bedes derfor undskyldte, at jeg har tilladt mig at sende Dem det.

Ulkebølle d. 22de April 1848.

I dybeste Ærbødighed

Chr. Krog-Meyer.

[Paa den indlagte Billet stod med hastig henkastet Skrift:]

Forsaavidt Vacancarien [?] paa Als skulde gjøre det nødvendigt efter Biskop Hansens Anskuelse at constituere nogen, vilde det maaske være rigtigt at tage Overbringeren (Krog-Meyer) heraf, der er nøie bekjendt paa Als og har paalidelig Familie, i særdeles Betragtning. Jeg anbefaler ham derfor til Deres Opmærksomhed.

Kbhvn. d. 13. April 1848.

Deres hengivne

D. G. Monrad.

[Tilføjet:] Denne Billet fra Kirke- og Undervisningsministeren medgives Overbringeren til Hr. Biskop Hansen, til Afbenyttelse saavidt fornødent.

Fredericia d. 18de April 1848.

C. Bluhme.

2.

[Officiel Skrivelse fra Kancelliet:]

Cancelliet har henvendt sig til det Kongelige Ministerium for Kirke- og Undervisningsvæsenet med Begjering om, at bemyndige Deres Høiærværdighed til at indtræde i en Commission, der skulde undersøge de suspenderede Præsters, Petersens og Schlaikjers Forhold, hvorpaa Ministeriet har svaret, at Bemyndigelsen var meddelt Dem. Ea imidlertid Commandanten paa Als,¹⁾ af Krigshensyn har fundet det nødvendigt, at sende bemeldte Præster bort fra Øen til Fyen, hvor allerede en Undersøgelser-Commission over samtlige fra Slesvig Bortfjernede,

¹⁾ Kammerherre Riegels, se »Sønderj. Aarb.« 1904, S. 89 og følgende Skrivelse.

er i Virksomhed, saa skulde Cancelliet nu kun tjenstligst bestaaende af Justitsraad Lassen og Auditeur Lunn, anmode Deres Høiærværdighed om, behageligst at ville meddele den nævnte Commission de Oplysninger, som den maatte begjære af Dem.

Det Kongelige Slesvig-Holsteen-Lauenborgske Cancellie, den 25de Mai 1848.

C. Paulsen.¹⁾ C. v. Rosen.

Hans Høiærværdighed

Herr J. Hansen, Biskop over Als og Ærø.

3.

[Officiel Skrivelse fra Kommandanten:] ·

Det er mig ubehageligt, at jeg i Forbindelse med Hr. Generalmajor von Hansen, tjenstlig maae opfordre Deres høivelbaarne Høiærværdighed til, ret alvorlig at betyde Hr. Pastor Ahlmann i Svenstrup, at — uden at ville træde personlige Meninger og Anskuelser over Begivenhederne for nær, — gives der dog en vis Forsigtighed i Yttringen, der navnlig for den geistlige Embedsmand, — i disse Tider, om saa meget meer bliver en Pligt at iagttage, som al løs Snak og løst henkastede Yttringer, alt for let indvirke paa de Ufornuftige — og kunde give Anledning til at den gode Aand — der har været, og fremdeles bør være Alsingernes Stolthed, — kunde tabe sig. — Ja slig Ubesindighed kan endog paaføre den Enkelte Ubehageligheder. Skulde Hr. Pastor Ahlmanns Sympatier virkelig være meget tydske, saa bør han vide at bekæmpe dem, eller — ifølge Hr. Generalens bestemte Udtalelse, — fjernes fra Øen, hvor sligt under nuværende Forhold, ikke kan taales. —

Jeg tillader mig at vedlægge nogle Bilag, der igaar bleve glemte. —

Sønderborg-Linie-Gouvernementet, den 28de Juli 1848.

H. Riegels.

Deres høivelbaarne Høiærværdighed

Hr. Biskop Ridder Hansen.

¹⁾ Prof. Christian Paulsen, jfr. hans private Brev angaaende samme Sag nedenfor A. 8.

4.

[En Petition fra Adserballe:]

Allerærbødigst P. M.

Efterat vi nu have erholdt afgjort Vished for, at vor suspenderede Sognepræst, Pastor Schlaikjer, vedbliver at nære saadanne politiske Anskuelser, der staae i Strid med vore Følelser for Konge og Fædreland, kunne vi ikke længere have nogen Tillid til ham, og han vil, som en Følge heraf, ikke herefter kunne virke til Velsignelse iblandt os. Ligesom vi føle Trang til at udtale denne vor alvorlige Mening for Deres Høiærværdighed, tillade vi os at tilføje, at det er vort indstændige Ønske, at den Mand, der siden Pastor Schlaikjers Suspension har været constitueret Sognepræst for Atzerballig Menighed, maatte snarest muligt werde udnævnt til vor virkelige Præst. Vi behøve ikke vidtløftigen at begrunde dette vort Ønske, da Deres Høiærværdighed kjender Pastor Fangel for godt til, at De ikke skulde finde et saadant Ønske meget naturligt, det vil være tilstrækkeligt at anføre, at denne dygtige, retsindige og brave Præst har vundet Menighedens Agtelse og Tillid. Vi have nu det Haab, at Deres Høiærværdighed vil, som Kirkens Overhyrde, tage Dem af denne vigtige Sag, og hos høie Vedkommende kraftigen virke for vort Ønskes snarlige Opfyldelse, saa at den vante kirkelige Orden, der er af en saa velgjørende Indflydelse paa Menighedens kirkelige Sands, snart maatte vende tilbage.

Atzerballig Menighed anbefaler sig til Deres Høiærværdigheds Bevaagenhed og Gunst.

Atzerballig og Atzerballigskov d. 22de August 1848.

allerærbødigst

[følger 124 Underskrifter, lutter Mandsnavne, og følgende Bemærkning:]

Med Undtagelse af ganske enkelte Inderster i Atzerballigskov, der have været forhindrede i at underskrive, have alle Boelsmænd, Kaadnere og Inderster i hele Sognet, og desuden mange andre Familiefædre undertegnet foranstaaende ærbødigste Ansøgning.

J. Petersen Christian Møller
Sognets Forstandere.

5.

[Ministeriel Skrivelse:]

I behagelig Skrivelse af 8de d. M. har Deres Høiærværdighed hertil indberettet, at den ved allerhøiest Resolution 6te April d. A. suspenderede Sognepræst for Nottmark Menighed paa Als, Petersen, for Dem har gjort Paastand paa, paa ny at overtage Bestyrelsen af sit Embede, og i Anledning heraf har De andraget for dette Ministerium paa, at Hans Majestæts allerhøieste Resolution maatte udvirkes angaaende det Spørgsmaal, om bemeldte Sognepræst Petersen paa ny skal indsættes i sit Embede eller ikke.

Samtidig hermed har det Kongelig Slesvig-Holsteen-Lauenborgske Cancellie underrettet Ministeriet om, at den Deputation, der fra Als har været afsendt her til Staden, iblandt flere Andragender til bemeldte Cancellie, ogsaa i de vedkommende Menigheders Navn har fremsat det Ønske, at der igjen maatte beskikkes 2 nye Sognepræster for bemeldte Nottmark Sogn og for Adserballig Sogn, istedetfor de suspenderede Præster, bemeldte Petersen og Sognepræst Schlaikjer, der ogsaa blev suspenderet ved bemeldte allerhøieste Resolution; — men saafremt dette Ønske ikke kunde opfyldes, at da hver af Menighederne maatte faae sin constituerede Præst, istedetfor at personel Capellan Fangel for Tiden er constitueret til at bestyre dem begge, saaledes at Fangel beholdt Nottmark, medens Deputationen for Adserballig Sogn har ønsket constitueret en af de trende ved den oprørske Regjering afsatte Præster i det Sundevitske, Provst Steffensen af Broager, Sognepræst Karstensen af Dybbøl eller Sognepræst Feilberg af Ulderup.

Endelig har Ministeriet modtaget Deres Høiærværdigheds behagelige Skrivelse af 14de d. M., hvori De med Hensyn til senere indtraadte Begivenheder og Omstændigheder, navnlig Sognepræst Petersens Bortviisning fra Als ved Øens Befolkning samt Forholdene i det Sundevitske har yttret den Formening, at det nu maaske kunde være raadeligt ikke at tage nogen Beslutning angaaende Suspensionens Ophævelse for de ovennævnte 2 Præster paa Als, forinden Forholdene nærmere oplyses og udvikle sig. —

I Anledning heraf meddeles Deres Høiærværdighed til behagelig Efterretning og videre Foranstaltning, at Ministeriet under de forhaandenværende Omstændigheder finder det betænkeligt for Tiden at tage nogen Bestemmelse angaaende Ophævelsen af de ovennævnte Præsters Suspension og deres Gjenindsættelse i deres respective Embeder, og at Ministeriet derhos finder, at Billighed taler for, at der overensstemmende med de vedkommende Sognebeboeres subsidiaire Ønske constitueres een Præst til indtil videre at bestride det geistlige Embede i énhver af de paagjældende Menigheder, saaledes at Capellan Fangel alene beholder Bestyrelsen af Nottmark Sognekald, hvorimod det overlades til Deres Høiærværdighed at constituere en af de ovennævnte Præster fra det Sundevitske til at forestaae Adserballig Sognekald.¹⁾

Sluttelig tilføjes, at Ministeriet i sin Tid har indledet Correspondance med den Kongelige Finantsdeputation i Anledning af Deres Høiærværdigheds behagelige Skrivelse af 14de Octbr. d. A. angaaende Godtgjørelse for bemeldte Capellan Fangel for hans Constitution i de omhandlede Embeder.

Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet d. 28. Novbr. 1848.

J. N. Madvig.

J. de Jonquières.

6.

[3 Breve fra ovennævnte Pastor H. C. C. Fangel:]

Søevang ved Nordborg, d. 12te Octbr. 1848.

Høiærværdige Herr Biskop Hansen

R. af D.:

Ved min Ankomst til Søevang igaar forefandt jeg indlagte Brev, hvilket jeg hermed tager mig den ærbødige Frihed at tilstille Deres Høiærværdighed i Haab om at det vil interessere Dem og Deres at høre fra vor gl.: Biskop [Tetens]. Jeg sendte 1½ Ark tæt skreven Postpapir til

¹⁾ Det blev Pastor N. L. Feilberg fra Ullerup, jfr. ogsaa hans Breve A. 7.

ham d.: 6te October. Vi have Skarlagensfeber i Huset — hos min Vært — og paa mange Steder i Byen; men den er overalt i meget mild Grad. Provst Thomsen [Sognepræst i Nordborg og siden 1833 Provst for Als Nr. Herred] fik Deres Høiærværdigheds Brev iaftes, da han besøgte mig. Med venlige Hilsener fra mig og Mine til Bispinden undertegner jeg mig med særdeles Høiagtelse.

Deres Høiærværdigheds

ærbødigst hengivne

H. C. C. Fangel.

Søevang ved Nordborg, d. 13. October 1848.

Deres Høiærværdighed

vil erindre, da jeg sidst havde den Ære at tale med Dem, at jeg sagde, at jeg havde talt med Capitain Schlaikier angaaende Huusholdningen for i Vinter, og bedet ham om, desangaaende at tale med sin Broder. I denne Anledning har jeg med Dags Posten modtaget hoslagte Brev, hvilket jeg hermed tager mig den ærbødige Frihed at tilstille Deres Høiærværdighed og tillige anmode om, godhedsfuld, hvis Tiden tillader det, at give mig Underretning om: om Pastor Schlaikier ikke faaer Erstatning for mit Ophold i Præstegaarden; om han ikke er forpligtet til, hvis jeg vil blive der, at besørge en Kakkellovn; om jeg kan og maa tilstille ham en Afskrift af den til Deres Høiærværdighed indgivne Petition [se ovenfor aftrykte P. M.] Jeg har en Afskrift liggende. Brevet er skrevet i en Stemning, der vistnok i flere Henseender maa billiges, men i andre misbilliges. Hvorfor jeg ikke har villet og endnu ei vil til Notmark skal jeg ikke undlade at give ham Underretning om. Vidste jeg, at min Stilling der skulde vedvare for Vinteren, vilde jeg gjerne have min Familje enten til Atzerballig eller Notmark, hvor en passende Leilighed er at faae; men kan jeg ingen faae, agter jeg at indlogere mig hos Matthiesens, hvilket Deres Høiærværdighed ogsaa har billiget. Hvad mit Helbred angaaer, sporer jeg endnu ingen væsentlig Forandring; jeg holder mig stadig inde. Deres Høiærværdighed vil undskylde, at jeg besværer Dem med denne Epistel, men jeg vidste Ingen bedre at kunne raadfore mig med. Med ven-

lige Hilsener til Fru Bispinden fra mig og Marie, har jeg den Ære med uindskrænket Høiagtelse at undertegne mig

Deres Høiærværdigheds
ærbødigst hengivne

H. C. C. Fangel.

Søevang ved Nordborg, d. 16. Oct. 1848.

Deres Høiærværdighed

modtage min ærbødigste Tak for det mig meddeelte Svar i Anledning af Pastor Schlaikiers Brev. Jeg agter i denne Uge at skrive ham til og tage en Gjenpart af mit Brev, som jeg vil tage mig den ærbødige Frihed at vise Deres Høiærværdighed. Ligesom det er Deres Anskuelse, at det er bedst, naar Alt kan afgjøres i Mindelighed, saaledes agter jeg at undgaae al Ubehagelighed med Hensyn til Kakkellovnen derved, at jeg ved min Tilbagekomst ikke tager Bolig i Atzerballig Præstegaard, men derimod hos Matthiesens. Dog kan og vil jeg ikke foretage mig dette Skridt, førend jeg har Deres Høiærværdigheds Samtykke, og jeg tager mig derfor den ærbødige Frihed at anmode Deres Høiærværdighed om at tilkjendegive mig Deres Mening. Jeg tillader mig at bemærke, at jeg ønsker noget Bestemt i Diæter om Dagen, og at jeg vilde accordere med M., hvis Deres Høiærværdighed saa synes; jeg er imidlertid tilfreds med i enhver Henseende, hvorledes De maatte finde det for godt. Medens Advocat Johansen var her som const. Herredsfoged, fik han dagligen 2 Specier, hvori hans Diæter vare regnede, og samme bleve ham udbetalte paa Amtsstuen. Jeg forlanger naturligviis ikke saadant Gehalt, men vel at det hidindtil antagne daglige Honorar maatte forhøies, da Vinteren, hvis jeg bliver i min Function, medfører forøget Arbeide. Hvis Deres Høiærværdighed godhedsfuld vil bære mig med en Skrivelse i denne Anledning, tør jeg vel og bede om at faae at vide, om der er udnævnt en nye Regjeringscommission, da det interesserer mig meget. Om Gud vil, agter jeg i næste Uge at vende tilbage; min Høste tager af, navnlig siden en stærk Snue er indtraadt, hvilken jeg antager er en gammel og tilbagetrængt [?], der vistnok har gjort min Forkjølelse saa langvarig. Man siger her, at [den suspen-

derede] Dr. Steffens [Nørdborg] kommer tilbage, naar en Øiensygdøm er overvunden, som hidindtil har forhindret ham fra Reisen¹⁾. Med venlige Hilsener til Fru Bispinden tegner jeg med uindskrænket Høiagtelse

Deres Høiærværdigheds

ærbødigst hengivne

H. C. C. Fangel.

Høivelbaarne, Høiærværdige

Herr Biskop Hansen

R. af D.

i Guderup.

7.

Nedenstaaende følger 3 Breve fra Ullerup-Præsten, N. L. Feilberg, der den 13/10 1848 var bleven afskediget fra sit Embede af den provisoriske slesvig-holstenske Regering, og hvis Eftermand var netop ovenfor omtalte Pastor Fr. Petersen, tidl. i Notmark. Petersen udnævntes den 3. Januar 1849 til Præst i Ullerup, hvorfor han i et Brev af 5/1 meddeler Biskop Hansen, at han giver Afkald paa Embedet i Notmark.²⁾

Kjøbenhavn 1ste Mai 1849.

Høiærværdige kjære Hr. Biskop!

Jeg fik idag over Odense et Brev fra Provst Stephensens af 27de f. M. Han siger, jeg har efter Deres til ham yttrede Mening ikke opfattet min Stilling paa Als rigtig, naar jeg uden Videre er reist derfra, og at denne Adfærd kan have skadelige Følger for mig, dersom Herredspræster eller Menighed optræder klagende mod mig. Det ville de vistnok ikke gjøre, og ialfald vilde Deres Høiærværdighed foreløbig afvende den mulige Skade for mig af den stedfundne Misforstaaelse. Jeg veed jo, hvor lidet tilbøielig De er til at betragte Andres Handlinger fra

¹⁾ Han døde i Begyndelsen af 1849.

²⁾ Sønderj. Aarb. 1904, S. 96.

Skyggesiden. Dog er det maaskee at regne mig til Last at jeg ikke strax efter at have bragt min Familie til Odense tilskrev min Biskop en Anmeldelse angaaende min Bortreise og indhentede Deres Tilladelse til under de stedfindende Omstændigheder at blive i nogen Tid borte fra Als, en Forsømmelse, for hvilken jeg haaber Deres Tilgivelse med Hensyn til mine forviklede private Forhold og Familieanliggender. Sagen forholder sig saaledes. I Vinter mærkede jeg, at mit Helbred var meget svækket.¹⁾ Det faldt mig vanskeligt at besøge mit Embede, indtil Konfirmation var afholdt i Adserballe. Derefter maatte jeg give mig under en Læges Behandling, medicinere og i længere Tid afholde mig fra Prædiken som fra Kulde og raa Luft, da mit altid svage Bryst var stærkt angrebet. Med Karstensens Bistand skulde efter Deres Ytring til mig Embedet i Ads. besørges; men K. blev Feltpræst²⁾ og Deres Høiærværdighed reiste bort. Saa anmeldte jeg Sagen for Provsten, som fandt sig beføiet til at beordre Vakance-Prædikener af Herredspræsterne paa samme Tid, som jeg hver Dag ventede at skulle finde Adgangen aabnet til Ulderup. Dette Haab slog fejl. Imidlertid følte jeg mig ikke stærk nok til at overtage den ved sin Fjernhed besværlige Tjeneste i Adserballe, ikke heller den mig tilbudte Felttjeneste, hvorimod jeg mente som Rekonvalescent at kunne anvende nogle Uger paa Ordningen af mine Familieanliggender, efterat den mildere Aarstid var begyndt med godt Veir. Det var min Agt at samle min adspredte Familie i Odense under min derboende Svogers Kjøbmand Petersens Tilsyn. Det lykkedes mig ogsaa at faae det i saa Henseende Fornødne anordnet ved at forskaffe min Kone med Pige og to Børn Kost og Logi hos een Familie, vore Børns Lærerinde med tre Børn, en anden.

Imidlertid var Adserballe besat i Begyndelsen af April med en ny Præst,³⁾ saa jeg ikke kunde vente atter

¹⁾ Jfr. Sønnen, Pastor H. F. Feilbergs Omtale herom i Sønderj. Aarb. 1923, S. 233.

²⁾ Jfr. Sønderj. Aarb. 1923, S. 302.

³⁾ Den senere Præst i Varnæs, Henrik Roth. Allerede 1850 blev han afløst af Herman Bangs Fader, Frederik Ludvig Bang.

der at finde en Virkekreds, og jeg fandt derfor ingen Betænkelighed ved at fremdeles beskæftige mig med private Anliggender og opsætte min paatænkte Tilbagereise til Als. Saaledes befinder jeg mig nu i Kjøbenhavn, hvor jeg allerede har været saa heldig at finde en god Plads hos en Søn, der iaar skal dimitteres fra Ribe. Hvorvel jeg endnu, om det kan lade sig gjøre, har adskillige Ting at besørge i Jylland, deels angaaende en yngre Søn, der af Lægen er taget ud af Latinskolen i Ribe for Svaghed og sendt paa Landet, deels angaaende Naadensaars-Mellemværende med min Eftermand i Vestervedsted og min Formands Enke paa Endrupholm, Fru Mejer fra Ulderup, Sager som ikke let kunne afgjøres skriftlig: saa kunne disse Sager nok taale Opsættelse, maaskee ogsaa Reisen til de Egne er umulig, og jeg er rede til at indfinde mig paa Als, hvis Deres Høiærværdighed endnu har Brug for min Tjeneste i Adserballe. Mit Opholdssted er i Nyhavn Nr. 279 hos Md. C. Købke. Her er ikke noget politisk Nyt, og jeg slutter derfor min Skrivelse, idet jeg anbefaler mig til Deres Høiærværdighed og bevidner Dem min uskrømte Høiagtelse og Hengivenhed.

Ærbødigst

N. L. Feilberg.

I Fortsættelse af min Skrivelse med Gaarsposten undlader jeg ikke at tilmelde Deres Høiærværdighed, at jeg idag under en Samtale med Kultusministeren, foranlediget ved dennes Spørgsmaal, om jeg fremdeles vilde lade mig konstituere for en Mand, der kunde findes villig til for en Tid at omskifte sit Landsbykald med en Feltpræsts Tjeneste, har svaret ham, at jeg ikke havde Noget at indvende imod at blive konstitueret som Landsbypræst, »men var endnu ikke løst af Deres Høiærværdighed fra min Forpligtelse til at besørge Præste-Embedet i Adserballig«.

Hvorvel det nu lod til paa Ministerens Tale, at hans Ytring kun sigtede til en ubestemt Mulighed, saa beder jeg Dem dog for en Sikkerheds Skyld om et Par Linier, ogsaa i det Tilfælde, at De ikke længer bruger min ringe Tjeneste i Adserballig. — Skulde derimod den nye Præst endnu i længere Tid være forhindret fra at tiltræde Adserballig Sognekald, saa min Nærværelse ønskes, vil jeg uop-

holdelig indfinde mig, saasnart Deres Høiærværdighed er saa god at tilkjendegive mig Deres Villie desangaaende; thi Aarstiden og mit Helbred kan nu ikke være mig til Hinder i at fungere.

Nyhavn 279, 1ste Sal d. 2den Mai 1849.

Ærbødigst

N. L. Feilberg.

Nyhavn Nr. 279 d. 16de Mai 1849.

Jeg maa ikke undlade at takke Deres Høiærværdighed for Deres oplysende og beroligende Skrivelse af 8de Mai. Schlaikjers Entledigelse ansaa jeg rigtignok som den naturlige Grændse for min midlertidige Constitution, og derfor syntes jeg det var i sin Orden, naar Herredspræsterne ansattes til Embedets Besørgelse i Adserballe under min Sygdom i den sidste Halvdel af de 12 Vakance-Uger, efter at jeg, som jeg meente, havde besørget Herredspræsternes Arbeide i den første Halvdeel. Jeg forstod derfor ikke rigtig dengang, hvorfor Deres Høiærv. heller vilde have Karstensen end Herredspræsterne til at prædike i Adserballe.

Nu beder jeg Dem, overensstemmende med Deres Anskuelse, hvis Rigtighed er mig indlysende, at betragte mig som »fraværende med Biskoppens Tilladelse« paa Grund af Familieanliggender. Menigheden vil ikke let paa denne Aarstid finde sig foranlediget til Besværing, og af Dhrr. Præster tør jeg haabe Tilgivelse for den Maade, hvorpaa de ere bragte til at forrette et Arbeide, hvis Udførelse kun skulde være begjært af mig og som en Tjeneste mod mig.

For snarest mulig at raade Bod paa det forviklede Forhold havde jeg gjerne strax efter Modtagelsen af Deres Brev begivet mig til Als, gjort min Visit hos mine Herrer Embedsbrødre og hurtig overtaget mit Embede — uagtet Deres Yttring: »Saalænge der ikke fra Eftermanden kommer nærmere Efterretning, finder jeg det ikke nødvendigt at De kommer her«. Men Familie-Anliggender blev atter en Anstødssteen for denne Beslutnings hurtige Udførelse; thi samme Dag, jeg modtog Deres Brev, nemlig forrige Torsdag blev en Enke efter min Kones afdøde Broder (Maler Købke), som ogsaa for Tiden opholdt

sig her i Huset hos vor fælles Svigermoder, meget syg af indvortes Betændelse, døde igaar og skulde begraves paa Mandag. Af Hensyn til den Syge, til min gamle Svigermoder og de to smaa forældreløse Børn, for hvis Fremtid der nu skal træffes Foranstaltninger, synes jeg det var rigtigst at opsætte min Hjemreise til Als, siden jeg nu dog havde ordentlig Tilladelse til at blive borte; jeg er nemlig en af de nærmeste mandlige Slægtninger her paa Stedet i denne Tid, da Krigen fjerner saamange Mænd fra Hovedstaden.

Biskop T e t e n s havde jeg den Fornøjelse at hilse paa i hans Huus for nogle Dage siden. Jeg fandt ham den Dag ved taalelig Helbred og blev meget indtagen af hans Personlighed. Igaar stod jeg Fadder i Gjentofte-Kirke til en Broderdatter, som holdtes over Daaben af Deres Høiærværdigheds Kusine Frue P o l d e r. Mit Helbred er desværre endnu saare vaklende saa jeg især Morgen og Aften maa holde mig forsigtig inde, da mit Bryst ellers angribes og Hosten indfinder sig paany; men her blæser ogsaa meest en kold og skarp Østenvind.

Deres med Høiagtelse hengivne

N. L. Feilberg.

Høiærværdige Hr. Biskop Hansen, Ridder.

8.

[Privatbrev fra Prof. Chr. Paulsen:]

Kjøbenhavn, den 11. Juli 1848.

Høistærede Ven

Høiærværdige Biskop!

Jeg takker Dem for Deres mig som altid kjærkomne Brev og finder at vi, som sædvanligt, i det Væsentlige siemme overeens. Vilde vor Regjering strax gaaet ind paa en Deling af vort Slesvig, saa kunde vi for længe siden have faaet Fred, men det vil man nødigen; ogsaa vanskeliggjør Preussens og Tydsklands opløste Tilstand bestemte Overenskomster. Ved en Central Magts Skabelse bliver nu maaeskee en Afsluttelse muelig, og man venter den daglige. Men netop for denne Uvisheds Skyld vilde jeg opætte mit Svar til Dem, og bad igaar Pastor Krogh Meier om at sige Dem det, ligesom at tale med Dem

om Carstensen's Stilling. Alligevel skriver jeg nu idag i et andet Anliggende.

Ved de mange Hæftelser og Bortførelser af Slesvigske Embedsmænd og Indbyggere ere der opstaaede Vanskeligheder for Cancelliet, som næsten er uovervindelige.¹⁾ De fleste af disse Personer have nemlig ikke gjort sig skyldige i en bestemt Forseelse eller Forbrydelse, hvorfor de ville kunne straffes, men de have alligevel viist et Sindelag og en Handlemaade, som gjør det umueligt, at de vende tilbage og indtage deres forrige Embedsstilling. Dette er ogsaa Tilfældet med de to Alsingske Præster Petersen og Schlaikier.

En lang Undersøgelse, som dog under de nuværende Forhold næsten er umuelig at tilendebringe, kunde maa-ske fore saa vidt, at de fik deres Afsked, men det var ønskeligt, om Hovedhensigten, at fjerne dem fra Als, kunde opnaaes paa en lettere Maade.

Ifald de nævnte Præster selv ansøgte om deres Afsked fra deres nu havende Kald, saa vilde de sandsynligen faae Vartpenge og Udsigt til Ansættelse i en anden Deel af Landet, hvor deres Sindelag ikke vilde komme i Modstrid med Folkestemningen.

Skulde De, som Biskop ville give dem det Raad og kunde De bevæge dem dertil, saa vilde derved for alle Dele være vundet meget. Vedkommende kunde reise hvorhen de vilde, og paa Als kunde der ansættes nye Præster i deres Sted, som vare mere samstemmende med Folket og Regjeringen. — Præsterne ere vel endnu i Faaborg.

Vil De sige til Pastor Krog Meier, at det gjør os ondt, at General Hansen paa vor Forespørgsel har erklæret sig ugunstigt, med Hensyn til Forpagter Diecks Tilbagekomst; det kommer nu an paa om Krog Meier mundtligen kan udrette noget.

Det er os kjær, at Folkeraadsvalgene have faaet det heldige Udfald, saa at vel ingen Samfundsklasse er bleven stødt. Med det første skal Folkeraadet faae Noget at bestille.

Lev ret vel. Anbefal mig til Deres Frue og Kammer-

¹⁾ Jfr. Sønderj. Aarb. 1904, S. 95, 120 og 128.

herre Riegels, som jeg kjender ligesom De, og bedømmer paa samme Maade.

Deres hengivenste

C. Paulsen.

Til
Deres Høiærværdighed
Herr Biskop Hansen.

[Seglet: omkring det danske Rigsvaaben: »Der Königl. Schl. Holst. Lauenb. Cancelley Siegel«.]

9.

[Brev fra Dr. phil. P. Hansen:]¹⁾

Hs. Høiærværdighed Herr Biskop Hansen, R. a. D.

Da jeg hører, at Atzerballig Præstekald er blevet vacant ved Pastor Karstensens Tilbagekomst til Dyppel, saa tager jeg mig den ærbødige Frihed at henvende mig til Deres Høiærværdighed, stolende paa den Høie Velvillie og Venlighed, De har beviist mig ved andre Leiligheder. Min Stilling her som Katechet ved St. Petri Tydske Kirke har deri sin slemme Skyggeside, at man ikke kan leve af dette Embedes altfor ringe Indtægter, og følgelig maa gjøre Gjæld, hvilket altid, men især under nuværende Tidsforhold føles som saare besværligt og vanskeligt. Jeg har aarligen ikke mere end 300 Rgsbdlr., medens jeg ved den tarveligste Levemaade naturligviis her i Kjøbenhavn ikke kan leve under 500 Dlr. Det saaledes opstaaede Deficit skal dækkes ved Privatinformationer, men dette er højst vanskeligt, fordi Katechetens kirkelige Forretningstid er om Formiddagen omtrent til Kl. 3 om Eftermiddagen, og netop denne Tid af Dagen er Skoletiden for alle Skoler i Kjøbenhavn. Jeg kan altsaa ikke paatage mig Timer i Skolerne, da jeg ikke veed, hvilke Timer om Formiddagen ville op-

1) P. Hansen, født i Flensborg 1817, udnævntes i Juni 1850 til Sognepræst i Bov og ægtede 11. December s. A. en Datter af Superintendent Asschenfeldt i Flensborg. En Søn af dette Ægteskab er den kendte Pastor Asschenfeldt-Hansen (f. 1856).

fyldes med kirkelige Forretninger. Jeg er saa lidet Herre over min Formiddagstid, at selv de 6 Timer ugentlig, som jeg ifølge Katechetembedet skal give i een af vore Skoler, undertiden forstyrres ved kirkelige Forretninger. At faae Informationer om Aftenen er her i Kjøbenhavn ikke let mueligt. Jeg har derfor (for at undgaae at gjøre Gjæld) søgt i Slesvig under Landsforvaltningen¹⁾, og anfort min Anciennitet som 8-aarig Candidat, min Character i theologisk Embedsexamen i Slesvig »II. mit rühmlicher Auszeichnung«, i Promotionsexamen »Magna cum laude«, min Stilling som Kapellan i Tyrstrup og Hjerndrup ved Christiansfeld i Aarene 1847, 48 og 49, hvorfra jeg blev fordreven paa Grund af min Kamp og Renitents mod Oprøret; det er ikke ubetydelige Tab, jeg har lidt under disse Forfølgelser, ved Landflygtighed o. s. v. Men Forholdene der paa Slesvigs Fastland ere jo saa forviklede, at der, som jeg hører fra Justitsraad Bagger, der under Conferensraad Dumreicher har med de geistlige Sager at bestille, aldeles ingen Udsigter er til Ansættelse for mig, og at han ligefrem raader mig til ikke at søge i Slesvig, men at holde mig til Als, Jylland og Øerne. Dette vilde jeg nu gjerne gjøre, omendskjønt jeg nok veed, hvor vanskeligt ogsaa dette er, hvis jeg ikke kan formaae Deres Høiærværdighed til at interessere Dem for mig. Deres Høie Velvillie mod mig er mig en Haabets Stjerne, jeg har derfor vovet at bede om Deres Indflydelse og Gunst, saasnart jeg erfarede Vacantsen og endnu førend jeg har faaet at vide hvorledes det ovennævnte Kald, og af hvilken Autoritet det vil besættes. Idet jeg stiller mig under Herr Biskoppens Beskyttelse, anbefaler sig til Deres Høie Godhed

underdanig

Deres ærbødigste

P. Hansen, Dr. phil.,

Katechet ved St. Petri Tydske Kirke.

Adr.: Lille Larsleistræde No. 148.

¹⁾ Fra August 1849 til Juli 1850 styredes Slesvig af en Bestyrelseskommission (»Landesverwaltung«) for Slesvig paa 3 Medlemmer: Danskeren F. F. Tillisch, Tyskeren Eulenburg og Englænderen Hodge. Om dette Tidsafsnit se P. Lauridsens Afhandling »Mellem Slagene 1849—50«, Sønderj. Aarb. 1899—1900 (ogsaa Særtryk).

Jeg tillader mig at gratulere Deres Høiærværdighed og Deres Høitærede Familie til et i alle Henseender glædeligt og af Gud rigt velsignet Nytaar.

Kjøbenhavn, d. 28. Decbr. 1849.

B.

[2 Privatbreve fra Gehejmraad F. F. Tillisch:]¹⁾

Deres Høiærværdighed

beder jeg ganske confidentielt at meddele mig Underretning om, hvorvidt De maatte finde Anledning til iblandt Præsterne og Skolelærerne eller andre Mænd paa Als at anbefale Nogen til Hs. Majestæts særdeles Opmærksomhed med Hensyn til loyalt Sindelag, eller Opoffelse for Fædrelandet under Krigen. Skulde der være nogle Mænd, som De i denne Anledning maatte finde værdige til en Anerkiendelse, da beder jeg Dem snarest muligt derom at underrette mig og derfor tillige at opgive mig fuldstændig Underretning om deres merita, deres Stilling, Bopæl og deres fulde For- og Familie-Navn. Det Hele bliver naturligvis ganske entre nous. — Lev vel!

Flensborg, den 15. Decbr. 1849.

Med særdeles Agtelse

Deres ærbødigste

F. Tillisch.

Høiærværdige

Herr Biskop Hansen.

Ridder af Dannebrog.

Deres Høiærværdighed.

Under 15de d. M. tillod jeg mig at tilskrive Dem saaledes:

»Deres Høiærværdighed beder jeg — — — — —
— — — — —
— — — — — ganske entre nous. —«

Da jeg endnu ikke har faaet noget Svar herpaa, frygter jeg, at mit Brev ikke er kommen Dem tilhænde, og da

¹⁾ 11/7 1850 udnævntes Tillisch til overordentlig Rege-
ringskommisær.

det er mig om at giøre snart at faae Deres Høiærværdigheds Mening i den omskrevne Sag at vide, tillader jeg mig herved at gjentage den ovenstaaende Anmodning. — Jeg benytter Leiligheden til for Dem at nævne nogle Mænd, som fra anden Haand ere anbefalede, og beder Dem at sige mig Deres Mening om dem, nemlig: Tingskriver i Nübel Herred Sør. Fr. Sørensen; forhenværende Borgermester Ravn; Raadmand Christensen; Tingskriver Pet. Jepsen af Rinkenise; Kiøbmand H. C. Hansen Gyntheren i Sønderborg; Pastor Krog-Meyer i Ulkebøll; Boelsmændene Christen Bonde, Henrik Erichsen og Jørgen Asmussen i Mels; Skipper Hansen i Nordborg; Forstander Nielsen af Jestrup; Cantor og Skolelærer Grimm i Sønderborg; forhenværende Stænderdeputeret Bonfeldt; Synsmand Chr. Jørgensen Duus i Skovbye, Sønderborg Amts Sønderherred; Synsmand Jørgen Lauritzen i Mels; Synsmand Peter Alexandersen i Satrup; Pastor Holger Fangel i Oxbølle; Pastor Boesen i Fjelstrup; Stænderdeputeret Bladt paa Tandsgaard. — Nogle af disse Mænd kiender Deres Høiærværdighed vistnok, og forsaavidt dette er Tilfældet, vilde det være mig meget kiært at høre Deres Mening om dem; men jeg beder Dem om snarest muligt Svar, og om at Sagen bliver imellem os. — Lev vel! og glædeligt Nytaar!

Flensborg, den 30te Decbr. 1849.

Med særdeles Agtelse

Deres Høiærværdigheds ærbødige

F. Tillisch.

[Segl: »Landes Verwaltung für das Herzogthum Schleswig.«]

C.

[Ministeriel Skrivelse:]

Det Kongelige Slesvig-Holsteen-Lauenborgske Cancellie har henledet Ministeriets Opmærksomhed paa, at der allerede i en Række af Aar har i flere af Hertugdøm-

met Slesvigs Skoler været benyttet Læsebøger, hvis Indhold gaaer ud paa at stemme de Unges Gemytter ugunstigt for den bestaaende danske Statsforbindelse, idet de udbrede Læren om en Stat Slesvigholsteen, der kun tilfældig og forbigaaende skulde være forbunden med Kongeriget Danmark, og idet bemeldte Cancellie i denne Henseende navnlig har udnævnt en Geographie af Dethlefsen og Hertugdømmets Slesvigs Historie af Bremer, har Cancelliet gjort opmærksom paa Nødvendigheden af, at der for Fremtiden føres et strengere Tilsyn med de Bøger, som anvendes i Skolerne.

I denne Anledning skulde Ministeriet tjenstlig anrode Deres Høiærværdighed om behageligen at ville indhente Beretning fra samtlige Præster eller Skolecommissioner i Deres Embedsdistrict om de Bøger, som benyttes i Skolerne, og forventer Ministeriet disse Beretninger hertil indsendte, ledsagede af Deres behagelige Yttringer.

Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet,
den 16de Maj 1848.

D. G. Monrad.

Bruun.
Fm.

Til
Biskoppen over Als og Ærøe.

Hvorledes Jørgen Boysen blev Sognepræst i Bøftoft.

Jørgen Boysen, eller Hr. Jørgen, som hans Sognebørn kaldte ham, er Søn af en gammel nordslesvigsk Præsteslægt. Ikke færre end ni Mænd af denne Slægt har efter hverandre været Præster i Haderslev Amt fra Reformationens Indførelse indtil Midten af det nittende Aarhundrede.

Hr. Jørgens Oldefader, Magister Jacob Fabricius, havde studeret i Wittenberg siden 1532. Femten Aar før havde Morten Luther med sine 95 Theses om Aflad begyndt Kampen mod Paven og Kejseren. Nu sad den unge Jacob Fabricius som saa mange andre slesvigske Studenter, f. Eks. Peter Generanus fra Genner i Aabenraa Amt, ved Luthers og Melanchtons Fødder, indtil han blev Magister. 1539 blev han Professor i Pædagogik ved Københavns Universitet — antagelig, fordi Kong Christian III. kendte ham fra den Tid, han residerede som Hertug paa Haderslevhus. Siden blev Fabricius ogsaa Universitetets Rentemester; i det hele taget faar man Indtryk af, at Manden var mere skikket til praktisk end til videnskabelig Virksomhed. Hertug Hans den Ældre kaldte ham hjem til hans Hjemegn, og han blev Præst i det store Øsby-Sogn paa Haderslev Næs. Han døde 1564.

Hans Søn, Philip Jacobsen Fabricius, blev residerende Kapellan i Øsby 1599, han ægtede en Datter af Provsten, Georg Boysen i Haderslev, og hans Børn antog Moderens Navn som Slægtsnavn. Sønnen Jacob Philippsen Boysen blev Faderens Efterfølger i Øsby fra 1630 indtil 1667. Han giftede sig med Kjestine, en Datter af en Bonde Peter Madsen i Sverdrup. Der fremgik tre Børn af dette Ægteskab, Sønnen Jørgen, som der straks skal være Tale om, og Døtrene Karen og Sara. Sønnen gik Videnskabens trange Vej. Han var født i Øsby den 30. November 1631 og kom i Aaret 1639 — otte Aar gammel — paa Latinskolen i Haderslev. Der blev han i ni Aar. Fra 1648 var han Amanuensis (en

Slags Medhjælper) hos Provsten, Magister Rotløben i Haderslev. I Oktober 1651 tog han Afsked fra Skolen med en latinsk Afskedstale og drog nu til Rostock. Her blev han i to Aar, og saa blev han 1653 af sin Farmoders Broder Hans Boysen i København kaldet hjem og logerede i København hos ham 2½ Aar. 1655 rejste han hjem i Suite med Kronprindsen Christian, den senere Konge Christian V, som da skulde hyldes i Hertugdømmerne. Derefter hjalp han sin forrige Rektor, Magister Jens Ravn i Haderslev, som nu var Præst i Moltrup og Bjerning, nogen Tid med Prædiken, men drog samme Aar til Wittenberg, for at fortsætte sine Studier. Derfra gjorde han en Tour med nogle af sine Landsmænd til Meissen, Torgau, Dresden og andre Steder i Saksen. Da han kom til Wittenberg igen, hørte han, at Svenskerne havde gjort Indfald i Danmark. Han drog derfor til Hamborg og derfra til Skibs til Ribe, hvorfra han vilde rejse til Øsby. Men undervejs blev han arresteret af en svensk Officer. Præsten i Haderslev, Valentin Schmidt von Eisenberg hørte noget om hans Skæbne, og det lykkedes ved Præstens Intercession at faa ham løsladt.

Da han endnu var i Haderslev, kom der Efterretning om, at Sognepræsten Jacob Wulff i Beftoft var død. Siden Reformationen havde Wulff-Slægten siddet der i Beftoft Præstegaard, Søn efter Fader. Jacob Wulff havde en Broder, Niels, som var Lærer ved Latinskolen i Haderslev siden 1599. Hos ham havde derfor ogsaa den unge Student, som nu var paa Hjemvejen, faaet det første Grundlag i Videnskaberne. I 58 Aar havde Hr. Niels allerede været Lærer ved Skolen. Det er naturligt, at den gamle Lærer gjorde sin tidligere Elev opmærksom paa Vakancen i Beftoft. Det gjorde han dog sandsynligvis ikke blot af humane Grunde, men ogsaa af familiære Interesser. Hans afdøde Broder havde nemlig en giftefærdig Datter, og han haabede, at den unge Jørgen skulde overtage Præstegaarden og gifte sig med hans Broderdatter. Det saa jo ellers slemt ud med Familiens Forsørgelse, Pensioner kendte man ikke i disse Tider.

Collega Niels raadede derfor sin tidligere Elev Jørgen Boysen til at drage til Bøftoft og holde en Prædiken for Menigheden. Det gjorde Jørgen Boysen, og den 15. Oktober 1657 fik han af syv Kaldsmænd, Befuldmægtigede for Bøftoft og Tirs-lund Sogne, et Kaldsbrev. Dermed rejste han til Provsten, Hr. Jonas Pedersen i Agerskov, som gav ham følgende Bevis: »At dersom det var gejstlig og verslig Øvrigheds Samtykke, ville Sogne-Mændene give ham Kaldsbrev, som af gammel Tiid brugelig været haver«.

Men Ridefoged Hans Outzen havde paa Lens-mand Kai von Ahlefelds Vegne allerede den 25. September præsenteret 4. Lektie-Hører ved Ribe Skole, Niels Rasmussen, for Menigheden til at lade sig høre af Provsten og Menigheden. Denne havde da ogsaa af Provsten og syv Kaldsmænd faaet et Kaldsbrev. Derfor kom det til Proces, og begge blev indstævnedes for Biskoppen, men her blev Sagen den 2. December 1657 udsat ved følgende Dom:

»Da Hr. Boysen ikke har sine Testimonia fra Universitetet i Kiøbenhavn ikke heller Litteras Attestationis et Dimissionis og Lehnsmanden paa Haderslebhuus i denne besværlige Krigstiid ikke kan være Biskoppen biesiddende, udsættes Sagen, indtil Gud giver fredclige Tider.«

Men to Dage derefter blev de to Kandidater ind-byrdes enige og skrev til Biskoppen derom følgende:

»1. Niels Rasmussen leverer Biskoppen sit Kaldsbrev, samt de andre Documenter, han i denne Sag havde forhvervet, og intet mere haver paa samme Kald at prætere i nogen Maade.

2. Erstatte Jørgen Boysen ham, hvis Bekostning han paa samme Rejse paa Kaldet haver anvendt efter det Forlig de selv skriftlig har conciperet og oprettet haver. Og saaledes skal Jørgen Boysen have Føje og Magt for Niels Rasmussen til Ende sit Kald at føre saa vidt med Øvrigheds, Gejstlig og Verslig Minde og Samtykk lovligen skee kand.«

Nu rejste Jørgen Boysen med Livsfare igen-nem de overalt liggende fjendtlige Posteringer over

Lille Belt til Middelfart til Gyldenløve, som da havde Fuldmagt af Kongen i alle forekommende Tilfælde, og bragte sin Vokation i Orden. Han kom tilbage med Ordre og Recommendation til Biskop Kraglund at eksaminere og ordinere ham.

Ordinationen skete den 13. Januar 1658, og derefter blev han indsat anden Søndag efter Epiphantias af Provsten Jonas Petersen i Agerskov og Ridefogden Hans Outzen paa Lensmandens Vegne.

Jørgen Boysen var glad. Ogsaa hans gamle Fader i Øsby var naturligvis meget glad. Men der var en, der ikke var glad, det var afdøde Pastor Jacob Wulffs Datter. Hun havde haabet at blive Præstekone paa Stedet, men den unge Pastor gjorde ingen Anstalter i denne Henseende. Vred forlod hun Præstegaarden og tog alle Præstearkivets Papirer med sig. Kirkevegnskabsbogen fra 1609 har hun dog heldigvis glemt. For at komme til Ro giftede hun sig med en Bonde, men Gaarden brændte engang og med den brændte alle disse Papirer.

»Under den paafølgende farligere Krig — fortæller hans Søn Jacob, som blev Præst i Magstrup — var Jørgen Boysen, vel yndet baade af Fjender og allierede, at han undgik mange af de Bøsværligheder, andre Præster maatte udstaae, hafde den Naade at prædike for Churfyrst af Brandenburg Friderich Wilhelm, som fyrstelig beskænkede ham, og tilbød ham en bedre Station, om han vilde følge med ham.«

Man kan nok forstaa, at Sønnen Jacob har hørt om dette høje Besøg i Befoft Præstegaard af sine Forældre, Hr. Jørgen og Fru Magdalena, Datter af Sognepræsten i Lygumkloster Christian Bruun.¹⁾

Hr. Jørgen var den første i Familien, som blev Præst i Tørninglen og det var jo noget usædvanligt i denne Tid, at en Præst kom over de gamle Stiftsgrænser. Hans ældste Søn, Jacob, kom tilbage til Familiens gamle Virkekreds, til Slesvig Stift, medens hans yngre Søn Christian blev Præst i Rødding og Skrave, altsaa i Ribe Stift.

Haderslev.

Achelis.

¹⁾ Grønlandske Papirer, 6. Pakke, Ribe Katedralskoles Bibliotek.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« II. Række,
og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. fhv. Folketingsmand H. P. Hansen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nørborg, Amtslæge Dr. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskolelærer, Dr. Marius Kristensen, Askov, Redaktør P. Eliassen, Kolding og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Formanden, Sekretæren og Dr. Lausten Thomsen Rédaktionsudvalg for »Sønderjydske Aarbøger«.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Dr. Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kroner én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. Indmeldelser modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Opkrævningen af Medlemsbidraget sker ifølge Generalforsamlingsbeslutning fremtidig i **April**.

Indhold af I. Halvbind 1927.

Caroline Emilie Andersen: Bidrag til Sønderjyllands Historie 1848—1867	Side	1— 78
Henrik Ussing: Et gammelt dansk Landsbysamfund (Als)	»	79—104
P. Andresen: Nicolaj Lavrentius Fejlberg	»	105—125
Andreas Kaad: Hjem fra Fronten	»	126—136
H. F. Petersen: Nogle Breve og Skrivelser til Biskop Jørgen Hansen	»	137—156
Achelis: Hvorledes Jørgen Boysen blev Sognepræst i Bøftoft	»	157—160

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

II. RÆKKE

II. HALVB.

1927

UDGIVET AF

Historisk Samfund for Sønder-
jylland.

AABENRAA

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag,**
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Sønderjydske Aarbøger

2. Række

1927

II.

Udgivet

af

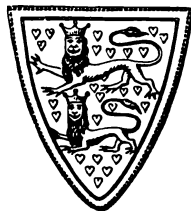
Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. P. Hanssen.

Thade Petersen.

Dr. Lausten Thomsen.

Aabenraa.

Hejmdal's Bogtrykkeri

1 9 2 7.

Indhold.

Caroline Emilie Andersen: Bidrag til Sønderjyllands Historie 1848—1867	Side	1— 78
Henrik Ussing: Et gammelt dansk Landsbysamfund (Als)	»	79—104
P. Andresen: Nicolaj Lavrentius Fejlberg	»	105—125
Andreas Kaad: Hjem fra Fronten	»	126—136
H. F. Petersen: Nogle Breve og Skrivelser til Biskop Jørgen Hansen	»	137—156
Th. O. Achelis: Hvorledes Jørgen Boysen blev Sognepræst i Beftoft		157—160
Johannes Tholle: Sønderjydske Ha- ver gennem vekslende Tider, særlig paa Fastlandet	»	161—212
Carsten Petersen: Billedskæreren Hans Dreyer	»	213—248
L. Vesten: Præsterne Boetius i Vilstrup	»	249—260
Th. O. Achelis: De rette Messeklæders Brug i Hertugdømmet Slesvig	»	261—274
Gerda Selmer: Valutastabilisering og Luksustold i 1810	»	275—291
Nis Nissen: Om de politiske Forhold paa Als 1848. (Af et Brev fra K. Knud- sen, Lysholm)	»	292—295
Thade Petersen: Sønderjylland i 1926	»	296—314

Sønderjydske Haver gennem vekslende Tider, særligt paa Fastlandet.

Af Johannes Tholle.

Som Sønderjylland (og Holsten) i saa mange Henseender har været et Overgangsled for Kulturstrømninger syd fra, saaledes har denne Egn ogsaa i Henseende til Havekulturen spillet en betydelig Rolle som et Overgangsled saavel for enkelte Kulturer som for Planter og Skikke, der efter først at have fæstnet sig i Sønderjylland har fundet Vej til Kongeriget. Om den Udvikling, der i Tidernes Løb har fundet Sted indenfor sønderjydsk Havebrug, skal der i nærværende meddeles et og andet Træk, idet dog en fuldstændig Udredning af Forholdene ikke lader sig gøre inden for den Ramme, der kan afses Plads til, og et enkelt Afsnit, Havebruget paa Als, er saa omfattende, at det maa behandles for sig. Dette Afsnit vil da fremkomme i en senere Aarbog, mens interesserede Læsere, som maatte ønske nærmere Oplysning om Havebrugets Udvikling og Historie maa henvises til den Litteratur, som andetsteds findes herom, derunder Forfatterens andre historiske Afhandlinger om jydsk Havebrug i Almindelighed.¹⁾

I. Tiden før Reformationen.

Det ældste Havebrug af nogen Betydning indenfor det danske Rige har haft sit Hjemsted ved Klostrene, hvor flittige Munke havde til Opgave at dyrke Lægeurter til Forsyning for sig selv og deres Medmennesker. Vi finder da ogsaa blandt de ældste Vidnesbyrd om Havebrug indenfor vort Omraade flere

Beretninger om Haver ved Klostrene. Et Pavebrev meddeler (1205) Munkene i Løgumkloster, at »ingen skal kunne afkræve eller afnøde Eder Tiende af Eders Urtegaarde og Frugthaver«²⁾ — et Løfte, der siden hen gentages overfor Brødrene i Sorø og Esrom Klostre. Havesagerne har aabenbart haft en saadan Værdi, at man har forsøgt at opkræve Afgift deraf; men Paven har syntes, at disse Urter og Frugter, dyrket til Menneskenes Velsignelse, maatte gaa »fri for al Tynge«. Hvad man ellers har dyrket, og hvordan man har dyrket det, faar vi ikke her noget at vide om; men af en Fortegnelse over Ejendele tilhørende St. Knuds Gilde i Flensborg nævnes ved samme Tid Humle (en »hoppen hoff«³⁾) og maaske har da Humle hørt til de dengang dyrkede Planter i Klostre og Byhaver i disse Egne. Jydske Lov, der ogsaa gjaldt for Sønderjylland, nævner yderligere »Abildgaard oc Kaalgaard«, hvorfor det maa antages, at saadanne har eksisteret paa disse Tider (1241), og sikkert har de sydlige jydske Landsdele ogsaa øvet deres Indflydelse paa Optagelsen af Haveparagrafferne i denne Lov.⁴⁾

Af øvrige Oplysninger om Haver fra Tiden før Reformationen skal nævnes, at der fra 1361 kendes to Haver udenfor Slesvig, af hvilke den ene maa svare 1 og den anden 3 Sterling i Skat,⁵⁾ — endvidere at en Borger i Flensborg 1388 tilskøder Dronning Margrete en udenfor Byen liggende »garth meth.... abelgardh och kalgardh«,⁶⁾ og at en Mand 1436 har lejet 3 Grunde af Slesvig Bispestol, af hvilke han bruger de to til Kaalhaver og hvert Aar svarer 1 Td. Smør i Afgift,⁷⁾ mens der samme Aar omtales forskellige Kaalhaver ved Bymændenes og andres Gaarde i Haderslev.⁸⁾

Fra Flensborg nævnes der yderligere (25/10 1412), at en Borger, Erik Juel, tilskøder sin Gaard norden for Byen til Dronning Margrethe med Gaardens »Abeldæ gardh oc kaalgardh oc al hans tilligelsæ«, og kort efter Reformationen nævnes blandt Byens mange Haver (3/3 1549) Peter Namensens Kaalhave. At denne By saavel som Sønderborg sikkert har haft en hel Del Humlehaver, kunde det tyde paa, at disse Byer i 1510 skal levere Øl til Flaaden, samt at man flere Gange (5/5 og 20/10 1511 samt 1535) taler om at udføre Humle til Danmark fra Byen, ligesom dette, at en Borger i Aalborg (24/2 1544) tilstaar at skyldte Raadmanden i Flensborg, Namen Jensen, 31 Gylden for Humle, kunde tyde paa en vis Handel med denne Vare.⁹⁾ At ogsaa Franciskaner-Klostret i denne By har haft sin Have er meget sandsynligt.¹⁰⁾

Ved den Tid, da Klostrene ophævedes og Munkene fordreves, forsvandt vel ikke Klostrene og Klosterhaverne for det. Tværtimod vedblev der at være Trang til Klosterbygninger som Hospitaler o. l. Institutioner, og Haverne kunde i mange Tilfælde fungere videre som Lægehaver. Dette var dog ikke Tilfældet, da Kong Frederik den Første skænkede Franciskaner-Klosteret i Flensborg til Byen, idet han da tværtimod forbeholdt sig selv den nordlige Grund, derunder Abildgaarden.¹¹⁾

II. Fra Reformationen til Udskiftningen.

Skønt der raader nogen Usikkerhed i Opfattelse af, hvilke Love, Forordninger og Recesser, der har været gældende i Landsdelene gennem Tiderne, er der sikkert Enighed om, at i hvert Fald Jydske Lov, Koldingske Reces af 1558 og Store Reces af 1643 har

været anvendt i Retsbrugen,¹²⁾ og Landbohaverne har da her ligesom i Kongeriget været underkastet de Bestemmelser, der sagde, at man aarligt skulde plante et vist Antal Humle, Pile og podede Træer;⁴⁾ men der foreligger ikke synderlige Oplysninger om Virkningen af disse Forordninger. Et specielt Paalæg om at plante er der givet Befolkningen i Skovegnene i Haderslev Amt, hvor hver Mand før sin »Copulation« skulde »plante og bringe i tredie Blad 10 unge Eger eller 15 Bøger«, og »for hver fejlende Eeg betaler en Rigsdaler og for hver Bøg 10 Mark lybsk«.¹³⁾ Dette har nok ogsaa kunnet influere paa Havernes Omfang og Udseende, selv om denne Plantning iøvrigt nærmest maa anses at være en Art Skovplantning.

Der foreligger fra Tidsperioden en Række Oplysninger og Beretninger om enkelte Haver saavel som Omraader. Det hedder saaledes om Flensborg, at den i 15-Tallet var omgivet af en blomstrende Krans af Haver udenfor Murene og Plankeværkerne, og at disse rummede store Grupper af Frugttræer.¹⁴⁾ Her handles der ogsaa stadig med Humle, hvad enten den nu er avlet i Byen eller i Tyskland, — saaledes meddeler et Brev (15/4 1552), at Borgmesteren i Middelfart skal udlevere Kongens Brevviser 3 Sække »prydsk Humle«, som Kongen har ladet købe i Flensborg.¹⁵⁾ Humlen er dog sikkert ifølge sin Betegnelse avlet i sydligere Egne (Holsten?), — thi herfra faar den danske Konge (27/7 1621) leveret »saa mange Humlerødder, som kan faas«, til hvilke der skulde fragtes et Skib og de skulde bringes til Frederiksborg Slot, hvor den nye Humlehave skulde indrettes.¹⁵⁾

I Kiel var der allerede fra 1699 en botanisk Have,¹⁶⁾ og hos Pontoppidan omtales adskillige Steder Haver fra hele det sønderjydske Omraade. Han nævner ogsaa fra Christiansfeld, at det er Brødre-menighedens Hensigt at »bringe Have- og Agerdyrkingen i Stand efter udenlandske Erfaringer«, og fra Tønder nævner han, at der muligvis har været en Have ved Franciskanerklosteret der, ligesom han tilføjer, at »Roer, Rødder, Kaal og deslige Kjøkkenurter voxer her gode og i Mængde, saavel i Staden som nærmeste Landsbyer, hvorved mange Folk have deres Underholdning. Men Træfrugter vilde, formedelst den kolde, fugtige Grund, ikke ret fort. Pæretræer lykkes best, men de fleste Sorter Æbletræer blive af Kræft beskadigede og ofte reent ødelagte«. I Enge Sogn ved Marsken finder han ingen Træer, »end ikke i Haverne og ved Husene; men Haver har man dog altsaa haft der, om end de har været træløse. Ved flere Slotte, saasom Gram og Gottorp samt Herregaarden Gravendal paa Ærø, som dengang hørte under Slesvig, nævnes Haver, Gottorp faar endog en meget udførlig Omtale (se senere).

Fra anden Side har man andre Oplysninger om Forholdene fra et lidt senere Tidspunkt (c. 1775). Disse angaar særligt Landet, og det hedder her om en Del Sogne helt ude ved Vesterhavet,¹⁷⁾ at ved Rejsby Præstegaard er »en smuk lille Hauge med mange Frugt Træer af Æble og Pære Træer, Lambergsske Nødde Træ etc., alt trivelige og store, men alt for fulde af Grene. Kirsebær Træerne vil ikke bestaa sig, men dør ud; formodentlig kan de ikke taale Hav-Taagen,« og ved Brøns og Medolden Præstegaard er ligeledes en »god Frugt og Kiøken Hauge«.

Blandt de forskellige Slotshaver er der flere, som er meget interessante, og som der foreligger rige Oplysninger om. Af disse skal enkelte omtales i det følgende.

Graasten. Oprindeligt var denne Have anlagt i fransk Stil; men under Hertugerne (fra 1756) omlagdes den til landskabelig Stilart med Broer, Vandpartier, Øer, Lysthuse, Eremithytter o. desl., men samtidigt forfaldt Orangeriet. Kielerprofessoren Hirschfeldt har beskrevet denne og flere andre Slotshaver i sin »Theori der Gartenkunst« og et Uddrag af dette skal i Oversættelse bringes her. Han fortæller,¹⁸⁾ at

»Hovedalleen fører over en lille Dæmning med Hestekastanier og har Kanaler paa Siden, der komme fra Haven og ere forsynede med Broer. Pladsen mellem Kanalerne eller de smaa Øer har Blomster i Kurve, til Højre Graner, Blomsterpartier, Buske og Liguster. Naar man ad en Bro er kommen over Dammen, kommer man til en aaben rund Pavillon paa en Forhøjning lige ved Søen. En Trappe beskygget af Linde fører til den øvre Del med den prægtige Udsigt til Flækken Graasten og til Slottet. Pavillonen er vidunderlig let bygget, og hvid, og den er derfor selv en Pynt i Landskabet. Pladsen, hvor den staar, er smykket med Blomsterpartier med Roser og et lille Gitterværk. Hovedalleen deler Øen i to ulige Dele. Naar man kommer til Indgangsportalen ser man først en lille Humlehave, saa en Plads med Blomster og Frugttræer og nær derved et Vandfald. Dernæst er der en Blanding af vilde Træer, Buske og Frugttræer blandede, saa en Forhøjning med en Vase omkranset af Linde. Man kommer over en Bro ind paa

den Del, som Canalen omslutter, hvor der er en Løngang af Jasmin, Gjedeblad, Roser og andre blomstrende Buske. Man vandrer forbi et med Roser omgivet Vandparti til en kort Gang besat med Frugttræer med Blomster imellem. Paa højre Side ligger Jordbærbede og tæt ved en Granplantage, hvor man kommer til, er en cirkelformig Siddeplads med Caprifolier om. Over de to Broer til den anden Side ser man smukke Blomsterpartier mod Skoven og en halvrund Græsbænk. Paa en Høj foran Skoven ser man en glindsende Pavillon beklædt med Muslingeskaller o. l. Prinsesserne har udstyret den indvendig. Den er omgivet med Terrasser med Græs og Roser, Blomster og Statuer, Vaser m. m. Der staar to Paafugle (kunstige) ved Foden af Højen. Det er i det hele overordentlig smukt udarbejdet og sammenstillet. Man kommer gennem Skovgange til et Fuglehus paa Siden af en Høj. Der er en Gruppe unge Graner med Blomster om samt en lille Plæne med smukke blomstrende Buske. Fra Fuglehuset passerer man en Jordbærplantning til Paafuglegaarden, der er overskygget af Frugttræer, og der er tillige et Duehus. Derved er en med Vand omgiven Plads beplantet med Frugttræer, Gran og Blomster, hvor en Bro fører til, . . . Naturen er saa smilende der, saa det hele gør et saare venligt Indtryk.«

Om Forholdene ved Graasten og flere andre Slotshaver faar vi et interessant Vidnesbyrd gennem et Haandskrift, som Gartneren paa Graasten, Hans Petersen, har nedskrevet i Slutningen af Aaret 1772. Om Hans Petersen ved man saa meget, at han, der fødtes 24/6 1694, kom til Frederiksborg Slotshave som Svend, og mens han var der, vilde Kong Frederik IV

have ham til Hestgardist; men efter sin Principal, Slotsgartner Bruns Raad, undskyldte han sig og kom i Stedet for samme Aar til Mikkelsdag (1715) som Gartnersvend til Graasten Slot for Aaret efter at blive udnævnt til Slotsgartner her. Han døde 7/3 1781, og hans Beretning lød¹⁹) paa, at efter Krigen (med Sverrig) var alt meget medtaget, og der var faa Penge i Landet. Det blev derfor bestemt, at alle Folkene paa Slottet skulde have Kosten paa Slottet i Stedet for Kostpenge, ligesom de havde det paa Augustenborg; men allerede 1722 døde Greven, og Folkene blev da overladt til sig selv. Hans Petersens Svend maatte afskediges, og Havedrengen maatte nøjes med et halvt Aars Kostpenge. To Gartnere blev tilkaldt for at taksere, hvad han havde produceret, hvortil benyttedes Haveinspektør Kemp fra Gottorp og Gartner Salvister fra Kiel, og de takserede Orangeriet m. m. til 9000 Rdlr. Da Petersen klagede over, at han ikke havde noget at leve af, svarede de, at de kunde intet give ham, da de ikke vidste, om de selv fik noget, og da han dertil bemærkede, at saa maatte han rejse, beordrede de ham til at blive til »det hele kunde faa en Ende«. Han fik da hverken Løn eller Betaling for sine Leverancer i to Aar, hvorefter han fik et Beløb, der hverken strakte helt eller halvt til.

Som det gik i Petersens Tid, saaledes gik det ogsaa senere, at Graasten og de andre hertugelige Have forfaldt i Tyskertiden, og da Genforeningen kom, fik det danske Haveinspektorat et stort Arbejde med at bringe dem paa Fode igen.

Gottorp. Om denne Have har Pontoppidan givet sin Eftertid en omhyggelig Beskrivelse.²⁰)

Hos dette Slot har der Tid efter anden været anlagt adskillige smukke Lyst-, Frugt- og Kiøkken-Ha-

ver. Den ældste, saa vidt man ved, var den, som laae sydvest for Slottet, hvilken man finder med mange Træer og et artigt Lysthuus afbildet i Kobberstik paa den gamle Tegning af Slesvig. . . . En berømt Gartner, navnlig Johan Claudius, har forestaaet denne Have i mange Aar, og indført mange nye italienske og franske Kiøkkenvexter; men samme Have er forlænge siden ødelagt og indlemmet i den store Plads, som det von det Natheske Palais indtager. Den anden Have, som i Henseende til det Nye Verk kaldes den gamle Have, laae lige for den forrige, i Sydost for Slottet, Denne Have, som foruden sin overmaade rare Udsigt, var med skjønne Fontainer, kunstige Statuer, mange Kryds- og Tvergange, skjønne Hekker og Alleer udziiret, har taget sin Begyndelse under Hertug Hans Adolph, men blev af Hertug Friedrich fuldført. Denne Have har havt samme Skiebne, som den forrige, og den er bleven lagt øde, og Pladsen anvendt til en Grynmølles Bolig og Vejr-mølle. Den tredie Have, som ligger norden for Slottet og kaldes det Nye Verk, overgaaer vidt den forrige, om ikke i Situation, dog i Skjønhed og kunstigt Anlæg. Fra Broen vises en lang og prægtig Allee igjennem den lystige Pøhler-Eng, Indgangen i Haven. . . . Her findes af Alleer, Hekker, Spadseregange, Boscager, Terrasser, Parterrer, Statuer, Cascader, Vandspringe, Fiskedamme, Lysthuse, Orangerier, Cabinets og andre yndige Rariteter, alt som de kan udformes til at gjøre en kongelig Have angenem og fornøjelig. Kong Frederich den Fjerde og Kong Christian den Sjette have ey heller sparet meget paa denne Haves Forbedring og Vedligeholdelse. Iblant Havens fornemste Merkværdigheder regner man: 1) Den spillende Vandstyrtning eller kunstige Cascade,

som er indrettet 1693; 2) Den store Hercules, hugged af een Steen.... 3) Det persiske Hus.... 4) Kongens Træ, et udvoxet Bøge-Træ, saa kaldet af Kong Christian V.... 5) Amalienborg, et prægtigt Lysthus øverst i Haven, bygget 1670 af Hertug Chr. Albert.... 6) Det anseelige Organgerie, bygget 1692, .. med mangfoldige udenlandske rare Træer og Gevexter forsynet i Midten med en Aloe i naturlig Størrelse, staaende afmalet, 7) Ringelhuset, en rund Bygning, hvis Gulv lader sig omdreje.

Saavel de to første som ogsaa den tredie Haves Anlæg vil tydeligt fremgaa af Illustrationerne i »Vitruvius«.

Det fortælles fra Gottorp, at Kong Frederik IV holdt Sommerophold her, og da han efter Krigen (1713) slog sig ned der, var en af Orangeriets største Alloer i Blomst. Man opfattede dette i Tidens Aand, som en Hyldest til Kongen, og der blev straks slaaet en Medaille for at forevige denne Begivenhed. Paa den ene Side af Medaillen ses et Brystbillede af Kongen i Harnisk, prydet med Elefantordenens Insignier, og paa den anden Side finder man Aloetræet med en latinsk Indskrift, som paa Dansk betyder saa meget som »Aloeplanten ydede Kongen af Danmark den fjerde Palme af sine Blomster«.¹⁹⁾

Blandt Gartnerne paa Gottorp skal nævnes et Medlem af Gartnerslægten Döllner, nemlig Hans Nikolaj Döllner (1767—69), hvis Søn (f. 1769), Carl Frederich Döllner, blev Gartner paa Sorø Akademi (1800—02) og paa Vallø (1802—43).²¹⁾

Schackenberg. Haven ved Schackenberg er delt af Landevejen i to Dele. Af disse skal Haven nærmest Slottet have eksisteret fra Middelalderen.

mens Haven Syd for Vejen (Sønderhaven) skal være anlagt ca. 1664. Begge Haver er i Tidens Løb omlagt adskillige Gange, saaledes omlagdes Sønderhaven 1765 i fransk Stil for først i 19-Tallet at blive omlagt i engelsk Stil og atter ca. 1880 at blive omlagt og udvidet. Fra de forskellige Perioder er der bevaret smukke Træer, særligt Linde. Da Ladebygningerne ca. 1770 nedreves, anlagdes der paa disses Grund en Køkkenhave og Frugthave. Træerne i den udvidede Sønderhave blæste omkuld i en Julestorm 1902 og en ny Storm 1907, og i Stedet er der siden hen plantet andre Naaletræer. I Øvrehaven er de smukke antike Kanoner en væsentlig Pryd.

Pløen. Skønt dette Slot ligger uden for vort Omraade kan Haven her ikke forbigaaes, da den og især dens Planteskole har betydet saa meget for Havebruget i de nordlige Egne, som det siden vil ses. Og allerede fra tidlig Tid har Slotshaven ved Pløen været berømt. Den havde Løvgange og var rig paa Vandkunste, pragtfuldt anlagt og højt beundret. Ved 1749 var dens smukke Lysthus det skønneste Rococoværk, man kunde se, og saavel ca. 1800 som langt senere meddeler Besøgende, at Haven er saa overmaade skøn.²²⁾ Efter Hertug Fred. Carls Død 1761 overdroges Slottet til det danske Kongehus, og en Inventarieliste opsat i den Anledning meddeler interessante Enkeltheder om Haven.²³⁾ Det hedder her (i Oversættelse og i Uddrag):

Indgangsdøren til Lysthaven er dobbelt og med Beslag etc. Paa Siderne Stakit af Egetræ malet blaåt og hvidt. Ovenpaa en Vase af Billedhuggerarbejde hvidmalet paa hver af de fire Egetræs Piller. Ved Enden af Havens Indgang er to Egetræs Piller og paa

hver en Statue med Vase. Paa venstre Side mod Syd for Indgangsdøren mod Organgepladsen er et gulmalet Stakit paa 17½ Fag. Orange-Pladsen er omgivet af Plankeværk, dog med et blaamalet Stakit mod Nord. Herfra og ned til den store Sø er et lille Plankeværk paa 5 Fag.

Langs Lysthaven mod Syd til Frugthaven er et Egetræs Stakit paa 82 Fag og om Frugthaven er der Stakit og dernæst Plankeværk. Mod Nord er der saaledes 161 Fag Plankeværk med Brædder og Pæle af Egetræ.

I Haven er 6 Bænke, 2 Lysthuse af Espalier med 6 Bænke og 4 runde Nicher og 4 Bænke.

I Lystkvarteret er en Statue af Sandsten. Paa hver Side af Havehuset er der en Buegang af 17 Jernbuer og Stænger og Colonader af Espalier eller Tremmeværk. I Midten af samme en Portal og for Enden et Lysthus begge af klippet Løvværk. Endvidere Arcader af 56 Jernbuer. Paa den højre Side i Haven er en Buegang i Kvadrat og paa hvert Hjørne et Lysthus af Eg og Brædder og ovenpaa en Vase af Blik. Foran det saakaldte Borchhaus 2 Trapper af Bremer Sandsten.

I Dokumentet beskrives dernæst det store Havehus, hvori der var flere Værelser, en stor Sal, Stukarbejde overalt. I Væggen en Grotte lavet af Muslingskaller og Bjergstene forsynet med Spejle og Vandspring. Af Haveredskaber nævnes 19 Mistbænkrammer, 48 do.-Vinduer store, 9 mindre. I Orangeriet findes 12 store Laurbær vurderet til 12 Rdlr. Stk. 32 mindre a 5 Rdl. til 32 Sk., 8 store Oranger til 6 Rd. og 13 mindre, 10 Pomme de Siine, 14 andre Oranger, 9 vilde do., 13 Myrter, 4 Laurocerasus, 1 Agnus Castus,

1 Oliven, 1 Granatæbletræ, 4 Oleander, 12 Aloer, 2 Ficus Indica, 1 Passionsblomst, 2 Cupressus, 3 hvide Jasminer m. fl.

Til Slotshaven hørte en Bolig for Haveinspektøren, og i en vis Periode var der Planteskole til Uddeling af Træer til Bønderne (ca. 1790—1800). Af Gartnere, der har været knyttet til denne Have, skal nævnes Haveinspektørerne Kemp (ca. 1716), (Schaumburg ca. 1780?), Mensch (ca. 1782), August Wilhelm (ca. 1791) samt »Kunstmeister« Stekeli (ca. 1704).

Om Haven ved Hansborg (Haderslevhus) foreligger der ikke synderligt, — dog ved man, at der har været en Have, og at der ved denne har været ansat Gartnere.²⁴⁾ Haven nævnes allerede 1574, og ved denne Tid har Hertug Hans den Ældre taget »Johans Gartner« i sin Tjeneste. Denne Gartner, der skiftevis benævnes Johans, Johann og Johannis har sandsynligvis været i Tjenesten over 30 Aar, og han staar for Aaret 1595/96 opført for en Halvaarsløn af 35 Thaler, mens »Gärtner Nancke« kun faar 12, og »Meister-Knechten«, der ogsaa betegnes »Gärtner« faar formentlig for et helt Aar 12 og 3 »andere Knechte« maa nøjes med tilsammen 21 Thaler tilsammen i samme Helaar.

I Haven er der bleven opført et Lysthus, der tilige fungerede som Badstue, dette kaldtes ligesom Lysthuset i Nordsjælland for »Sparepenge«, men nedbrændte 1/12 1586.

Under Kong Frederik d. II omdannedes baade Slot og Have, og hvad det sidste angaar, da skrev Kongen til Landgreven af Hessen (29/7 1586), der var særlig bekendt for sin Have, og han sendte sin Gartner ned til ham, for at han kunde blive infor-

meret i Havekunstens Mysterier og faa noget Frø o. desl. med sig hjem. En Maanedes Tid efter skriver Landgreven tilbage, at Gartneren nok skal blive informeret og faa nogle »bulbas og Burgais Semina« med hjem, — ialt fik han 51 forskellige Planterarter med sig.

Haven fik sikkert under denne Konge sin gyldne Tid. Lysthuset blev genopbygget, og der blev bygget et til. Det ene Lysthus rummede Badstuen med Forværelse, Beboelsesrum, Køkken og »Pilkentavl« (Spillestue for »Pilken«). Badstuen var beslaaet med Tin, mens »Pilkentavlen« var beklædt med engelsk Stof, og en Sal i Pilkentavlen kaldtes Løvesalen efter Udsmykningens Art. Det andet Lysthus hed atter »Sparepenge« og rummede 1 stor Sal, Soveværelse,, Køkken, Spisekammer, Stald og Opholdsrum til Tjenestepersonalet. Dette var overalt beklædt med grønt Stof, og rummede under neden en Kælder.

Om Haven var der en Mur, og Hovedindgangen til Lysthaven, der ogsaa benævntes »Krautergarten«, var i Sydmuren. Den rummede ogsaa en Brønd, hvoraf Vandet sprang fra 24 Kobberpiber, ligesom der var opstillet Bænke af Sten, 1 Halvtag ved Muren for »Fruentimmerne« i daarligt Vejr og Espalierer opad de øvrige Mure. Haven eksisterede endnu 1708, og Jep Matzen gjorde paa denne Tid en Dags Arbejde om Ugen i Haven; men 1732 er den helt forsvunden.

Naar undtages de nævnte og enkelte sydligere store Haver²⁵⁾ samt Christiansfeld og Sundeved har kun Als paa denne Tid haft noget betydeligt Havebrug, — hvilket sidste ved anden Lejlighed vil blive omtalt. Havebruget hindredes en Del i at vinde frem derved, at der ikke var tilstrække-

lig god Adgang for Almuen til at erhverve sig Træer, ligesom Stavnsbaand og Jordfællesskab iøvrigt lagde sine Hindringer i Vejen. Præsterne gjorde et betydeligt Arbejde for at fremme Havebruget, dels ved deres direkte Eksempel i deres egen Præstegaards-have, dels ved at tale Havebrugets Sag og lægge sig efter nye Kulturer. Af disse Præster maa særligt nævnes Provst Lyders i Lyksborg, der (1756) skrev en Bog om Kartoffelavl, og som var meget virksom paa sin Egn (Angel). Paa Als havde man ogsaa (fra 1695) Vothmanns Planteskole; men paa Fastlandet og Vesterhavsøerne var man ikke saa vel hjulpen. Imidlertid anlagdes der Tid efter anden ogsaa Planteskoler her, saaledes anlagdes af Gartner Jac. Peters ca. 1754 en Frugttræplanteskole i Tønning, der 1787 støttedes ved Laan fra den kgl. Kreditkasse, og denne Planteskole betød meget for Nordstrand og omliggende Egne. Sønnen Gerrit Peters fortsatte Arbejdet og tilbagebetalte Laanet fra Kreditkassen. I Aaret 1794 skal der i Planteskolen have været 6000 forædlede Frugttræer, og Ejeren gjorde Rejser viden om, helt til Norge, for at afsætte sine Træer. Ogsaa i Rinkenæs i det sydlige Tønder oprettedes der en privat Planteskole (1784) af C. Jessen, som da var hjemkommen efter 10 Aars Rejse i Udlandet. Ogsaa han fik (1790) et Laan af Kreditkassen og havde to Aar efter dette ca. 7000 Frugttræer. Han underviste Almuen gratis i Haveanlæg, og havde meget Held med sin Virksomhed.²⁶⁾ Dertil bidrog endvidere Planteskolen ved Pløen, som oprettedes efter kgl. Tilskyndelse ved Haveinspektør Schmidt.

Christian Frantz Schmidt var født paa Als 1734, og lærte tidligt Gartneriet for 1782 at blive

udnævnt til »General-Inspektør over de Kgl. Haugeplantager« med Bopæl paa Frederiksberg Slot, hvor der dreves en kongelig Planteskole. Han fortæller selv i en lille Bog om sit Liv og sit Virke:²⁷⁾

»Fra mit 14de Aar af, er jeg opdraget ved Gartniet, og i Besynderlighed har jeg arbejdet i Træeskole-Faget; tidlig maatte jeg vænne mig til selv at tænke og handle, gjøre Vedkommende Regnskab for begge Deele og modtage Berømmelse eller Daddel . Saasomt jeg paa egen Haand var traaden ud i Verden blev det bestandig min Lod at gjøre nye Anlæg og Forbedringer, man lod mig ikke Tid til selv først at opelske de til slige Anlæg fornødne Træer og Planter, men for at vinde Tid og nyde Frugt deraf nogle Aar tidligere, maatte jeg forskrive slige Nødvendigheder (skamfuld og med Uvillie maae jeg sige det) fra fremmede Steder. Saaledes har jeg prøvet Berliner, Leipziger, Hannoverske, Brunsvigske, Hamborgske, Lübecker, Hollandske, Franske, Engelske og Skotlandske Vare, men af alle disse har jeg ingen funden oprigtigere end de tvende sidste.... beskjemmet og træt af et saa skammelig fremmed Aag optændtes meere og meere den Ild der endnu i min Alderdom brænder i mit Bryst for mit Fædreland. Jeg gjorde Forslag til en Frugttræeskole-Anstalt for Kongelig Regning, men formedelst endeel Hindringer.... blev det i nogle Aar blot ved gode Ønsker og mit Forslags Bifald indtil den Kongelige Approbation af 26. Maj 1775 indløb, hvorefter jeg straks begyndte Anlægget.... Foruden de Rejser jeg ofte maatte foretage.... blev mig i Aaret 1782 under 12te Januarii.... Kongelige Befaling bekjendtgjort, hvorefter jeg skulde gjøre en Rejse saavel i Danmark,

som i Hertugdømmerne for, ved de Kongl. Slotte og Hauger at udsee bequemme Pladser til Træskolers og Frøeavls Anlæg.... Følgen af denne Rejse blev, at der efter min Plan skulde anlægges Træskoler ved og i de Kongelige Hauger i Kiel, Travendahl, Reinbeck, Slesvig, Husum, Glücksburg, og i Danmark ved Odense Slot, men en vis forefalden Omstændighed lagde for en stor Deel Hinder i denne for Landet saa velgiørende Hensigts heele Udførsel, dog, blev tvende Steder, nemlig Kiel og Pløen for det første dertil bestemte, det første under Justitsraad og Professor H i r s c h f e l d t, det andet under Hr. Slotsforvalter og Garten-Inspektør M e n s c h s Bestyrelse, paa hvilke Steder, saavidt mig er bekjendt, denne Bedrift endnu med god Virkning fortsættes.« —

Efter dette Arbejde udnævntes Schmidt til General-Inspektør, men den samtidige Omstændighed, at Landhusholdningsselskabet præmierede og udsendte en lille Bog af ham om Tiltrækning af vilde Træer gjorde i Forening, at han fik mange Fjender, og han foretrak da at begære sin Afsked. Man lovede ham Penge og et større Stykke Jord; men da det trak ud med Realiseringen af Løfterne, bestemte han sig til for et Pengelaan at købe Gaarden Nygaard ved Haderslev, hvortil han ankom sidst paa Aaret 1786, og her oprettede han da den Planteskole, som skulde komme til at betyde saa meget for Egnen. Allerede i 90-erne bestod hans Planteskolebeholdning af 25,000 Æbletræer, 6000 Pærer, 3000 Kirsebær og 2000 Blommer foruden Fersken og Abrikoser m. m. I hans Katalog²⁷⁾ nævnes en Mængde Sorter til 1 Mark eller mindre pr. Træ, og i Haderslev havde han et Udsalg af Frø og Planter ved »Madam sal. Iversen«, der aver-

terede med »tilforladeligt Haugefrø«. I 7 Aar drev han sin Planteskole, men overlod den da til Carl Wurst, som fortsatte dens Drift. Den kunde dog aldrig ret tage Konkurrencen op med den ældre vothmannske paa Als. Schmidt selv døde som 94-aarig Mand d. 25. 6. 1828.

Foruden Schmidt betød ogsaa Kieler-Professoren C. C. L. Hirschfeldt meget for Udviklingen af Havebruget paa Udskiftningstiden og omkring Aarhundredskiftet. Han var Professor i Æstetik, og som saadan kom han ind paa at behandle Haveproblemet theoretisk. Han hyldede, som ganske naturligt var, de nye Theorier, som paa disse Tider forkyndtes af Rosseau, Goethe og endnu flere Skønaander i Europa, og som gik ud paa, at Haven ikke længere maatte ligge under for franske Indflydelser og arkitektoniske Ideer, men skulde være Landskabet i idealiseret Form.

Hirschfeldt skrev en Række Bøger om Land- og Havebrug, hvori han kraftig slog til Lyd for sine Tanker. Allerede 1771 udkom »Das Landleben«, til hvilken Bog hører det to Aar senere udkomne »Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst«, en Bog paa 173 Sider. Han hylder i denne Bog bl. a. Svenskeren William Chambers, der er Faderen til Indførelse af de naturalistiske Motiver i Datidens Haver. Aaret efter udsendte han Forløberen for det større Værk: »Theori der Gartenkunst«, der iøvrigt udkom i 5 Bind (1779—85). Yderligere udsendte han en Bog, »Kleine Gartenbibliothek«, en Havekalender og en Haandbog i Frugttrædyrkning (1788). Hans Hovedværk blev »Theori der Gartenkunst«. Første Bind af dette Værk gør rede for Have-

kunstens Historie, 2den Del handler om Blomster, Træer, Plæner, Vand og Veje i Haven, 3die Del om Kunstværker, Bygninger samt Beskrivelser af eksisterende Haver (hvoraf foran er givet Eksempler), 4de Del handler om Havemoden og 5te Del om Havens Sceneri. Skønt Værket er fuldt af Gentagelser og er skreven i et trættende og højtravende Sprog, var Hirschfeldt dog herigennem Talerøret for de nye Tanker og under hans Førerskab traadte Havekunsten i Danmark og Tyskland ind i den romantiske Periode, hvor den franske Havestil fejedes overende og Landskabshaven, der særligt i Tyskland fejrede sine Triumfer, — i »Stemmingshaven« — voksede frem. Den danske Embedsmand, Professoren i Kiel, blev saaledes Formidler af Haveideernes Overførelse fra England til Fastlandet, men formaaede ogsaa fra sin Professorstol ved Grænsen mellem dansk og tysk Tankegang at blive Formidleren mellem disse to Kulturer, og den Dag i Dag er hans Skrifter og Teorier klassiske.²⁸⁾

. III. Omkring 1800.

Nogen almindelig Oversigt over Havebrugets Stade fra disse Tider, saaledes som det kendes fra Kongeriget, foreligger desværre ikke for Sønderjylland. I sin Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand holder Begtrup sig kun til Kongeriget, og af Sønderjylland medtager han kun Enklaverne. Landhusholdningsselskabet medtager ej heller disse Landsdele i sine Amtsbeskrivelser, og saaledes forladt af Datidens landøkonomiske Forfattere maa vi finde Oplysninger om Tilstanden hos Topografer, Rej-

seskildrere eller Æstetikere, saaledes som Professor Hirschfeldt allerede har bidraget.

Tager vi da med Pastor Wedel paa hans Rejse gennem Sønderjylland, faar vi i Glimt et vist Indtryk af, hvorledes Forholdene har været paa disse Tider.²⁹⁾ Han fortæller om Graastens smukke Slotshave og de mange pyntelige Haver i Flækken derved; ligesaa om Augustenborg; han nævner fra Ærø Præstegaardshaven i Marstal og Borgernes Haver sammesteds, ligesaa i Ærøskøbing, hvor der er »dejlige Haver udpyntede af Kunst og Natur«. Kommen tilbage til Fastlandet bemærker han, at Flensborgs Huse er byggede ind i en Bakke, og »naar Indbyggerne ved Bjergsiden vil udi deres Haver, maae de gaae op af en Trappe. . . . og de andre ved Havnesiden maae derimod gaae ned ad, for at komme i deres Haver«, som han iøvrigt siger der er »mange skønne« af, en enkelt Købmand har endog en »kostelig Have«, og der er Lindetræer paa Gaderne. Udenfor Slesvig finder han smaa Haver, og finder til sin Overraskelse her en Art Spade, hvoraf Bladet kan afskrues, saa den kan bruges baade til Hakke og Økse. Ved Gottorp Slot har vi Haven med en »hoben Alleer, Lysthuse, Kaskader og Billeder; men man kan ikke sige just, at der var prægtigt«, og i Byen er der ligeledes Haver. Ved Pløen Slot er der »skønne Frugthaver«, og ved Slottet i Kiel en Have med »ældgamle krogede Træer«. I Angel beundrer han de levende Hegn af Hassel, Tjørn, Pil og Avnbøg og skønner, at Beboernes Frugthaver ere vel forsynede med Træer, Urter, Kaal, Kartofler o. dl.« I Husum har Amtmanden, der bebor Slottet, »lagt Vind paa Havens Istandsættelse«, og i Tønder finder han, at »Haverne ere nydelige og behagelige med mange

Hekker, Buegange, Lysthuse og Frugter«, hvorimod Præstegaardshaven i Maugstrup »er meget forsømt, og har engang været kjøn, efter sit Anlæg med Hekker, Træer, Parker, Lysthuus og Forhøjning; men der skal meget til, at den bliver det atter som den har været«. Til Gengæld er Haven i Sommersted »virkelig dejlig«, og i Christiansfeld kan han ikke undgaa at udtale sin Beundring over Lindetræerne paa Gaden og de »nydelige pyntelige Haver«.

Kollegaen, Pastor Wilse, gjorde (1776) noget før Wedel en lignende Rejse, og ogsaa fra denne vil vi plukke nogle Indtryk,³⁰⁾ idet vi dog her ligesom før ikke medtager alt det lokale fra Holsten og sydligere Egne (Hamborg, Altona, Berlin o. s. v.)

Kiel giver da Wilse den Karakteristik, at »Saa meget som Egnen omkring Kiel tilbyder al naturlig Anledning til Plantninger af Skove samt store og smukke Haver, som tjente ogsaa det nærværende Academie til Prydelse og Nytte, saa lidet er der af sligt, naar jeg undtager den kongelige Træ-Skole, som den afgangne Justits-Raad Hirschfeldt tog sig meget af, men nu skal bestyres af en, som langt fra at gaae ind i hine Ideer, behøvede først som Gartner at have lært noget«, og fra Slesvig beretter han, at »Det store og lyse Lysthuus i Slots-Haven var mig mærkværdigt, da det forud tjente til Gjæmmested for den store Globus, som 1714 blev bortført til Petersborg....« I Flensborg inviterer Værten Wilse ned i sit Lysthuus i Haven tæt ved Havnen, og han bemærker ogsaa, at der er adskillige andre Haver med Udsigt over Vandet, og Springvand er der ogsaa, men hverken i Aabenraa eller Haderslev, hvor han lægger sin Rejse, bemærker han noget om Haverne.

Fra Enklaven Møgeltønder hedder det (1808), at »Plantning af Frugtræer, vilde Træer, og Humle vil ikke lykkes uden god Ly for Vesten. Thi Luften er, formedelst Havets Nærværelse, paa en Mils Afstand skarp, og giver megen Taage. Frugtræerne lider af Mos og Kræft.«³¹⁾

Noget væsentligt Indtryk af Havebruget faar man ikke ad disse Veje, og Beretningerne om Landhus-holdningsselskabets Præmieringer, der egentlig ikke gjaldt Sønderjylland, giver kun undtagelsesvis nogen Oplysning om Forholdene der. Dette er saaledes Tilfældet for en Præmie, der i 1805 tildeles Skovfoged Peder Lauesen i Fovslet, Ødis Sogn, fordi han i Aaret 1804 har avlet 57 Lpd 14 Pd Humle, som »deels er solgt og deels indpakket saaledes, at den kan forsendes«, og han faar for dette Arbejde en Guldmedaille samt 50 Rdlr., mens 1807 Gaardmand Chr. Madsen Lund i Københoved faar 10 Rdlr. bl. a. for at have anlagt en Humlehave. Noget senere ansøger Købmand Jørgensen i Sønderborg om en Belønning for Tobaksavl, men dette afslaas i 1820 paa Grund af, at Tobakken ikke var af synderlig god Kvalitet, og to Aar efter, da han præsterer bedre Tobak, afslaas Ansøgningen atter, — dog kun fordi han ikke præsterede de fornødne Attestationer. Det lovedes ham, om dette kunde skaffes, at han da siden hen skulde faa en Præmie.³⁶⁾

Det skal i denne Forbindelse atter fremhæves, at Pastor P. E. Lüdgers i Lyksborg udrettede et stort Arbejde for Havesagens Udbredelse. Han var Foregangsmanden i de forskellige Kulturer og skrev en Række Smaabøger om forskellige Emner, dels paa Tysk, dels paa Dansk. Særligt lagde han Vægt paa

Kartoffelavlens Udbredelse, og i Aarene 1782—84 udsendte han Bøger om Humle, Planteskolebedrift, Hækplantning etc.

IV. Almueskolen og Havebrugets Fremme.

Foruden ved Anlæggelse af Planteskoler virkede Regeringen ogsaa paa anden Maade for Fremme af Havebruget i Danmark og Hertugdømmerne. Af disse andre Maader at virke paa skal nævnes, at man søgte at uddanne Skolelærerne saaledes, at de direkte og indirekte kunne virke for Havesagens Fremme, — saaledes som det ogsaa gjordes i Danmark. Da saaledes Seminariet i Kiel (8/7 1781) aabnedes, anlagdes der ved dette en »Planteskole til Elevernes Belæring«, og der ansattes ved denne en Lærer. En af Lærerne i Havebrug var Gartner Johannes Andresen, der (1835) udgav en Bog om disse Forhold, betitlet med den omstændelige »Vollständige Anleitung zur Erziehung, Wartung und Kenntniz aller in Dänemark in freier Luft zu ziehende Obstbäume und Fruchtsträucher und zur ökonomischen und medicinschen Bedeutung ihrer Früchte. Für Landprediger und Landschullehrer überhaupt für Gartenfreunde«. Lignende Foranstaltninger traf man ogsaa ved det senere Seminarium i Tønder, i hvis Regulativ det hed, at Seminariesterne skulde »ei alene theoretisk gjøres bekjendte med de forskjellige Arter Frugttræer, som findes og trives her i Landet, men der skal tillige gives dem praktisk Anvisning til at plante, pode og forædle, samt overhovedet til fuldstændigen at behandle Frugttræer«.

Disse Bestemmelser om Skolelærernes Undervisning i Havedyrkning tog først og fremmest Sigte paa,

at disse skulde meddele deres Kundskaber videre til Børnene. Saadant var fastsat i den danske Skolelov af 1806 og 1814, og det fastslaaes da ogsaa i Skoleforordningen for Hertugdømmerne (24/8 1814), hvor det i §§ 66—67 siges, at der skal gives Børnene Anledning til at blive undervist i »Obstbaumzucht und Gartenbau«. Yderligere søgtes dette befæstet og udvidet ved Oprettelse af en Slags Skolehaver.

Sjælen i dette Foretagende var den før nævnte Seminariogartner Johannes Andresen i Kiel, som indgav en omfangsrig Forestilling til Regeringen om denne Sag.³²⁾ Resultatet af denne blev da ogsaa, at Regeringen udstedte et Cirkulære til den Slesvig-Holstenske Regering (Cirkl. No. 120 30/7 1841), hvori Skolekommunerne opfordredes til at virke hen til, at der kan komme noget ud af de to §§ i Skoleloven, og at der i den Hensigt skaffes Plads til Anlæggelse af en Art Skolehave eller Planteskole ved hver Landsby-skole, hvor der findes en Lærer, som er i Stand til at undervise i Havedyrkning.

Imidlertid har ligesaa lidt her som i Kongeriget Tiden ret været moden til Indførelse af Skolehavegerningen i det Store. Der kendes kun et enkelt Eksempel paa Indrettelse af Skolehaver i disse Tidens Danmark, og fra Sønderjylland kendes der ej heller mere end et saadant Eksempel. Dette stammer fra Fovslet i Haderslev Amt, hvor en Parcellist og Danebrogsmand, N. Schmidt, overlod Skolelærer T. M. Alsing Jord til dette Brug, ligesom Ejeren lod en Gartner anlægge Jordstykket med Blomster, Græsbænke, Lysthuse samt en Indhegning med Pilestaver. Der plantedes 1000 Lætræer, 1500 vilde Frugtstammer, 200 Sirbuske m. m., og Drengene sattes til at øve sig i at

pode de vilde Stammer. Hvad de selv avlede, fik de Lov at sælge eller flytte til deres Hjem, og hvert Barn havde sit Kvarter med Planteskole til Okulering.

V. Byernes Have-Kolonier.

Blandt Regeringernes andre Foranstaltninger til Havebrugets Fremme maa ogsaa regnes Indretning af Have-Kolonier i Byerne, selv om disse Foretagender er skabt af helt andre Aarsager end netop Havebrugets Fremme, idet de indrettedes for at skaffe Arbejde til de Fattige i Byerne. Mens der foreligger fyldige Oplysninger og adskillige konkrete Data for disse Have-Koloniers Overførelse til Kongeriget, har det trods gentagne og ret omfattende Undersøgelser i det danske Rigsarkiv ikke været muligt at finde tilbage til deres Udspring, og i den Artikel om Smaahavebrug i Tyskland, som Regeringsraad Otto Albrecht, Berlin, har forfattet (Dansk Havetidende 1926 S. 106 ff), findes ikke yderligere Oplysninger om Emnet. Uden derfor at kunne komme tilbage til det interessante Udspring og Oprindelse af Sønderjyllands og dermed Alverdens Kolonihavebrug maa vi nøjes med at henvise til de Referater af dette Spørgsmaals Iværksættelse, som er givet til de danske Cirkulærer m. m.³³⁾ Af disse fremgaar det, at Indrettelsen af Have-Kolonier er en Opgave, som først er taget op i Hertugdømmerne og dernæst overførtes til Danmark. Tidspunktet for deres Oprettelse er formentlig 1820, i hvert Fald før 1821, fra hvilket Aar der foreligger Indberetning om, at der findes Have-Kolonier i de fleste Byer i Hertugdømmerne. Om disse hedder det:

»Ved de fleste Kjøbstæder i Hertugdømmene Slesvig og Holsten har Man i de senere Aar søgt at an-

lægge Hauge-Colonier, som ere overladte trængende Familier i Kjøbstæderne til Brug. Det er ikke hermed tilsigtet at give Kjøbstædernes Fattige fuld Underhold, men at give gifte trængende Haandværkere eller andre uformuende Familiefædre Lejlighed til selv i deres Fritimer, og, i særdeleshed ved deres Koners og Børns Hjælp, at vinde Bidrag til deres Underhold.

Af de Indberetninger, som ere indkomne fra Øvrighederne i Hertugdømmene om disse Hauge-Colonier.... erfares den Fremgangsmaade, som i Almindelighed er brugt for at bringe denne Indretning i Gang.

Den Jord, som er bleven benyttet til de omhandlede Anlæg, har man, for at de Paagjældende, der ved samme skulde aabnes en Erhvervskilde, kunde have sand Nytte deraf, og for at det fornødne Tilsyn tillige kunde føres, stedse valgt saa nær Kjøbstaden som muligt. Hvor Communerne selv eiede Jord, som laae ubenyttet, uden dog at være uskikket til Opdyrkning, benyttede Man samme til det intenderede Anlæg, i andet Fald har man søgt at forskaffe sig Jord, hvor en passende Lejlighed tilbød sig, enten derved, at Communens hidtil til andet Brug anvendte Jord blev disponibel, eller ved at leje Jord mod en for Communen moderat aarlig Afgift.

Størrelsen af de Jordstykker, som ved Communerne ere anvendte til Hauge-Kolonier, har været ganske forskellig, ligesom de locale Omstændigheder udkrævede eller tillod, hvorved deels Jordens bedre eller slettere Beskaffenhed, deels Letheden eller Vanskeligheden af at faae passende Areal, deels det

større eller mindre Antal fattige Familier, for hvilke der skulde sørges, foruden andre Hensyn, maatte komme i Betragtning. Naar Jordlodden, som skulde udlægges til det omhandlede Øjemed, først var bestemt, blev denne derefter inddelt i Parceller, hvis Størrelse ligeledes blev afhængig af locale Omstændigheder, og Parcellerne adskiltes ved Grøfter eller Hegn, der snart foretoges for Communens Regning førend Parcellerne uddeltes, snart senere og successive ved Parcellisterne selv, i al Fald ved nogen Hjælp fra Communen. Havde Jorden ej forhen været dyrket, eller var Jordbunden mindre gunstig til Hagedyrkning, har man ligeledes søgt at lette Arbejdet ved for Communens Regning at lade forbedre ved Giødning, stundom ved aarlig at anvise Parcellisterne fornøden Giødning. Uddelingen af Parcellerne er skeet snart efter Valg, snart efter Lodkastning, og hvor Antallet af dem, der attraaede Haugeparceller var lidet, bleve trængende Familier opfordrede af Communens Foresatte til at melde sig. De Fordele, som Hauge-Kolonierne skænkede dem, der først meldte sig, lokkede i Almindelighed flere til at følge Exemplet, og ikke sjældent meldte der sig da efterhaanden flere end Kjøbstaden kunde komme til Hjælp.

Parcellerne ere tildeelte de trængende Familier paa kortere eller længere Tid, dog altid paa flere Aar, stundom endog paa Livstid og under forskellige Vilkaar, eftersom Omstændighederne krævede, saaledes at nogle benyttede deres Haugepladse uden al Afgift til Communen enten for hele Tiden eller i de første Aar; Andre imod en moderat aarlig Afgift,

der atter sædvanlig for de første Aar bestemtes ringere end for de følgende. For offentlige Afgifter ere Parcellisterne overalt fritagne.

Parcellerne ere alleene bestemte til Dyrkning af alle Slags Haugesager og Kartoffler, dog er ogsaa Avling af Hør og Hamp indført paa flere Steder og til stor Fordel; hvorimod al Kornavl er Parcellisterne forment.

For at forvise sig om, at Dyrkningen foretages paa den hensigtsmæssigste Maade, at Parcellisterne ei forsømme at benytte den Jord, hvorved Communen har villet befordre deres Vel, paa en Øjemedet værdig Maade, og for at den størst mulige Orden kan herske iblandt Parcellisterne indbyrdes, har man paa flere Steder forfattet passende Regulativer for Dyrkningen og Parcelisternes Forhold imod Communen og hinanden indbyrdes. Ligesom Forseelser, begaaede af Parcellisterne, blive strængt paatalte og straffede, saaledes blive paa den anden Side de vindskibelige Familier tilsagte Smaae-Belønninger af nødvendige Haugeredskeer.

Tilsynet med Reglementets Overholdelse og med Indretningen af det hele føres paa nogle Steder af Communen eligerede Borgere, paa andre Steder har Øvrigheden eller vedkommende Fattigbestyrelse paa taget sig samme

Den saaledes omhandlede Colonie-Indretning har efter de indkomne Beretningers Udvisende, i det Hele havt god Fremgang, og svaret til det velgiørende Øiemed, som man ønskede at naae, da Man opfordrede Øvrigheden i Hertugdømmene at virke for Sagen. Man har haft den fyldestgiørende Erfaring, at de Familier, hvem Haugeparcellerne ere tildeelte

ei alleene have kunnet skaffe sig selv de fornødne Haugevæxter til Hjælp til deres Underhold, men og paa mange Steder ved Afsætning til Communens Beboere erhvervet sig en aarlig Penge-Indtægt, at Indretningen har bidraget til at vække Arbejdslyst hos Børnene, afholdt Familiefædre, hvis ringe Næringsbrug levnede dem mange Fritimer, fra Lediggang, og udbredt Dyrkningen af nyttige Haugevæxter.

Fra de enkelte Byer i Hertugdømmerne foreligger der Beretning om denne Foranstaltnings Gennemførelse i Bilag til disse Cirkulærer, og det fremgaar deraf, at Slesvig By har haft Havekolonier fra 1821, mens Tønder og Ærøskøbing har haft det fra 1822 og alle de øvrige Byer fra et lignende eller senere Tidsrum. Fra Slesvig hedder det, at der 1821 blev indtaget 440 Roder paa Byens Bekostning og for et Beløb af 160 Mrk. Det deltes i 26 Parceller og uddeltes ved Lodtrækning blandt 26 Arbejdsføre, fattige Indvaanere, saa at enhver fik omkring 15 Roder til Dyrkning af Kartofler og Haveurter. Parcellerne tilstodes for 5 Aar uden Godtgørelse. Desuden tildeles en Familie Blach med 8 Børn et Stk. Jord paa 100 Roder. 1822 indtoges yderligere 18 Parceller med 40 Roder og 1823 11 Parceller med 25 Roder. I Ærøskøbing delte man 5 Td. L. i 20 Dele og bortgav det for 10 Aar. Her uddelte man hvert Aar til de to flittigste Dyrkere en Vandkande eller en Spade i Præmie. I Tønder meldte sig 1822 kun 4, men da disse havde vist Eksemplet kom der næste Aar endnu flere. Avlen androg her i 1822 4—6 Td. Kartofler og 50—100 Hvidkaalshoveder foruden diverse Rødder, — i 1823 39 Tdr. Kartofler, 300 Kaal og 4 Td. Rødder, —

1824 40 Td. Kartoffler, 400 Hoveder, 1 Td. Rødder samt diverse Bønner etc. I Haderslev var der 24 Parceller og Avlen var 100 Td. Kartoffler, 290 Stk. Kaal samt noget Grønkaal og Hør, tilsammen en Værdi af 68 Rdl. 15 Sk. Curant. For hele Slesvigs Vedkommende opgives det i 1826, at Arealet fordeler sig som følger:

Ekernførde	260 Roder
Tønder	360 »
Flensborg	222 »
Frederiksstad	331 »
Sønderborg	192 »
Borg	200 »
Tønningen	150 »
Husum	380 »
Aabenraa	780 »

I alt 3795 Roder, eller 15 Td. L. 4 Skp. fordelt til 158 Familier. Det ses af denne sidste Opgørelse, at Ærøskøbing ikke nævnes ej heller Crempe, hvilke to Byer dog tidligere nævnes at have (haft) Havekolonier. Regulativet forpligtede Brugerne til 1) at dyrke Jorden omhyggeligt, 2) kun at avle Kartoffler og Havesager, 3) ikke at overlade Jorden til andre, 4) fritog dem for Skatter etc., 5) forpligtede dem til at sætte Gærder, 6) paabød strenge Straffe for at tage andres Frugter o. s. v. Kolonierne bestod en kortere eller længere Tid for derefter at blive afløst af den nye Tids Kolonihavebevægelse, som de faktisk var Fader til, og som under Foreningssystemet sejrede Verden over og i Tyskland bredte sig som »Schrebergärten« og »Siedlungsgärten« og i Danmark blev baaret frem af Landstingsmand Berthelsen.

En Undtagelse fra den almindelige Regel om, at disse Have-Kolonier atter skulde være ophævede

danner Kolonien ved Hjelm (Aabenraa). Her tog som en af de første Mænd, Gartner Anders Nielsen, sin Lod ind til Dyrkning, og som noget usædvanligt gav han sig til at plante Frugttræer, — disse Tingester, som ellers ingen havde synderlig Fidus til, og de andre Parcellister dyrkede da ogsaa Kartofler og sligt. Men Eksemplet smittede dog, da man saa, at Frugttræerne virkelig kunde trives, og de andre Parcellister tog sig da ogsaa paa at plante Frugttræer. Et enkelt Æbletræ staar den Dag i Dag i den forlængst afdøde Gartners Lod og Barnebarnet af ham, gamle Marius Nielsen i Vestergade hæger om det smukke og frugtbare Træ, der staar som et stolt Mindesmærke om en af Havesagens trofaste Forkæmpere. Foruden denne Lod hører der 100 andre Lodder til Have-Kolonien paa Hjelm, og Lejerne betaler en Bagatel af 5 Kr. i Afgift. Lodderne gaar ligefrem i Arv fra Slægt til Slægt og er en af Aabenraas Seværdigheder paa Havebrugets Omraade.

VII. I Mands Minde.

Uden at sætte sønderjydske Havebrug i noget flatterende Skær har Fejlberg givet en ganske god Karakteristik af det primitive og nøjsomme Havebrug, som dreves omkring Halvtredserne i sine Bemærkninger, der siger: (»Fra Heden«).

»Udenfor Gaardens Dør ligger til Trædestenen en slidt Møllesten fra Haandkværnens Dage, og hvor Huset ligger ud til en Bygade eller en befærdet Vej, er der jævnlig foran det en »Vinduesgaard«, et lille hegnet Aflukke med Blomster foran Vinduerne, at ikke Kvægdriften eller forbigaaende skal komme lige ind paa Gaarden og besvære Beboerne. Bag Huset er

der en »Kaalgaard«, efter Omstændighederne med nogle Frugtbuske (Busk bruges i Vesteregnet kun om Græstotter: Hestebusk, Kobusk. Hvad man andre Steder kalder Busk, er derimod Træer: et Burretræ, Ribstræ, Solbærtræ), et Æbletræ, et Bed med »Dusketøj«, d. e. Blomster, hvoraf der kun laves »Dusker« (Buketter), og altid et stort Kaalbed, som Havens Navn tyder paa. Hist og her findes ogsaa et særskilt, lille Indelukke til Bistader, en Bigaard.«

Fra disse Tider (ca. 1850—1900) foreligger der iøvrigt en Mængde Beretninger om Havebruget i de forskellige Egne, hvoraf der i det følgende skal gives nogle Eksempler, der, selv om de ogsaa bringer en og anden Gentagelse, dog har deres Betydning til Forstaaelse af Havebrugets almindelige Stade og Kulturen paa den paagældende Egn.

Det hedder fra Christiansfeld dels, at der i Søstrenes Vinduer findes pragtfulde Potteplanter, og at der ved deres Hus findes betydelige Haver,³⁴⁾ der er anlagt i regelmæssige Kvarterer eller Kvadrater med snorlige Gange. For Enden af Midtergangen er et hvidmalet Lysthus, hvor Stolene staa ret opad Væggen, hver paa sin Plads, hvor de har staaet fra Arildstid og vil staa indtil de falder sammen. Udenfor Lysthuset staa to hvide, regelrette Bænke med lige Rygstød. Alt i Haven er frodigt. Ugræs findes ikke.

Kirkegaarden er gennemkrydset af to Lindealleer, der danne et Kors. Gravene er dækkede af ensartede Sten. Der er ingen Blomster. Alle besøge Kirkegaarden tidligt Paaske Morgen....

Sofiero derved besøges meget af Fremmede. Der er 4 Drivhuse, smuk Have og dejligt Anlæg.

Fra Aabenraa og Omegn hedder det, at der ca. 1830 under Ledelse af Købmand Ahlmann anlagdes et halvt Hundrede Kolonihaver for Ubemidlede, saaledes som det foran er omtalt. Haverne afgrænsedes ved en klippet Tjørnehæk. Justitsraad Lunn anlagde først i Halvtredserne et offentligt Anlæg paa Kolstrup Bakke, men dette vedligeholdtes daarligt, og Bagermester Andresen nævnes som en af dem, der (1830—50) virkede flittigt for Havebrugets Fremme. I Omegnen nævnes Gaardmand Peter Jensen Tombøl som værende Foregangsmand paa Frugtavlens Omraade, samt Lærer Westphal, der stiftede en Frugtavlforening, og fra Løjt Sogn faas en udmærket Frugt. Ellers hedder det om de gamle Landsbyhaver, at de vare med Undtagelse af Præstegaardshaverne kun Kaalgaarde med et Par Rækker Stikkelsbær og Solbær samt Ribsbuske. Blomsterhaven indskrænkede sig den Gang til en lille Plet foran Huset, indhegnet med Englegræs eller Fjernelliker, og indeholdende nogle Paaske- og Pintselilier, Pæonbuske og Roser, samt dertil en Del vellugtende Urter som Lavendel, Isop, Abrod m. m. til Søndags Kirkebouketter.

Fra Flensborg meddeler Redaktør Jessen (ca. 1900):¹⁹⁾

»Der har fra ældre Tid været en Del smukke Haver ved de større Kjøbmandsgaarde, der ligge ved den østlige Side af Byens Hovedgade. Indtil 18-Tallet var det forbudt at bygge udenfor Byens Porte, og da Pladsen i selve Byen paa Grund af dens Beliggenhed mellem Havnen og Bakkerne var meget trang, var der ikke mange Haver, kun de nærmeste øst for Hovedgadens Ejendomme ned imod Havnen, samt et

Par store Haver vest for Byen oppe paa Bakken, Christiansens Have og Parken ved nuværende Carsten Christiansens, tidligere Frommes, ved Stuhrs Allee. Begge disse store Haver ere nu for Størstedelen udstykkede og beboede. Ogsaa den tredie større Have vestfor Byen ved Mariegaard er udstykket i de senere Aar. Der kan derfor neppe tales om, at det private Havebrug har gjort iøjnefaldende Fremskridt i de sidste 40 Aar. Tværtimod er der sket Tilbagegang.

Ved den Skibsreder H. C. Brodersens Enke tilhørende Villa ved Rædegade i Byens sydlige Udkant, er der en større Have, ligeledes ved Brænderiejer Carsten Christiansen junr.s Gaard og ved Hr. Bredsdorphs Villa i Byens nordlige Udkant, samt ved Villaen Solli. Et Par anseelige Haver findes endnu mellem Holmen.... og Mellemstrømmen....

Der er et Haveanlæg mellem Banegaardene, anlagt for nogle faa Aar siden. Et større Haveanlæg, men ikke synderlig smukt. Udsigten er det bedste..

Først i de sidste Aar er der bleven oprettet en Havebrugsforening for Flensborg og Omegn; men den bestaar mest af Gartnere. Der er for Tiden 38 Gartnere her i Byen, og deriblandt flere betydelige Handelsgartnere. Ved Frederikshøj.... er der en lille Træskole.... Ogsaa sønden for Slesvigvejen er der en Planteskole.

Det kan bemærkes, at der i Byens Haver findes mange Ilex (kristtjørn) tildels i Grupper. De ere hentede ind fra Skovene i Omegnen, hvor den er almindelig.... Desuden har en Forskønnelsesforening anlagt Alleer rundt om Byen.

Der er Torvedag paa Byens Torv hver Fredag. De Allerfleste kjøbe dog Grøntsager i Grøntboutikker, eller hos Gartnere eller fra Vogne i Gaderne, og der blev raabt paa Flensborg-Dansk, hvad især lød morsomt, naar de raabte med »Kartøfler«. Enkelte gamle Koner raabte endnu paa Dansk i Gaderne i Flensborg.«

Fra Haderslevengen meddeler Math. Rudbeck, Hajstrup (ca. 1900):¹⁹⁾

»Ved 1820 stod det lavt, men saa gik det fremad.

De gode Læforhold her vare særlig gunstige for Frugttrædyrkningen, og den gode Jordbund. De Frugter ældre Folk anbefalede mest vare det røde Kantæble, rødt udvendigt og rødligt Skjær lige til Kjærnehuset, Graasten, Graanet, Hollandsk Krieger, Maren Nisses Æble og Voldæblet. Dette sidste er et stort lysegrønt, melet Æble.

Ved 1830—40, da Merglingen blev begyndt, ombyggedes Bøndergaardene, hvad de gamle Frugthaver lede under, dog blev i Halk og Vonsbæk flere af de gamle Abildgaarde bevarede.

Ved 1852 tiltraadte Degn og Lærer Bergholdt sit Embede i Øsby, han anlagde Planteskole for Frugttræer, de vare gode og spredtes godt om i de nærliggende Sogne. Han dyrkede særlig Bodilsæblet og Dobbelt Løgæble.

Nu er der næsten gode Haver ved alle Bøndergaardene, og der laves god Frugtvin.

Iver Friis i Fredsted var ivrig for Frugttræplantning. Han delte mange Podekviste ud ogsaa Nord paa....

Planteskoler, som vi nu har dem, var ukjendte i min Barndom. I Haderslev var der ingen, og kun en

tysk Gartner. Denne forskrev da Frugttræer fra den i sin Tid bekjendte Planteskole Flotbeck, selv dyrkede han kun lidt Urter. Sin væsentligste Fortjeneste havde han ved Frø- og Plantesalg om Foraaret.....

Fra Aastrupvejen og ned til Nygaard fører endnu en Alle af ca. 100-aarige Kirsebærtræer i en Længde af 3—400 Alen....«

Endvidere meddeler ovenfor omtalte Iver Friis i Fredsted, at der er tre Gartnere, ligesom der rundt omkring i Byen er havemæssigt dyrkede Smaalodder med Kartofler, Ærter, Urter og Jordbær,¹⁰⁾ og fort-

»Det var i ældre Tid almindeligt i Omegnen af Haderslev at benytte Benævnelserne »Kaalgaard« og »Abildgaard«, men der er ogsaa en tredje Benævnelse, nemlig »Krudtgaard« istedet for det gamle danske »Urtegaard«, men hvor der dyrkedes Humle, blev den aldrig kaldt »Humlehave«.

En saadan firdelt Have var bl. a. den, som Dyr-læge Schmidt omtaler ved sit Hjem i Østerlinned ved Haderslev (ca. 1900),¹¹⁾ og hvorom han siger, at:

»I mit Hjem i Østerlinned boede vi paa en mindre Gaard med en stor Have, dels i fire Dele: Kjøkkenhave, Humlehave paa Nordsiden og paa Sydsiden Kaalhave og herimellem en Frugthave med over hundrede Frugttræer. Her var ikke tale om Gartner, men min Bedstefader, Gaardejer Jep Nielsen Vanned, var en ivrig Havemand og valgte sine Frugttræer med Sands for god Frugt. Der var store Kogepærer, iblandt kaldede Stenpærer, og vejede indtil 1 Pd. Stykket. Vi ansaa dem for værdiløse, men der kom en dannet Familie paa en Gaard i Nærheden, Nygaard, og de kjendte Behandlingsmaaden og de bleve søgte som Syltefrugt. Foruden Løgæbler

var der Oldemoders Abild, Nørgaards Abild, Nonnetitter. Der var en Mængde Steenfrugter. Træerne vare meget kraftige og gave ofte i Tøndevis. Desværre holdt mine Brødre ikke Hævd over Haven, og mange Træer er forsvundne. Der var megen Sands for Havedyrkning paa Tørninggaard og Tørning Mølle....

Gaardejer Mads Have i Vonsbæk har en meget stor Frugthave, som der var flere af i min Barndom. I Bedsteforældrenes Tid var Frugthaven Gaardens egentlige Indtægt. Man kjørte om Efteraaret med Frugt helt ud til Vesteregnet og til Ribe. De vare særdeles velhavende, og det var Frugten Skyld i. De plantede og podede og sørgede for alt selv til Salg af Frugten.«

Dr. Friis fortæller om Tønder (ca. 1900)¹⁰⁾ at:

Fremskridt i Havedyrkningen af nogen Betydning kan jeg ej anføre. Til en stor Del af Husene her i Tønder hører der Have; men den dyrkes paa samme Maade som i Bedsteforældrenes Tid. Byen Sæd ca. $\frac{1}{2}$ Mil Syd paa, er vort Amager. Konerne komme herind om Morgenen om Sommeren med Rødder og Kartoffler. Her er nu i de senere Aar sket den Fremgang, at de ogsaa dyrke Ærter og Agurker. I Sæd og Aventoft avles særdeles gode Kartoffler, de bedste man kan tænke sig.... Af Blomster saa man i Bønderhaverne før Lavendel, Mynthe, Roser, Morgenfruer, Kartheusernelliker og Kejserkroner. Nu kan man da i de velstaaende Bønders Haver finde de Blomster og Sirplanter, man finder i andre Haver. Haverne er anlagte med Græsplainer, Lysthuse af Vildvin o. v. Frugtavlens staar temmelig i Stampe. Man har her i Byen ret gode Pærer, men slette Æb-

ler og Stenfrugt er temmelig sjelden. Paa Landet, hvor man finder daarlig Frugt i ringe Mængde, er man begyndt at anlægge en lille Frugthave med god Frugt. Af større Betydning er kun de Haver, som hører til Landraadens Embedsbolig. Den er parkagtig anlagt.

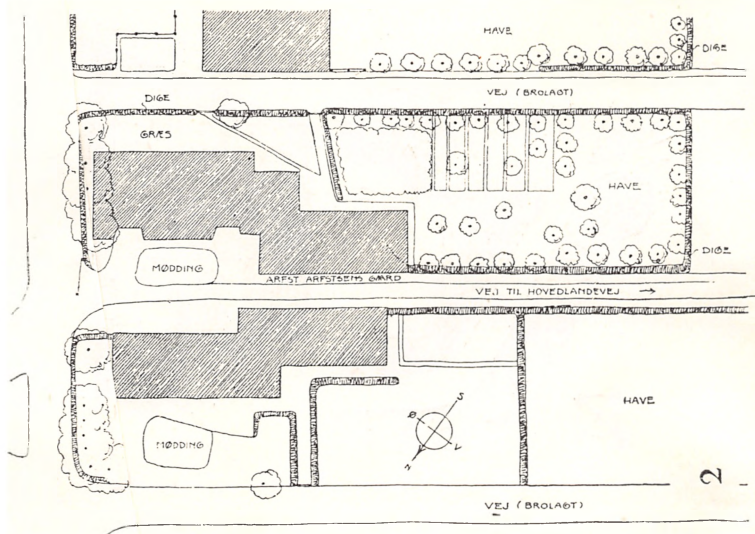
Borgmester Carsten Kiebesen (1791—1812) har anlagt en smuk Spadseregang rundt om Byen, det saakaldte Borgerdige; til dennes østlige Del er for ca. 12 Aar siden føiet et større Anlæg, 5 Td. L. paa opfyldte sumpede Holme. Den nuværende Stationsforstander Løcht er Hovedmanden for Foretagendet.«

Gaar vi til Landet haves ogsaa der ret omfattende Beretninger om Havebrugets Stade. Om Trøjborg og dens Omegn fortæller H. A. Knudsen (ca. 1900)¹⁰⁾:

»Da jeg i 1851 kom her til Gaarden, var Haven i god Væxt. Asken var dominerende, saa Underskov af Hassel, Hyben og Benved trivedes frodigt tilligemed Ugræsplanterne Vild Kjørvel, — da jeg stadig har hadet Asken især de mindre smukke Exemplarer og navnlig, hvor andre og bedre Træer trykkedes af dem, er det ogsaa lykkedes at faa saavel Bøg og Elm som Ahorn godt frem. Kastanietræerne trives fortrinligt, og da Haven gjennemskjæres paa Kryds og Tværs af gamle Borggrave, saa har Kabelejerne paa Skrånten af disse en yndet Voxeplads. Avnbøg og Hasselhækkene som Cancelliraad Holst omtaler, staa her endnu, og Hasselen bærer rigeligt og store Nødder. Stamtræerne som Holst nævner, antager jeg maa være Frugttræer; af dem har der indtil nu været ypperlige Graastener; men nu synger de gamle Fyre paa det sidste Vers.... Vegetationen i Gra-

vene er baade den hvide og gule Aakande, og saa er her Krebseklo....

Havebruget her paa Egnen kan ikke siges at staa højt, dog maå det alligevel indrømmes, at Fremgangen i de sidste 50 Aar har været betydelig....«

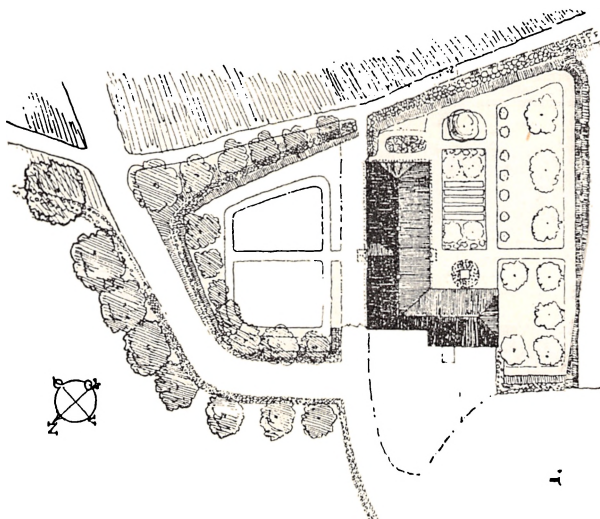

Plan af Haver i Wrixum, Før, opmaalt c. 1912.

En hdberetning fra L. Jacobsen, Brøns Mølle (ca. 1900)¹⁰⁾ bkræfter kun, hvad Fejlberg har fortalt om Havebruget i Vesteregnet og skal derfor forbigaa her. Samme beretter ogsaa om de saakaldte Rømø-Piletræer (*Salix daphnoides*), som er plantet ved de fleste Husø og som senere med Held er forsøgt paa Vestkysten og andetsteds. Om en enkelt Have derovre i Juvret der et Gærde dannet af saa snurrt et Materiale om Hvalfiskeben, der er stillet ved Siden af hinanden.³⁵⁾

Om Havebruget paa og omkring Gram Slot foreligger der del en Indberetning fra Pastor Nielsen,

delvis foretaget paa Grundlag af Optegnelser fra den ældre Gartner Behrens, dels en Imødegaaelse af denne Beretning fra Sønnen, unge Behrens. I al deres Omstændelighed skal disse to ikke uinteressante Redegørelser gengives i det følgende:¹⁹⁾

Have ved Musæet paa Sild (Keitum), opmaalt 191.

Havedyrkningen var paa selve Gram - i Slots-
haven — i de daarlige Tider efter Statsbanerotten i
Tyverne gaaet helt overstyr. Godset var kømt under
Administration og i 15 Aar henlaa Haven uden
nogen Gartners Tilsyn, i et complet Vildis. Tjørn,
Tidsler, vilde Hindbær, Skaalpil og Brøndenælder
bredte sig overalt, hvor der forhen havde været Have-
kultur. — Gult Sand og Senegræs kom ilsyne over-
alt, hvor man satte en Spade i Jorden. 'lainerne laa
nøgne, kun hist og her groede nogle Tter af Katte-
skjæg.

I denne Tilstand overtoges Haven af Gartner Traugot Behrens, som indtil 1863 med Flid og Udholdenhed arbejdede paa igjen at bringe Slotshaven paa Fode. Da Slotshaven selv var i en saa ynkelig Forfatning, og den slet Intet Udbytte kunde yde, men trængte til Arbejde og Pleje overalt, maatte han i den første Tid søge sit Udkomme og Midler til Havens Dyrkning ved at rejse omkring og anlægge Haver for andre. For at skaffe lidt Gjødning, købte han nogle Faar og en Ko, indtil Herskabet efter et Aars Forløb som Paaskjønnelse af hans fortrinlige Blomsterculturer og Potteplanter samt ogsaa for Trækning af Espaliertræer paa Havemuren tilstod ham som Gratification den fornødne Mergel og Gjødning til Slotshaven. Derved blev Haven sat i Stand til at kunne yde noget Udbytte; idet Gartneren solgte de almindelige Grøntsager i Ribe.

Senere i den nuværende Gartner Carl F. T. Behrens Tid er Slotshaven bragt op til at kunne tilfredsstille Nutidens Fordringer i alle Retninger. Endvidere ved Anlæg af Planteskole og Handel med Frø. Det blev til, at Slotshaven i Gram dannede Midtpunktet for Havevæsenet i Nordslesvigs Vesteregn.

Ligesom det er gaaet med Slotshaven, er det gaaet med Haverne ved Præstegaardene og de store Landejendomme, som fra ældre Tider var tilstede. Fra Trediverne gik det fremad med Havebruget. I Præstegaardshaven var der en stor Mængde kraftige Valnøddetræer, som for en stor Del bleve fældede af Præsten Rafn og solgt som Gavntræ, saa der nu kun er enkelte tilbage som en Sjældenhed i Eggen.

Gode hjemlige Frugtsorter ere endnu paa sine Steder af Æbler især.«

Imod denne Beretning fremhæver Carl F. T. Behrends formentlig med Rette:¹⁹⁾

»Ihvorvel vi hver især [Fader og Søn] have gjort os Umage for at vække Plantelyst og for forbedret Havedyrkning iblandt Almuen og med Glæde seet Følgerne deraf, skyldes Fremgangen dog formentlig den Oplysning og Fremskridt, der i Særdeleshed have gjort sig gældende hos Landboerne, og hvortil de gode Tider med bedre økonomiske Forhold, i Forbindelse med de danske Højskolars aandsvækkende Gerning har bidraget saa overordentlig meget.

Som Exempel paa, hvorledes Landalmuen endnu i Begyndelsen af Tredserne, da jeg efter min Hjemkomst fra et femaarigt Ophold paa forskellige Steder i Tydskland, som ungt Menneske reiste omkring, navnlig hos Præsterne og Embedsmændene at beskjære Træer og anlægge Haver og derved kom i Berøring med Landmændene i mange Egne, ikke sjældent traf paa ældre Folk, der paa min Opfordring til dem om at plante Træer ved deres Gaarde gav det Svar, at det kunde være ganske godt, hvis de kunde gro her, men det nytter ikke, vi have flere Gange forsøgt at plante, og det er altid gaaet bort, saa det skal vi ikke prøve mere af, for her kan ingen Træer gro. Det var især paa Vestereggen, at denne Fordom var saa indgroet iblandt Almuen, at de fuldt og fast troede derpaa. En Henviisning til de ved Præstegaardene værende Plantager vilde de i mange Tilfælde ikke anerkjende som Bevis. Omskjøndt der endnu findes endel nøgne Gaarde og Huse ud ad Vestereggen, er dog Sandsen for Træplantning bleven

vakt og findes nu neppe nogen yngre Ejendomsbesidder, der ikke har offret mere eller mindre paa Havens Beplantning....

Iblandt de Mænd, der have vist størst Interesse for Træplantninger.. fortjener særligt at nævnes afdøde Møller Jacobsen til Brøns Mølle og .. Johan Wilhelm Frydendahl, Kjøbenhoved.... Det samme kan siges om Hans Didrik Kloppenborg.. Gaardejer Christian Lund og.. Hans Andersen i Bevtofte....«

Fra Graasten beretter Historikeren A. D. Jørgensen (ca. 1900)¹⁹⁾ bl. a.:

»I de sidste 20 Aar har Beboerne lagt sig stærkt efter at dyrke gode Haveurter og nye Grøntsager efterhaanden, som Husholdningerne i større Omfang krævede disse. Ogsaa ædlere Blomster dyrkes i større Maal, men navnlig er Frugtavlen i Opkomst. Der blev lagt Vægt paa gode Sorter (Graasten Flaskeæble o. s. v.). Der har dannet sig en Forening her i Byen, som paatager sig Salget af Foreningens Frugt og pakker den for Medlemmerne, og som søger at forbedre Frugtavlen i det hele. Grøntsager og Urter kunne fortæres her paa Pladsen; Nogle Jordbær og Hindbær føres til Flensborg.«

Ogsaa fra Sundeved fortælles der om god Frugtavlen, ved Hr. Wolff, Gammelgab (ca. 1900)¹⁹⁾:

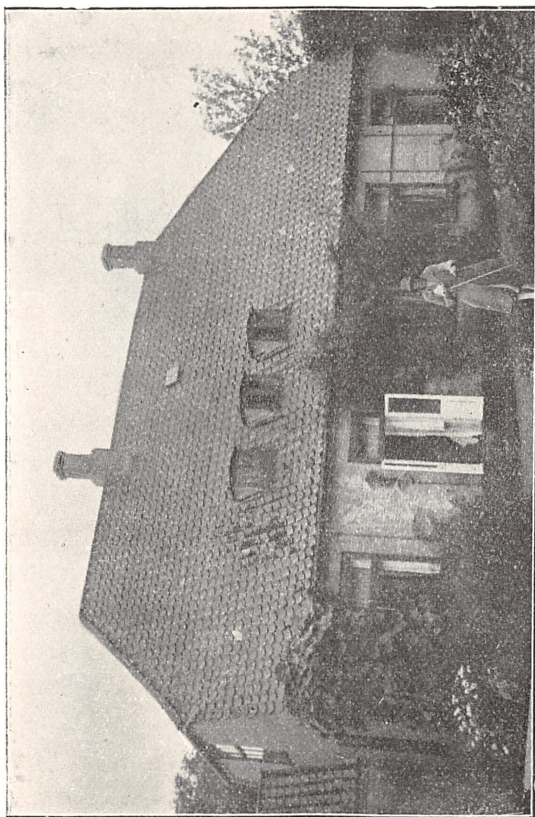
»Som de fleste Egne paa Østkysten af Sønderjylland bærer Sundeved Præget af, at her har været prægtige Frugthaver ved Bøndergaardene paa 17-Tallet og helt ind i 1800, paa hvilken Tid, Frugten var saare velkommen, da Indtægterne ved Bøndergaardene ej var saa store, og Frugten blev ganske godt betalt der, hvor de ingen kunde have. Historien har godtgjort, at en af de lyksborgske Hertuger havde

særligt Interesse for Frugttræplantning og Sundeved laa for det meste under Lyksborg. De fleste Træer vare fra 17-Tallet og gamle, da Tiderne blev bedre for Bøndergaardene; men der blev ingen eller kun faa plantede igjen. Plante Frugttræer saalænge man ej forstaar at passe dem her, vil næppe bringe stor Indtægt. Bedst var det at dyrke Kjøkkenhaven og Frugthaven vel og anvende det meste i Hjemmene og derved hygge dem; derfor burde det være en Husflidssag, saa baade Drengene og Piger lærte ikke alene at dyrke, men ogsaa at benytte dem. Fremskridt er her, og i det Store i den sidste Tid, hvor der endog er pæne Blomsterhaver ved mange Bøndergaarde. Ja helt anlagte Haver at se rundt omkring paa Als.

Om Dybbøl Præstegaard hedder det,³⁶⁾ at den blev slemt mishandlet i 1848—50, — ikke alene at Stakittet ved Indkørselen og omkring Haven var borte og brændt, men »mange Træer vare omhugne eller ødelagte, — det Hele saa ud som et Vildnis.«

Iøvrigt hedder det fra ca. 1850 i en Beretning,³⁷⁾ der forsaavidt godt kunde gælde ogsaa for senere Tider, at Forholdene var meget gunstige for Have dyrkningen, ligesom »Europæiske Træer« som Kastanier, Lind, Platan m. fl. lykkedes. Dette skyldtes for en væsentlig Del dette, at Markerne var indhegnet med levende Hegn (»Knicken«), der ikke alene gav Fred for Kvæget, men først og fremmest gav Ly og Læ for Vinden fra Vest. Disse Hegn blev til i Tiden efter Udskiftningen, da Jorderne deltes op, og da Plantningssagen begyndte at tage Fart. Og disse er med som de indirekte Aarsager til, at Havebruget stadig staar paa et smukt Stade i disse vort Fædrelands sydlige Grænseegne.

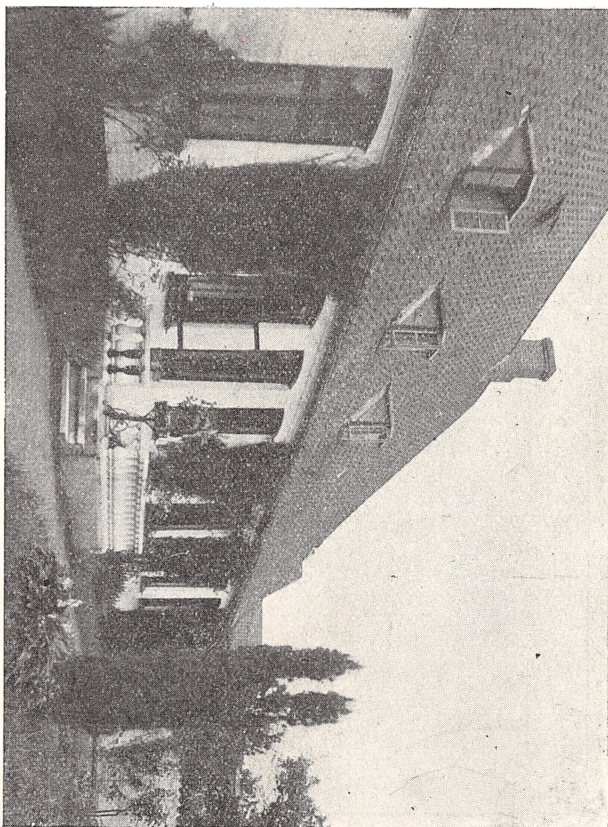
I vore Dage er Havebruget ingenlunde gaaet tilbage fra, hvad det har været før. Tværtimod har den almindelige Interesse bredt sig mere og mere

Pastor Skjoldborgs Have, Broager, 1924.

fra Præstegaarde, Proprietærgaarde, Herregaarde og Borgerhjem ud over det ganske Land. Mindst har det kunnet naa at sætte sit Præg imod Vest, hvor Vinden har haft sit haarde Tag og Klimaet har været barsk, ja hvor yderligere Kvægdrift og Høslet Sommeren lang nok kan tage Tiden. Og dog er der i Ly

af Vesteregnens vejrbidte Marskgaarde vokset mange lunende og hyggende Plantning op, som har givet Eksemplet til mangfoldige andre, og som selv har

Pastor Nissens Have, Brogger, 1921.

vokset sig frodigere og smukkere. Det kan i denne Forbindelse ikke undgaas at nævne Præstegaardshaven i den lille By Udbjerg ved den nye Grænse, der ligger som et nydeligt Eksempel paa, hvorledes en Have selv i disse barske Egne kan lykkes.

Ogsaa Præstegaardshaven i Møgeltønder og Ballum fortjener at nævnes, hvorimod Tønders Haver saavel i økonomisk som i æstetisk Henseende ligger under for de fortvivlede Forhold, der er foranlediget af, at Jorderne er udstykket i saa smalle Striber, hvorved der kun bliver liden og daarlig Plads for Haver.

I og for sig burde der ikke gives Haverne paa Østsiden nogen særlig Ros, thi de har her foruden de lunende Hegn og det milde Klima haft de udmærkede Planteskoler og det nærliggende Als's Eksempel paa, hvorledes Haver kunde anlægges og udvikles, og de er da ogsaa ganske naturligt bleven rige og i mange Henseender smukke. Ogsaa her er det værd at nævne nogle Præstegaardshaver, af hvilke da især skal nævnes Broagers to, saavel Pastor Skjoldborgs med den store Blodbøg som Pastor Nissens med den smukke Araucaria. En Del af Broagers Præstegaardshaver er af Kommunen forpagtet for 99 Aar og tilligemed en Udvidelse af samme udlagt til offentlig Park. Allersidst har man i denne By begyndt at plante Roser ved Huse og i Haver for at skabe denne frodige og milde By om til en endnu skønnere By med en Krans og et Indhold af blomstrende Roser.

Men foruden Præstegaardshaverne er det ogsaa værd at nævne enkelte Almuehaver, og af disse skal da først og fremmest nævnes den, som tilhørte forannævnte Peter Jensen i Tumbøl paa Sundeved. Paa sin beskedne Lod havde denne Mand, der nu er død, fremtryllet en Rigdom af Blomster, saavel sjeldnere som mere almindelige, og mange er de, der har faaet sig en hyggelig Havepassiar med Peter Jensen, og som har hjembragt Stiklinger og Frø fra hans ejen-

dommelige Have, hvoraf der hosstaaende bringes nogle Billeder.

Peter Jensens Have i Timbof, 1925.

Af Peter Jensens Seværdigheder var en *Araucaria imbricata* og blandt de mest ejendommelige Træk i Sønderjyllands Haveflora maa uden Tvivl denne Plante betegnes som den mest ejendommelige. Her, saavel paa Sundeved som paa Als, trives denne ellers ret ømtaalelige Plante fortrinligt, — gaar vi blot over paa den anden Side Bæltet til Hindsgavl eller Smaa-

ørne, findes der ikke et eneste smukt udviklet Eks-
emplar. Men i Peter Jensens Have i Tumbøl, i Pa-
stor Nissens paa Broager, i en Mængde af Als' Haver

Fra Peter Jensens Have, 1925.

staar der de smukkeste og mest veludviklede Arau-
carier, som tænkes kan. Hvorfor den trives saa langt
bedre Vest for Lillebælt end Øst derfor er ikke godt
at sige. Men naar Sønderjylland har faaet dette Ka-
raktertræk i sine Haver, maa Aarsagen søges deri, at
det i sin Udlændighed har haft særlig let Adgang til

at blive forsynet med denne fremmede Planteart, der særligt kommer fra de belgiske og øst-tyske Planteskoler. Uden synderlig Told, Transport og Omkostninger har de faaet dem herop, og een Gang plantet

Peter Jensen ved sin Araucaria, 1925.

har de vist sig at vokse fortrinligt og udvikle sig til smukke Eksemplarer. Eksemplet har smittet, — det exotiske i Planternes Habitus har fristet, og som en Raritet er den bleven en væsentlig Bestanddel af Floraen, hvor dens slangeagtige stikkende Grene iøv-

rigt staar i saa skærende Disharmoni med de vege bløde og indsmigrende Blomster og Linjer i Landskabet. For saa vidt har man Lov til i disse Planter at se Naturens Monument over en Tid som svandt i det Fremmede, og som vi aldrig ønsker tilbage igen.

Noter.

¹⁾ Se nærmere Bruun og Lange Danmarks Havebrug og Gartneri indtil 1919. Om jydsk Havebrug se bl. a. Forf.s Artikel i »Saml. t. j. H. & T.« 1927 S. 409 o. f., om Love og Forordninger ang. Havebruget, se Forf.s Artikel i »Aarbøger for Præstø Amt« 1926 m. v.

²⁾ Efter Chr. Pedersen: Bidrag til en Fremstill. af Danm. Havebr. i Middelalderen, S. 7.

³⁾ Bruun og Lange, anf. V. S. 17.

⁴⁾ Se nærmere: Forf.s Artikel i Saml. t. j. H. & T. 1927.

⁵⁾ Scriptores Rerum Danicarum S. 574.

⁶⁾ Udv. af Diplomer ved Molbech og Petersen Nr. 12.

⁷⁾ S. R. D. VII 469.

⁸⁾ Stds. VII 488.

⁹⁾ Diplomaticum Flensborgiense.

¹⁰⁾ Zeitschrift der Gesellschaft für die Geschichte der Herz. Schlesw., Holstein u. Lauenburg, 14. Bd. S. 164.

¹¹⁾ Lorentzen: Danske Klosterbygninger.

¹²⁾ Iflg. privat Oplysning fra Hr. Arkivar H. Knudsen, Odense.

¹³⁾ Pontoppidan: Danske Atlas VII 121.

¹⁴⁾ Mejborg: Gamle danske Hjem.

¹⁵⁾ Cancelliets Brevbøger.

¹⁶⁾ Bruun og Lange, anf. V. S. 333.

¹⁷⁾ Sønderjydske Aarbøger Aargang 16 S. 106—08.

¹⁸⁾ Efter C. C. L. Hirschfeldt: Theorie der Gartenkunst 1779—85. Oversættelse og Uddrag i Stephan Nyelands efterl. Manuskript, Landbohøjskolens Bibliotek.

¹⁹⁾ Ifl. Optegnelser af A. D. Jørgensen i Stephan Nyelands efterladte Manuskript.

²⁰⁾ Pontoppidans Atlas: VII 568—69.

²¹⁾ Se nærmere om disse og andre Gartnere: Johannes Tholle: Danske Gartnere, 1927.

²²⁾ Efter »Polizei und Kultur« i Stephan Nyelands efterl. Man.

²³⁾ Rigsarkivet.

²⁴⁾ Zeitschrift d. G. f. G. d. H. Schlesw. mm. 1923 S. 28 ff og 1924 313 ff.

²⁵⁾ Om Slotshaven i Flensborg, se bl. a. Zeitschrift d.

Gesellschaft f. d. Geschichte der Hertz. Schleswig-Holst. 35 Bd. Pag. 72—74.

²⁶⁾ Landhush. Selsk. anf. Værk.

²⁷⁾ C. Fr. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træefrugt-Dyrkningen.... Haderslev 1793.

²⁸⁾ Se bl. a. Bruun og Lange anf. V., samt Hallbaum: Der Landschaftsgarten. München, 1927.

²⁹⁾ Wedel: Indenlandske Rejse (1799—1804).

³⁰⁾ Wilse: Rejse-Jagttagelser, 1798.

³¹⁾ Begtrup: Beretning om Agerdyrkningens Tilstand. Ribe Amt, 1808.

³²⁾ Landhusholdningsselskabets Skrifter og Efterretninger.

³³⁾ Tyske Cancellis Forestillinger, 16./7. 1841, S. 1479 ff. Rigsarkivet.

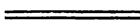
³⁴⁾ Se Cirkl. af 4./3. 1826 fra Det danske Cancelli samt Bilag til samme, Rigsarkivet. Om Havekolonier i Danm. se yderligere Gartner-Tidende 14.—21./12. 1926 og Kroniken, Nationaltidende Aften 9./8. 1926.

³⁵⁾ Joh. Schröder: Topografie Hertug. Holstein u. Sleswig, 1854.

³⁶⁾ Sønderjydske Aarbøger, Aarg. 14 S. 230.

³⁷⁾ Sønderjydske Aarbøger, Aargang 12, S. 251.

³⁸⁾ Bergsøe: Den danske Stats Statistik II, 1847.

NB. Efter at ovenstaaende i Forsommeren blev skrevet, er jeg bleven gjort opmærksom paa et betydeligt Materiale om Have-Kolonierne, hvilket derfor skal bringes i et senere Hefte af nærværende.

J. Th.

Billedskæreren Hans Dreyer.

Af **Carsten Petersen.**

En af de første Dage i Aaret 1653 var en talrig Forsamling til Stede i Oksenvad Kirke (Haderslev Provsti). Det var Sognepræstens Fader, som blev stedt til Hvile, den gamle Billedskærer Hans Dreyer.

Sørgetalen blev holdt af Husets Ven, Nabopræsten Peder Wandal fra Magstrup*). Den blev trykt paa Tysk og udkom, saasnart Hr. Peder kunde faa den færdig, i Rostock samme Aar. I Oksenvad Kirke har Pastor Wandal dog muligvis talt paa Dansk.

Efter Tidens smukke Skik brød selve Ligtalen sig ikke det mindste om den afdødes Person, nævner ham slet ikke, men i et kort Tillæg er vedføjet, hvad man mente, der kunde og burde siges om ham. Dette lille Levnedsløb i korte Træk skal her meddeles i dansk Oversættelse og tjene som Ramme for det følgende**).

P e r s o n a l i a.

Hvad angaar vor i Gud hvilende Medbroder M. (Mester) Hans Dreyers ærlige Herkomst, kristelige Liv og salige Ende, da har vi derom god Efterretning, at han er avlet og født i Eckernførde i Holsten Anno 1572 af fornemme Gud og Ærekære Forældre. Hans S. Fader var den Hæderlige, Velagtede og Vel-fornemme Peter Dreyer, Borger, Bonde og Købmand i Eckernførde; Hans S. Moder er den fordum Ære-

*) Se om ham: Peder J. Wandal, et Præsteliv i det 17. Aarhundrede, af Carsten Petersen. 1924.

**En Oversættelse af Mag. Jensen findes i »Fra Arkiv og Museum« V.

og Dyderige Fru Margrete Tape. Bedstefaderen paa Faderens Side er den fordum Hæderlige, Velagtede og Velfornemme Klaus Dreyer, Borger og Købmand i Eckernførde. Bedstemoderen i Fædrenelinje er den fordum Ære- og Dyderige Fru Adele Børns. Bedstefaderen til Moderen er den Hæderlige, Velagtede og Velfornemme Klaus Tape, Borger og fornem Købmand i Eckernførde. Bedstemoderen paa Moderens Side var den Ære og Dyderige Fru Adel Ahrens, den fordum Hæderlige, Højagtede og Højvise Herre Jørgen Ahrends, den højt fortjente Borgermester i Eckernførde, hans ægtefødte Datter. Af disse Gud og Ærekære som ogsaa Velfornemme Forældre er vor S. Medbroder født og lige straks efter Fødselen ført til den Herre Jesus ved den hellige Daab og da ogsaa blevet flittig opdraget i Gudfrygtigheden. Og efter at han havde temmelig lagt Fundamenta i Læsning, Skrivning og Regnekunst, blev vor S. afdøde Anno 1586 efter hans kære Forældres tidlige og dødelige Bortgang af de efterladte Venner i Blodet betroet til den kunstrige Billedskærer Mester Syrack Dyrichsen for at lære Billedskærerkunsten, hos hvem han efter sit Lærebrev med Ros havde udstaaet sine 7 Læreaar, har derefter rejst frem og tilbage i Tyskland for videre at fortsætte sin Kunst og er endelig igen kommen tilbage in patriam til Segeberg, har arbejdet sammesteds nogle Aar, derefter begivet sig til Lybæk, gjort sit Mesterstykke dersteds og ladet sig optage i deres Billedskærer- og Snedkerlav og indtil den Dag i Dag holdt det med det lybækske Amt som ogsaa har elsket og æret ham som en Mester og Medbroder som om han var paa Stedet, hvad de vekslede Breve og eksisterende Testimonia

udviser. Anno 1602 har han indladt sig i et kristeligt Ægteskab med den Ære og Dyderige Jomfru Katharina Kruse, avlet med hende 3 Sønner, den ældste Kristian var i mange Aar ansat som Impensionarius paa den kongelige Gaard Hall 3 Mil fra Rendsborg, som døde saligt i Herren sammesteds Anno 1641. Den mellemste, Peter ved Navn, døde da han var halvandet Aar gammel. Den yngste Henrik havde Lyst til Krigen. Anno 1637 var han under den Kejserslige Armee Korporal til Hest, fra den Tid har man ikke haft nogen Efterretning fra ham. Da Anno 1614 hans S. Hustru blev taget bort fra hans Side, skred han Anno 1616 til andet Ægteskab med den Ære og Dyderige Jomfru Anna Martens, hvis Ægteskab blev velsignet med 3 Sønner og 3 Døtre, de 2 Sønner hvile hos Gud, den ene Søn M. Petrus Dreyer Præst hersteds, den ældste Datter Margaretha er H. Paul Astraten's Ægtehustru og Maria D. Otto Johann Schultze's Ægtehustru, Canonicus i Braunschweig, og Jomfru Elena er endnu i Live.

Hvad hans Kristendom angaar, saa har han forholdt sig saaledes, at enhver af høj eller lav Stand maa give ham det bedste Vidnesbyrd. Paa Grund af sin Kunst, Flid og Oprigtighed er han blevet elsket meget af Adel og Uadel, at hans Navn har lydt hid og did og er blevet kaldet af efterfølgende Velbaarne Høj og Velædle Faste Høj og Mandhaftbaarne Herre, den kongel. H. Statholder fordum Gert Rantzau har han arbejdet for 5 Aar paa Silkeborg i Jylland og 2 Aar paa hans Gods Rantzau. Derefter H. Oluf Rosensparre paa Vallø i Sjælland 2 Aar. Saa var det højbemeldte kong. Statholder H. Gert Rantzau Anno 1617 vocerede ham med Kone og Børn fra Segeberg

til Haderslev for at han der skulde være kongelig beskikket Hof-Billedskærer. Kort efter havde H. Eske Brok paa Dronningborg Bud efter ham og arbejdede for ham af og til i 18 Aar. Derfra H. Peter Munk paa Sæbygaard 2 Aar, H. Holger Rosenkrants paa Dalum 2 Aar, H. Henrik Rantzau paa Møgelkjær i Jylland 2 Aar, den kongel. Statholder H. Frants Rantzau i København 2 Aar, Fru Ellen Marsvin i Fyn paa Ellensborg 7 Aar, H. Jørgen Schult paa Finstrup i Fyn 1½ Aar. Tilsidst H. Frants Lykke i Fyn 3 Aar. Hvem kan fortælle alt hvad for smukke Arbejder han har efterladt hos os og i vore Kirker. Vi maa slutte med hans S. Ende, fordi han var meget gammel, dog med Arbejdet og Synet, hvilke var Guds særlige Gaver, kunde komme langt forud for mangt et ungt Menneske, har hans hjertenskære Søn M. Petrus Dreyer barnligt anmodet ham at komme til ham fra Fyn, fra det fremmede, og i Betragtning af hans høje Alder begive sig til Ro, har han endeligt for 1 Aar siden omtrent indvilliget deri. Faar nu sidst paa Nyaarsmorgen i Kirken en Frost, gaar hjem og bliver sengeliggende, lader sig forsone med Kristo ved d. h. Nadver den følgende Tirsdag, beder flittigt bl. a. de kære Julesalmer: Lovet være du Jesus Krist — Fra Himlen højt — Ak, hjertekære Jesus — siger derefter God Nat til alle og taler derefter med tydelig Røst: Herre Jesus i dine Hænder befaler jeg min Aand, sov saa saligt hen i Kristo Jesu straks derefter paa hans Sygdoms den tredje Dag, nemlig d. 3. Jan. uden at have faaet Krampe i Hænder og Fødder i sit 81. Aar.

Taalmodighedens og Trøstens Fader ville trøste den efterladte dybtbedrøvede Enke og Børn, skænke

det udlevede Legeme en stolt Hvile i Jorden og paa hin store Dag en glædelig Forbindelse af Legeme og Sjæl, ogsaa give os allesammen en salig Time at leve og dø, paa den yderste Dag en glædelig Opstandelse til det evige Liv for Kristi Opstandelses Skyld, til hvilken opstandne Sejrsfyrste vi vil henvende os med et tillidsfuldt

F a d e r v o r.

Hvad her er fortalt, hviler altsaa paa Papirer og Optegnelser, som forefandtes i Hjemmet efter den gamles Død. For den, som forsøger at underkaste Fremstillingen en historisk Prøve, viser det sig, at Meddelelserne i deres Helhed stemmer overens med, hvad der ellers er kendt om de faktiske Forhold, ikke blot med Hensyn til Omraadet for Hans Dreyers Virksomhed, men ogsaa med Hensyn til Rækkefølgen af de Navne, der er nævnt. En Del Navne er dog aabenbart glemte eller udeladte særlig fra det sidste Tidsrum, rimeligvis fordi Virksomheden da var mere spredt og paa enkelte Steder kortvarig.

Vi staar overfor en Kunstnergerning af ikke ringe Omfang baade i Tid og Rum. Fra Holsten til Limfjorden, fra Toftlund og Gram til København har denne Mand sat sine Spor.

Men ser vi nøjere til, bliver der nærmest Tale om to Omraader, nemlig Fyn og den nordligste Del af Sønderjylland, det gamle Haderslev Provsti (med de otte Sogne ind til Kolding). Her maa vi forsøge at finde den store Restbeholdning af Hans Dreyers Kunst.

Da staar vi med det samme over for en Vanskelighed, der dog ikke er helt enestaaende i Kunstens Historie. Hvad der nemlig efter mit Skøn maa hen-

føres til Hans Dreyer af nu eksisterende Billedskæ-arbejder paa begge Sider af Beltet er saa forskelligt i Stil og Udførelse og hinanden saa uligt, at man kun modstræbende vil tilskrive det altsammen et og samme Værksted. Da jeg efter at have gjort mig noget Begreb om, hvad der i Sønderjylland kunde bringes i Forbindelse med Hans Dreyer, for første Gang saa et Billede af det rige Udstyr i Holckenhavns Kapel, maatte jeg uvilkaarligt udbryde: Det er umuligt; det kan ikke være den samme Kunstner. Og da jeg beskedent fremstillede mig for de sagkyndige i Nationalmuseet i København og vovede at udpege den dem velkendte Mester som den, der havde udført adskillige af vore nordslesvigske Altertavler, mødte jeg megen Hovedrysten.

Nu vel, visse Ting kan man blive enig om gennem Forhandling. Andre Ting kan man enes om, fordi man tvinges til det. Vi kommer her til at slaa ind paa den sidste af de to Veje.

Der er mig bekendt ingen mere, som betvivler Sammenhængen for Holckenhavns Vedkommende. Det er Hans Dreyers Haand, som har arbejdet i Ellen Marsvins Kapel. Det er altsaa vest for Beltet Tvivlen ligger, og det bliver min Opgave her, muligvis at skaffe Bevis for, at den Mand, som har arbejdet i Nyborg er den samme, som den der har skabt en Del Altertavler o. s. v. i Haderslev Provsti, eller at i alle Tilfælde den sidste af de to er Hans Dreyer fra Eckernførde.

Jeg tager Tyren ved Hornene; det er bedst.

Stilspørgsmaalet og hvad dertil hører lader jeg ligge indtil videre. Jeg lader, som om jeg ikke kender eller ikke forstaar den Side af Sagen, for ufor-

styrret at kunne lytte til, hvad Historien siger. Det er følgende.

1. Efter de ovenanførte Personalialia har Hans Dreyer været antaget som Hofbilledskærer paa Haderslevhus fra Aaret 1617. Dette bekræftes af Slotsregnskaberne.
2. Statholderen Gert Rantzau, som kaldte den Dreyer'ske Familje herved fra Holsten, var som Kongens Lensmand Kirkepatron i Haderslev Provsti og selvskreven som øverste Myndighed og Tilsynsmand over alle de Kirker, som var sluttede sammen i Provstiets fælles Kirkekasse. Det laa altsaa for ham akkurat lige saa nær at bruge Billedskæreren til Kirkearbejde som til Slotsarbejde. Tilmed ved vi, at Beskæftigelsen paa Slottet kun krævede et ringe Antal Dage om Aaret, for denne Stillings Skyld kunde man ikke forsvare at hente hele Familjen herop.
3. Styrelsen for Provstiets Kirker har i første Halvdel af 17. Aarhundrede aabenbart planmæssigt fornyet Kirkeinventariet. Det er nærliggende, at en og samme Kunstner har udført hele Arbejdet. Ogsaa fra en noget senere Tid ved vi, at der var en fastlønnet Snedker ved Provstiets Kirker. Dette bliver endnu mere sandsynligt, naar man lægger Mærke til at alt, hvad der udføres af Kunstnerhaand, er ligeligt fordelt paa et Tidsrum 1607—1624. Det hele er just gaaet saa hurtigt, at et og samme Værksted kunde overkomme det.
4. Hvad der synes at pege lige paa Hans Dreyer, er den Omstændighed, at intet Arbejde nævnes mere

fra Begyndelsen af Kejserkrigen til Aar 1637 den Tid, da han var i København og Nyborg.

- 5, Saa er det, vi hører Peder Wandal sige: »Hvem kan fortælle alt, hvad for smukke Arbejder, han har efterladt hos os og i vore Kirker.« Sagt paa det Sted, hvor det blev sagt, kan det kun betyde: Kirker i Omegnen af Oksenvad og Magstrup. Det er klart, at alle Tilhørere i Oksenvad Kirke har vidst Besked om, hvad Præsten mente.
6. Pastor Bojsen d. y. i Magstrup, fra hvis Haand vi har en Del Optegnelser om Magstrup og andre Sogne, omtaler ogsaa Mester Hans Dreyer og siger: Ja, det smukke Arbejde i vor herværende Kirke er fra ham.*) — Det er vel nedskrevet langt senere i Tiden; men Bojsens Fader var Præst i Magstrup allerede 1693, altsaa 40 Aar efter Dreyers Død.
7. Hvis ikke de mange Altertavler og Prædikestole fra 1. Halvdel af det 17. Aarhundrede i Omegnen af Haderslev er af Dreyer, saa bliver der ikke Plads for noget fra hans Haand. Da er det en Umulighed, at han har leveret noget som helst til disse Kirker, da har Peder Wandal staaet i Oksenvad Kirke og snakket hen i Taaget.

Disse Kendsgerninger taler deres Sprog. For mig er de overbevisende og tvingende. Der er ingen Vej uden om.

Vi tvinges til at erkende, at Altertavlen i Magstrup Kirke er Hans Dreyers Værk, at ikke faa andre Kirker paa Egnen har været smykkede af den samme Haand, og at der, hvis dette er rigtigt, da kun kan

*) Disse Papirer opbevares i Ribe Katedralskole. Grønlund's Saml. Pakke VI.

være Tale om de mange Genstande, som paaviseligt er anskaffede i 1. Halvdel af det 17. Aarhundrede og endnu forefindes.

Efter Tidens Skik forsømte man ikke at forsyne Kirkernes Indre og Ydre med Navne paa Provster, Præster, Kirkeværger o. s. v. Men hverken i Kirkerne eller i Kirkernes Regnskabsbøger møder vi Hans Dreyers Navn. Kunstneren forsvandt beskedent bag sit Kunstværk. Og hvis den gamle vidste, hvad jeg her har for, vilde han sagtens bede sig forskaanet. — Jeg forstaar dig godt, Hans Dreyer, men det hjælper ikke. Tiderne skifter. Nutildags maa vi allesammen i Avisen.

Saa skal jeg forsøge at give et Overblik over Mandens Gerning.

Det var i Aaret 1602, han giftede sig med Jomfru Katrine Kruse. Det var formodentligt paa den Tid, han indrettede sit første Værksted i Segeberg. Da var han altsaa 30 Aar. Han sluttede sig til Billedskærerlavet i Lybæk, og efter den gamle Lavsbog fra 1528—1619 har meyster Hans Dreyer vunn Segeberge d. 20. Marts 1610 sluttet Overenskomst med Lybækkerne, at han vil antage og løssige sine Lærlinge ved Amtet der. Samme Bog viser ogsaa, at Mesteren har antaget en Lærling ved Navn Jürgen Voderbarch paa 4 Aar ved Juletid 1608 og en anden ved Navn Friedrich Cato paa 6 Aar om Efteraaret 1610.*) Jeg har disse to unge Helte mistænkt for at have forsynet Altertavlerne i vore Kirker med adskillige Figurer, som jeg og mange andre kunde have gjort ligesaa daarligere.

*) Medd. fra Statsarkivet i Lybæk.

Der maa vel være Kirker i Omegnen af Segeberg, hvor Hans Dreyer har arbejdet, men jeg formaar ikke at navngive nogen. Professor Haupt har slet ikke opdaget denne Kunstner, hverken i Slesvig eller Holsten, og jeg har ikke i de holstenske Partier af hans store Værk, fundet noget, som med Sandsynlighed kunde være udgaaet fra Værkstedet i Segeberg. I de store Museer i Kiel og Flensborg har jeg heller ikke truffet Genstande fra Dreyers Haand. Thaulowmuseet gemmer Billedskærernes Lavsbog fra Eckernførde, men desværre begynder den først efter Aar 1600, da Hans Dreyer havde forladt sin Fædreneby.

Allerede tidligt fik Hans Dreyer Forbindelse med det nordligste Slesvig og Jylland. Eske Brok døde 1625. Da havde den holstenske Kunstner arbejdet for ham lejlighedsvis i 18 Aar. Vi naar da tilbage til Aaret 1607. I Nordslesvig møder vi dette Tal paa en Prædikestol i Bjert Kirke. Dette er Dreyers første Arbejde i Haderslev Provsti, et rent Renaissancearbejde.

I Fyldingerne mellem 6 korintiske Søjler staar 5 kraftige Figurer: Kristus og de fire Evangelister. Kristusfiguren bærer Rigsæblet i venstre Haand, mens den højre er oprakt til Velsignelse (i Lighed med mange gamle Biske- og Pavebilleder). Om Hovedet ser vi en Straaleglorie, som løber ud i tre (egentlig fire) Spidser, mindende om visse bekendte Ordensstjerner. Evangelisterne er forsynede hver med sit Sindbillede. Englen hos Matthæus er blevet til en lille Tjener, som staar ved sin Herres Side og rækker Blækhornet op til ham. Markus bærer selv Blækhuset i en Snor om Livet, mens Løven ligger bag ved ham. Lukas træder med den ene Fod paa

en Bog, og Oksen ligger ved hans Fod. Johannes, som i Modsætning til de andre tre er uden Skæg, staar med opadvendt Ansigt og højre Haand paa sit Bryst; Ørnen sidder rolig ved hans Side.*) Lydhimlen er omgivet af mange smaa Gavle og Spir og bærer Bogstaverne D G S og P H. Hele Værket er kraftigt og smukt profileret. Det trænger kun til at iklædes de oprindelige Farver for at blive en værdig Pryd for den store Kirke.

Kirken i Gammelhadsløv har en Prædikestol, som paa 2 Steder bærer Aarstallet 1609, sikkert et Bevis paa, at den i Tidens Løb er blevet omarbejdet. Haupt finder nogen Lighed mellem denne og den Bjerninger Prædikestol, og jeg mener i Samklang hermed, at begge maa henregnes til den Dreyerske Gruppe. Desuden har Haupt i samme Kirke set en Altertavle, som skulde være omtrent fra samme Tid. Den maatte da ogsaa antages at være af samme Meister. Nu findes Altertavlen ikke mere paa sin Plads, og jeg ved ikke, hvor man skal søge den.

Det følgende Aar fik Kirkerne i Magstrup og Skodborg nye Altertavler. Det er Renaissanceværk begge Steder, lige som alle de øvrige Arbejder i disse Kirker, saa vidt de formentligt bør tilskrives Hans Dreyer. Hvad vi her ser af Figurer: Fire Dyder (Skodborg), et Par liggende Figurer, som flankerer den øverste Gavl og et Par menneskelige Ansigter, som titter gennem runde Aabninger i Sidefløjene (Magstrup), er tarveligt Lærlingearbejde. Men set paa Afstand og farvelagt kan de virke oplivende. De arkitektoniske Partier, som er Hovedsagen, er alle-

*) Hvem der ønsker Forklaring til Enkelthederne kan henvises til Profeten Ezechiel c. 1 v. 10 og c. 9 v. 2.

vegne kraftige, vel proportionerede, solidt sammenføjede, afpassede efter Rummet og ikke uden storladne Linjer. Ein stattliches Werk — kalder Haupt det i Skodborg. Tandsnit og Kartucher er anvendte med Forkærlighed. Det store malede Billede i Midten forestiller den h. Nadver.

Nordøst for Magstrup ligger Nabokirken i Stepping. Her staar en smuk Altertavle fra 1612. Den har et Par Ejendommeligheder frem for dens Søskende i Magstrup og Skodborg. Gennem den brudte Gavl*) rejser sig et Krucifiks, som giver Midtpartiet sin øverste Afslutning. Men hvad der særlig giver hele Værket Karakter, er dets Dybde. De joniske Søjler er rykket et Stykke frem fra Baggrundens store Flade og Bjælkelaget oven over bærer et buet Loft, en Himmelhvælving. Der er opstaaet en lille Arkadebygning, et Telt, et Tempel. Billedskæreren er blevet til en Bygmester, og man kunde ønske, at han var gaaet videre ad den Vej.

Imidlertid leverede Mesteren samme Aar et Arbejde, som viser hans Kunst fra den modsatte Side, nemlig Prædikestolen i Starup Kirke ved Haderslev Fjord. Her møder vi det første (og eneste) os bekendte Reliefarbejde fra dette Værksted paa slesvigsk Grund. Det er umiskendeligt Mesterens egen Haand, som har virket her fra først til sidst, og vi kan ikke nægte ham den Anerkendelse, som han fortjener. Seks Søjler af en sjældent smuk Form med joniske Kapitæler og Vaabenskjolde bærer smaa Brystfigurer, hvorpaa Prædikestolens øverste Ramme hviler. Fyldingerne imellem disse Søjler er optagne af Her-

*) En lignende gennembrudt Gavl ses paa en Altertavle af H. Ringering, som opbevares paa Museet i Flensborg.

ren og de fire Evangelister i Relief med Baldakiner. Naar vi tager disse fem Partier lidt nøjere i Øjesyn, opdager vi snart en paafaldende Lighed med de tilsvarende Partier paa Prædikestolen i Bjert. Kristus bærer Rigsæblet i den venstre Haand, den højre er løftet til Velsignelse, og om Hovedet er der en i tre Spidser udstraalende Glorie, aldeles som i Bjert. Matthæus har Englen staaende bag ved sig, en redebon og maaske tillige inspirerende Tjenerskikkelse, der (som i Bjert) rækker Blækhuset frem med den ene Haand, mens han betænksomt med den anden drager det tunge røde Klædebon tilside, som hindrer Evangelisten i at skrive. Markus udmærker sig ved sin ridderlige Dragt. Lukas blader med sine smalle Fingre i en Bog, han maatte jo læse, hvad andre havde skrevet før ham, og Johannes er atter den stille skuende Tænker og Kærlighedens Teolog, der vender Ansigtet opad, mens venstre Haand ligger paa Brystet. Sindbillederne er naturligvis ogsaa de samme som i Bjert. Men her ligger de tre Dyreskikkelser under det Bord, ved hvilket Evangelisten sidder. Kun deres Hoveder titter frem under den opløftede Borddug. Ørnen er elegant og fint skaaret. Løven skrækkindjagende. Men Oksen ser saa kvik og fornøjelig ud, at ingen Præmieokse fra det 20. Aarhundrede kan stilles ved Siden af den. — Der paa staas, at der ogsaa har været en Indskrift paa Tysk, som senere er tilintetgjort. Denne Indskrift kan jo godt tænkes gjort af Hans Dreyer, som vist aldrig fik lært at skrive dansk.

Vi maa nu følge Kunstneren paa en Rejse nordpaa. Det er længe siden, Hans Dreyer første Gang lod sig se paa Silkeborg- og Randersegnen. Men det

er først Aar 1613, vi kan spore ham. Paa Dronningborg ved Randers levede Kongens Lensmand Eske Brok, Herre til Estrup og Rigsraad. Denne Herremand havde Fornøjelse af at optegne Livets Hændelser og egne Bedrifter i en Dagbog. Vi tænkte, da disse Dagbøger — som de fleste — handler om ringe Ting, om ikke det ringe Navn Hans Dreyer skulde findes i dem. Det viser sig nu, at i de Papirer, som omfatter Tiden 1604—12 har hverken Manden eller hans stille Gerning kunnet naa op paa Siden af de mindeværdige Jagtpartier eller Løjerne ved Gildesbordet. Men i Efteraaret 1613 møder vi disse Optegnelser: Okt. 30 — ved Erich Ieffuerit Mester Hans Snedker 30 Slette Daller. Og derefter: »Dec. 24 — sende jeg Mester Hans Snecker medt lille Karen Nielsdatter fiortten slette Daller paa Arbeydt och var dett for de 4 skrine, handt da haffde fierdig; och var $3\frac{1}{2}$ Daller for hvert skrin. E. B. e. H.« Senere kommer Hans Snecker endnu en eneste Gang: »1622 d. 19. Maj betalte jeg Hans snecker j Randers 6 Mark for en hjortetackes hoffuet hand udskar, och nogit tilforn och 6 Mark for itt andet«. Trods det, at Værkstedet endnu var i Segeberg, har han selv paa den Tid aabenbart opholdt sig paa det Sted, hvor hans Arbejde blev begæret. Dette gælder formodentligt om alt hans Arbejde paa Herregaardene, hvilket ogsaa bekræftes af Ligtalen.

Her maa være Plads til et Par Bemærkninger om, hvorledes Hans Dreyer kan tænkes at have vundet Indpas paa de mange danske Herregaarde.

Det maa sikkert have været Gert Rantzau, som først havde Brug for ham. Da Hovedsædet Rantzau ligger i Holsten ($1\frac{1}{2}$ Mils Vej fra Pløn), behøvede

Herremanden ikke at søge længe for at finde en Billedskærer i Segeberg. I to Aar havde den unge Kunstner den Ære at arbejde paa det holstenske Slot. Men samme Gert Rantzau var ogsaa forlenet med Silkeborg, og her maa have været meget at forrette, da Hans Dreyer maatte anvende 5 Aar paa denne Opgave. Fra Aar 1599, da Faderen døde, var Gert Kongens Statholder i Hertugdømmerne og har vel fra det Tidspunkt haft sin Residens paa Haderslevhus. Han vedblev at være Hans Dreyers Beskytter, og da Herremanden stod i Yndest og Anseelse hos Christian IV, om ikke for andet saa for hans Bedrifter under Kalmarkrigen, faldt ogsaa lidt af den kongelige Naade paa Billedskæreren; Hans Dreyer kom til at arbejde for Kongen af Danmark. Og saa for adskillige høje Herrer i Kongens Raad.

Eske Brok havde kendt ham længe, maaske fra hans Ophold i Silkeborg. Ogsaa han har formodentlig været en Anbefaler. Thi Hr. Eske paa Dronningholm var en meget god Ven af Oluf Rosensparre paa Vestervallø, og den unge Sten Rosensparre blev trolovet med den jyske Herremands Datter. Allerede 1604 melder Dagbogen om, at de to Familjer havde det rart sammen. »Den 10. (Jan.) kom Olluff Rosenspar och Lyssebett hidt til mig. Druchett en snessert med honom«. Senere rejste Herrerne til Viborg Snapsting og her steg Snesserten til en regulær Rus: »Drak med Preben och O. R. itt rus-+« (med et Kryds). Derefter: »Drack med O. R. udi hans Lossement itt rus-++« (med 2 Kryds). I slige lykkelige Timer nøjedes man vel ikke med at tale om Bønder og Stude, men Stemningen løftede sig op til

Kunstens lyse Egne. Saaledes svævede Hans Dreyers Navn fra Jylland til Sjælland.

Paa Fyn levede »den rige Frans Lykke«, Ejer af 12 Herregaarde. Hans Frue var en Datter af Eske Brok. Og paa de mange Slotte var der jo nok at bestille.

Saa behøvede Hans Dreyer vist ikke flere Anbefalinger.

Fra Dronningborg, hvor vi har fejret Jul 1613, vender vi nu vore Skridt igen hjemad mod Segeberg. Der ligger en Skygge paa vor Vej; om Billedskæren har bemærket den, ved jeg ikke. Men i det kommende Aar døde hans Hustru Katrine Kruse bort fra ham og sine smaa Børn.

Altimens gik dog Arbejdet sin Gang paa Værkstedet. En Altertavle til Øsby sydfor Haderslev Fjord blev færdig 1614. Øsby Kirke er en af de største i Provstiet; den har en usædvanlig Højde og respektable Hvælvinger. Mesteren, som øjensynligt allevegne søgte at udfylde al den Plads som stod til Raadighed, havde her et ualmindelig stort Spille- rum. Det nye Værk, skønner jeg, maa i Fladeindhold have været det største af alt, hvad han har leveret til Nordslesvigs Kirker. Maa have været — ja, thi nu er der handlet ilde med det. Der, hvor det nu har sin Plads, nemlig i Jegerup Kirke, er Rumforholdene for smaa. Et godt Stykke af Foden (ogsaa Søjlernes Fodstykker) er savet af og hele Toppen er fjernet. Hvad skulde man gøre andet? Endda maa man tage Hatten af for den gamle Kæmpe. Svarende til den betydelige Bredde dannes Hovedpartiet af 4 korintiske Søjler, og disse er i Lighed

med Stepping stillede ca. $\frac{1}{4}$ Alen paa Afstand fra Baggrunden, hvorved det arkitoniske Forhold udvider sig i Dybden, og Skyggerne bliver stærkere. Der blev Plads til 10 ret store Billeder. Paa det største (Nadveren) er Ansigterne de samme som i Magstrup. — Hvorfor man kasserede denne Altertavle i Øsby, kan jeg ikke sige. Mennesker ved ikke altid, hvad de gør.

Den næste Altertavle, som kom fra Værkstedet i Segeberg, var bestemt til Starup, hvor den smukke Prædikestol allerede havde sin Plads. Her var i Modsætning til Øsby Pladsen snever og ringe. Mesteren maatte knække sin Tommestok et Par Led tilbage. Det lykkedes ham at tegne et Hele, som er ualmindeligt godt sammenstemt. Og saa maalte han Dybden endnu rigere end i Stepping og Øsby. Loftet over Nadverbordet bag de to slanke Søjler blev til en stjernebesat Himmel. Ogsaa denne Altertavle har maattet vandre og staar nu i Vojens Kirke. Værket er blevet grundigt istandsat og ikklædt sine straalende Farver i lidt dæmpet Aftoning, og nu staar det i sin beskedne Stolthed lige for Menighedens Øjne i det nye lyse Kirkerum. Ingen har sagt, at det ikke evner at fylde den Plads, det er sat paa. Dette er det smukkeste Vidnesbyrd om, hvorledes Hans Dreyer forstod sig paa sin Kunst og sin Opgave. Den Haand, der formaaede at skabe et Værk, som frydede den kristne Menighed i 300 Aar for derefter i genfødt Skikkelse at fryde nye Slægter maaske i andre 300 Aar, den Haand er ikke at foragte. Vi føler en vis Tilfredsstillelse ved, at der endnu staar under Foden af de statelige Søjler, om ikke Kunstnerens Navn, saa dog de klare Ord: ANNO 1615. Lad det dristige og

løbske 20. Aarhundrede flittigt se paa dette Tal og bøje sit Hoved.

Jeg vil formode, at den gamle Altertavle i Gammelhadarslev, som Haupt henfører til 1609, og maa-ske baade Altertavle og Prædikestol i Vonsbæk er udførte omkring 1615.

Hvad der blev udrettet paa Værkstedet i det følgende Aar, ved jeg ikke. Men inde i Stuerne i Hjemmet hørtes en ny Røst. Mester Hans har taget sig en Hustru igen, og hun hedder Anna Martens. Vi ønsker ham hjertelig til Lykke, thi det er ikke godt at være alene, allermindst naar man engang har været to.

Anna Martens drømte vist ikke om, hvilken Størhed hun gik ind til, og at det skulde komme saa svimlende hurtigt. Det var i det lykkelige og ufor-glemmelige Aar 1617, at Anna Martens blev Kongelig Hofbilledskærerfrue i Haderslev.

Farvel Segeberg! Farvel I gode Madammer i Lybæks gamle Snedkerlav! Farvel I ringe Dage! En straalende Fremtid lyser i Nord. Kanske hendes Førstefødte skal se Dagens Lys paa Kongens eget Slot.

Ja saamænd. Der var paa Haderslevhus baade Glassers Kammer, Schniders Kammer og Schnickers hus. Til al Overflod nævnes i et Inventarium fra 1627: Hanns Dreier sin Kammer, itzo des hausvoigts kammer. Tænkte vi det ikke nok.

Ak nej, Anna Martens, det er bare Spøgeri alt-sammen.

Dette Kammer bærer allerede samme Navn i et Inventarium af 13. Okt. 1593. Men da kan Hans Dreyer næppe have været i Haderslev. I en Forteg-

nelse over Slottets Haandværkere fra samme Tidsrum finder vi ham heller ikke.)* Desuden har vel ingen paa Slottet eller i Byen kaldt ham Hanns Dreier. Baade han selv og andre brugte stadigt Betegnelsen Hans Bildensnider.

Lad saa den Fugl flyve.

Der blev nok en Lejlighed til Familjen paa Katsund blandt andre smaa kongelige Embedsmænd. Skattelisterne i Raadstuearkivet gaar kun tilbage til Tredivetallet og giver ingen Oplysninger; de omfatter heller ikke Slotsgrunden.

I det hele taget var Herligheden med den kongelige Stilling kun ringe. Beskikkelsesbrevet for Hans Dreyer har jeg ikke kunnet finde. Men fra Aaret 1639 har man endnu et saadant Brev, ifølge hvilket »wir unsern lieben getreuen Peder Wolff für unsern Hofftschlern allhie auf unserem Hause gnedigst bestellt und angenohmen.« — Han skal have 20 Rdl. Løn aarligt og desuden Dagløn. Det maa være omtrent de samme Vilkaar, man har budt Billedskæreren.

Om de Arbejder, Hans Dreyer fik Lov at udføre for Kongen, lader jeg Amtsregnskaberne tale.)*

Efter en Regning for 1616/17 er der gjort 6 nye Vindueskarme paa Slottet — — Item Wdskoret et parti (?) paa den Nii Vandkunst i yrtehaffuen. Wdi K. M. Køken det store Skab med nii lage forferdiget, imodt K. M. Ankumpst gemakerne med Klede bedraget och opslaget och Atskillige benke och sengsteder till rette fliet och ombfløtt effter K. M. egen befalning

*) Alle disse Inventarier er offentliggjorte af Hans Berlage i Zeitschrift d. Ges. f. Schlesw. Holst. Geschichte B. 53. 54 (Das Schloss Hansburg).

*) Haderslevhus Regnskaber i Rigsarkivet 1616/17 ff.

gjort II Schriine, som vdj Kircken bleff nedersatt — till K. M. Seng giordt II Sengeheste — — 3 smaa Foder till at pakke Spejgelle udj — udj Her Statholders kammer ett Skjermbredt. Ialt 30 Dages Arbejde.

Fra samme Aar: M Hanns Bildensnider och Snitker hannem fornøjet med efftern. Summa for efftern. Arbeidt giort till K. M. Jagthus udi Boldersleff. Først 8 nii Sengsteder giort och 4 gamel Sengsteder som alldelis vaar i Sønder och fran Anden igien till Rette fliet och forbederit. 3 schiffver och 11 Schabelstolle med Ryggelehen i ligemaade paa Niies giordt, desligeste tvo dørre for tvende hemmeligheder — — Item en schiffue som kand Vddrages wid begge Enden. — — Ialt 48 Dage.

Item haffuer forb. H. Bildensnider werret udj Skougen och ladet tømmer hugge 28 Dage.

Denne Sysselsættelse, som i Aarenes Løb ikke blev større men mindre, var ikke nok til at ernære en Mand med hans Familie. Men det behøvedes heller ikke. Thi Hans Dreyer vedblev, som vi skal se, at forsyne Kirker og Herregaarde med sin Kunst. Endnu i 1617 blev der sat en ny Prædikestol i Magstrup. Den er ikke mere i Behold, men der kan vist ikke være nogen Tvivl om, at den har været udført af samme Mand, som for syv Aar siden gjorde Altertavlen samme Sted.

Paa Museet i Kolding opbevares en Prædikestol, som bærer Aarstallet 1618. I Fyldningerne er Kristus og de fire Evangelister malede, ogsaa her er Kristus fremstillet med Rigsæble og oprakte Fingre. Lydhimlen har de sædvanlige Kartuchegavle. Ogsaa Lydhimlen over den gamle Prædikestol i Stepping Kirke har Tallet 1618.

Paa Amtsstuen lød Afregningen for 1617/18 saaledes: M. Hans Bildensnider och Snitker hannem fornøjet och betallet for efftern. Arbeidt giort udj Hadersleff ladgardtt etc Først till det nye porthus Saa vell och dett nij halfftag thersammestets det Aar bleff opbüggett giort VI nii dørre och dessen tilbehøring. Sambledis giort et Koren-Seef bruges i ladgarden Att rengiøre Kornet medt — — och ellers adskillige flickeri giort paa ladgarden — Ialt 17 Dage. Paa Slottet var der gjort 9 Dages Arbejde: Først udj det store Taarn saa och paa Kornlofftet nii Vinduer — — Item imod de Gottorpske herrers Ankumpst saa vell och mod den Sverrigs Fyrstes Ankumpst gemakerne tvende gang med klede bedraget — sengsteder fløttet. —

Lidt mere var der at bestille det næste Aar, dog kun ialt 48 Dage. Men da han til Tider havde 4 Svende med sig, kunde der jo udrettes en Del. Imod Bichopffuen von Feerden ankumpst maatte gemakkerne have den sædvanlige Omgang, Sengsteder flyttes fra et Kammer til et andet, Stole og Bænke forsynes med Ryglæne og forbedres. Ligesaa ved Kongens Ankomst, efftersom Allehaande flickeri Udj saa maade fornøden giøres. Deslige for K. M. Instrumentister tvende Instrument foder giordt. Saa wel och for K. M. Sølfuerpap trende Sølfuer foder Udbederet. Saa och K. M. Kolkøkenkorff(?) som aldelis huor isønder paa Niies igien forfærdiget — —

I det følgende Aars Tid nævnes Hans Dreyer ikke i Regnskaberne. Jeg tænker, han da har været hos Holger Rosenkrants paa Fyn (Dalum). Imidlertid har Værkstedet dog besørget adskilligt i Nordslesvig. Saaledes blev der i Dalby rejst en Altertavle af

ret enkle Former med Aarstallet 1619. Den staar nu i Kolding Museum og mangler kun passende Farver for at kunne gøre Fyldest i en hvilken som helst mindre Kirke. Paa Loftet i Jegerup Kirke ligger en Del Stumper af en Altertavle, som har staaet nede i Koret, men maatte vige for den nuværende fra Øsby. Den stammer fra 1620, og et Par liggende Figurer er nøjagtig de samme som i Magstrup, hvortil Jegerup dengang var Anneks. En tredje Altertavle bærer Aarstallet 1619 og staar nu i den mærkelige, gamle Kirke i Hjerting, men skal før have staaet i Hygum, lige uden for Haderslev Provstis Grænser. Denne Altertavle er ikke saa lidt forskellig fra den Gruppe, vi her har for Øje, men det forekommer mig dog troeligt, at den maa være bygget af Hans Dreyers Folk. Trættes vil jeg ikke med nogen om den Sag.

Om Prædikestolen i Aastrup bemærker Haupt, at den ligner den Starupper. I Virkeligheden er de meget forskellige, idet den Aastrupper hører til den enkle Type, vi har set i Kolding Museum. Men Professor Haupt har aabenbart haft en Fornemmelse af, at der var et Slægtskab imellem de to, hvilket der ogsaa sikkert er. Lydhimlen bærer et C 4 og Tallet 1621. Selve Prædikestolen har hverken Figurer eller Billeder, men sikkert har Kristus og de fire Evangelister været malede i dens Felter. Det hele er et smukt Stykke Arbejde.

Paa samme Tid har Mesteren bl. a. til K. M. Jagt- hus i Bollersløff for hoybemellte Hanns May Gemack giortt ett portaal ganske paa nii, desuden twende portaalder af yge och fürbreder. Paa Slottet har han ikke udrettet noget i et Aars Tid. Det er sansynligt, at Eske Brok har trængt til ham nogle Maaneder.

I Koret i Hoptrup Kirke hænger et Gravmæle, som skulde være til Ihukommelse af en Ridefoged og hans Hustru, men nu indeholder Præsternes Navne. Det blev færdigt 1623. Paa Slottet var der Arbejde i 21 Dage.

Den største Opgave fik Hans Dreyer betroet i det næstfølgende Aar. Da arbejdede Hans Bildensnider medt Bildensnider Swenne længere Tid paa Slottet. Efftersom det Karnapp paa Slottet hvis pannel ganske med alle huor forraaddent. Saa er det nu udj steden effter K. M. nadigste Befaling medt bildensnider Arbeidt och udskorne angesichter pa nii igien med al desse tilbehor bekled och fofærdiget. Mesteren arbejdede i 112 Dage. Hans 4 Svende hed Davit Knegt, Hans Knegt, Jørgen Snitker, Jesper Snitker. Fra Værkstedet afleveredes desuden en stor og prægtig Altertavle til Bjært Kirke. Den er 1915 undergaaet en kostbar Restavration, men den var det værd. Som den staar nu, behersker den med sine kraftige Omrids og straalende Farver hele det store Kirkerum. Mange af dens Enkeltheder minder stærkt om Altertavlen i Magstrup.

Her standser Hans Dreyers Kirkearbejde i Sønderjylland for en lang Tid. En Del udaterede Arbejder maa vel ogsaa have været fuldførte paa dette Tidspunkt.

Paa Haderslevhus har han endnu udført adskillige Smaating indtil 1625—26, derefter endnu giortt ett kammer udi K. M. borgestuffue, hvorfor han modtager Betaling mod egenhændig Kvittering d. 12. Nov. 1630. Han underskrev da for sidste Gang:

Hans bylden Schnyder Egen handt.

Men om Værkstedet eller Familien da endnu fandtes i Haderslev, er meget tvivlsomt. I Efteraaret 1627 bredte Wallensteins Tropper sig op ad Østkysten. En stor Del af Haderslev By brændte, deriblandt 40 Huse i Katsund foran Slottet.

Og hvem kunde nu have Brug for en Billedskærer?

I Ligtalen siges, at Mester Hans arbejdede 2 Aar for Frans Rantzau i København, som blev Statholder og Rigsraad 1627 og døde 1632. Da Arbejdet i Holckenhavn begyndte senest 1631, maa Hans Dreyer have været i København 1627—29(30).

Men inden vi flytter bort fra de slesvigske Egne, maa vi i det mindste registrere en Del Arbejder, som jeg mener bør tilskrives det samme Værskted, uden at jeg ser mig i Stand til at oplyse noget om deres Alder. Det er, foruden hvad der allerede er omtalt, ved Gammelhaderslev og Vonsbæk, en Altertavle i Moltrup og ligeledes en i Annekssognet Bjerning; en Altertavle i Hoptrup af samme Grundrids som i Stepping og Vojens (Starup); en Altertavle i Fjelstrup, som ikke synes bevaret i sin oprindelige Skikkelse, og en Prædikestol samme Sted med en ejendommelig tandsnitprydet Lydhimmel; en Prædikestol i Jegerup, som nu ikke eksisterer mere; en Prædikestol paa Museet i Kolding, som er berøvet sine Søjler og som menes at stamme fra Hejls. I Tørninglen Provsti har jeg set en Altertavle, som jeg uden Betænkning anser for Dreyers Arbejde, nemlig i Toftlund Kirke, der nu er prægtigt restaureret. Det er det eneste Stykke fra hans Værksted, som maa siges ikke mere at gøre Fyldest under de nuværende

Forhold. I Gram staar en Altertavle, som muligvis hører til samme Familie.

Jeg formoder, at alle disse Arbejder har været færdige, før Hans Dreyer forlod Haderslev.

Hvad Kunstneren fik at bestille hos Frans Rantzau i København, der var trolovet med Kristian IV's Datter med Kirsten Munk, kan jeg ikke give nogen Oplysning om. Alt, hvad vi véd om hans mangeaarige Virksomhed paa Øerne, indskrænker sig væsentligt til Holckenhavn ved Nyborg.

Det var Ellen Marsvins Gaard. Hun kaldte den med fuld Føje Ellensborg; thi hun lod bygge den største Part af den. Paa den ene Fløj staar endnu: Eline Marsvin 1631. I den Fløj findes Kapellet, som indeholder Hans Dreyers betydeligste Arbejde. Ligtalen fortæller, at han brugte 7 Aar dertil. Da Bygningen var færdig 1631, og Kapellet indviedes i December 1637, maa Arbejdet være foregaaet i det mellemliggende Tidsrum. En af Bænkene bærer ogsaa Aarstallet 1634.

Det har taget lang Tid, inden man i Danmark er blevet klar over, hvem der har skabt Indretningen i Ellen Marsvins Kapel. Det er den svenske Professor Otte Rydbeck, som i sit smukke Værk »Två märkliga konstnärer« (Stockholm 1918) paa fyldestgørende Maade har redegjort for Træskærerarbejdets Tilblivelse.*)

Omkring Aar 1630 arbejdede en ukendt Kunstner, som en enkelt Gang har betegnet sig selv med

*) Foranstaaende maa ikke misforstaas, som om det var Svenskeren, der maatte fortælle os i Danmark, hvem der har skabt hele Udstyret i Kapellet. At Hans Dreyer var Mester for Hovedparten, var opdaget og eftervist af Dr. Mackeprang.

Bogstaverne A. S., i Skaane. Han udførte flere Prædikestole, deriblandt en til Kapellet paa Borsjøgård, der ejedes af Otto Marsvin, Broder til Ellen Marsvin. Fra denne Mesters Haand stammer ogsaa Prædikestolen i Holckenhavn. Dette Stykke, som maa kaldes det smukkeste og værdifuldeste af hele Indretningen, er altsaa ikke af Dreyer. Og den Sammenligning, som nu bliver uundgaaelig, bliver i den Grad til Fordel for den ubekendte A. S., at vor nordslesvigske Billedskærer kommer til at staa helt i Skyggen.

For Rydbeck bliver Hans Dreyer til en ringe Kunstner, som han hver Gang omtaler med en vis Angst for at spendere for megen Anerkendelse paa ham. Jeg skal anføre nogle af de Udtalelser, der af Hensyn til det foreliggende Emne kunde interessere os mest:

»Den ene, Borsjömästaren A. S., har utfört indredningens mästerverk, predikstolen med dess baldakin, medan den andre, Hans Dreyer*) förfärdigat hela den öfriga indredningen, häri inbegripat pedikstolens trappa, dör och panelverk, ja — — t. o. m. några detaljfigurer å själfva predikstolen.« (Desuden er nogle Statuetter af A. S.) Om de Englefigurer, H. Dreyer anbragte paa selve Prædikestolen hedder det: »Deras yttre röjer samma bristande kännedom om människokroppens anatomi, som de flesta öfriga figurarne å de med bildverk och ornament öfverlastade inventarierna i Holckenhavns kapell. Dessa skralt udförda putti äro Hans Dreyers från Eckernförde verk!«

*) Det skal bemærkes, at H. Dreyer ikke er den anden af Bogens to mærkelige Kunstnere. For Forfatteren er H. Dr. aldeles ikke nogen mærkelig Kunstner.

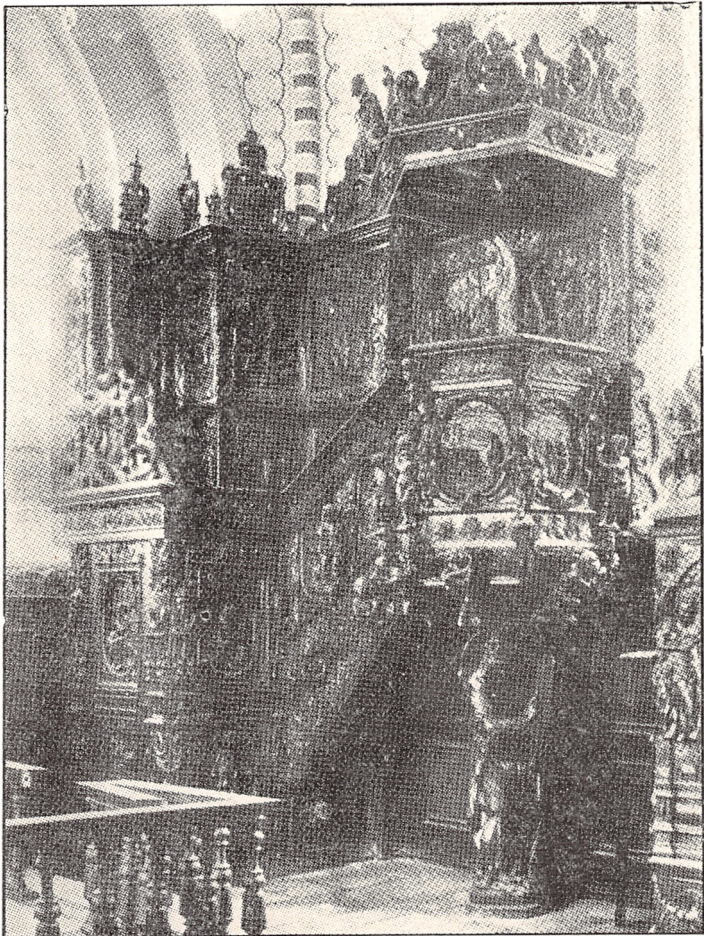
»Det er ej blott i modelleringen af det nakne som mästaren A. S. är Hans Dreyer öfverlägsen. Den för-
 ras mjuka, skickliga dräcktbehandling öfverträffar
 vida den senares, hvars oroliga gropiga formlöshet
 ej tager hänsyn till den under dräkten befintliga
 människokroppen. I fråga om ornamentiken kan Bor-
 sjömästarens obestritliga öfverlägsenhet likaledes
 häfdas, fastän äfvan Dreyer på sina ställen åsted-
 kommit smakfulla, dekorativa fyllingar. Den öfver-
 lastade, ofta vårdslöst utförda ornamentik, hvilken
 karakteriserar största delen av Holckenhavnsinred-
 ningen, torde därför i afsevärd grad böra tillskrifvas
 de medhjälpare, Dreyer säkerligen haft och i sannin-
 gens interesse bör äfven framhållas, at de svaraste
 försyndelser i fråga om figurplastiken, som man till-
 låtit sig i denna indredning, tvifvelsutän härröra
 från dessa medhjälpera. Om man således måste
 medge, att Dreyer ej var någon skicklig plastiker, så
 bör man å andra sidan erkänna, att han i fråga om
 kompositionsförmåga och fantasi i viss mån motsva-
 rade det eftermäle han fått i den förnt omnämnda
 likpredikan.«

Inden Forfatteren kommer til Ende med sin Af-
 handling, kommer han dog endnu i Tanker om, at »i
 betraktande af den ovanliga prakt och den öfverflö-
 dande fantasirikdom, hvarmed Holckenhavnsinred-
 ningen smyckat«, er det muligvis ogsaa A. S., som
 har leveret det første Udkast til det hele.

Efter denne slemme Medfart kan Hans Dreyer
 trænge til lidt Oprejsning, og jeg vilde ønske, at jeg
 kunde give ham den.

Lidt opmuntrende er det at læse, hvad William
 Norvin skriver i Værket »Danske Herregaarde ved

1920« om Kapellet i Holckenhavn. Dets Inventarium
 »er et af de mest storslaaede Træskærerarbejder, der

Prædikestolen ved Holckenhavns Kapel.

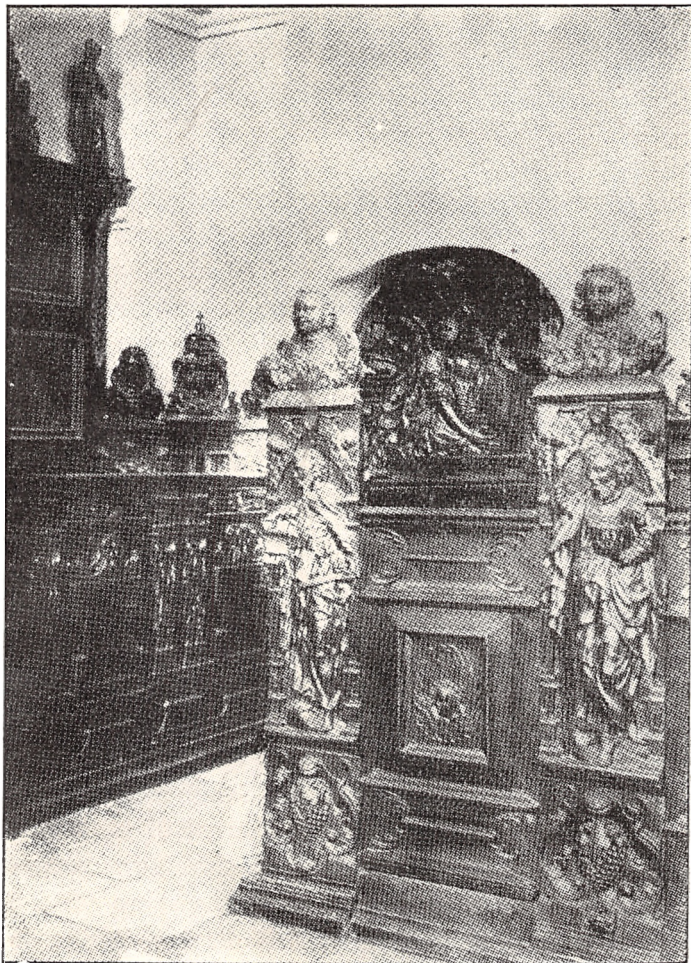
findes her i Landet«. »Et rent Pragtstykke«, hedder det, »er Prædikestolen med Indgangsdør, Opgang, Rygpaneler og Lydhimmel, som alt er dækket af udskaarne Fremstillinger af bibelske Scener, Evangeli-

ster, musicerende Engle og svævende, rent dekorative Putter; saa overlæstet dette ægte Barokværk end kan virke, kan man dog, naar man tager det nærmere i Øjesyn, ikke andet end glæde sig over de mange nydelige Enkeltheder. Ogsaa Stolestaderne, først og fremmest Herskabsstolene, er rigt smykkede med Udskæringer, baade Figurer og Ornamenten i Stil og Udførelse ganske svarende til og lige saa mesterligt udført som Prædikestolens Arbejde. Mesteren for hele dette Arbejde hed Hans Dreyer.«

Men desværre maa jeg finde denne Lovtale lige saa ufortjent som Prof. Rydbecks bedske Kritik.

Hvem der har set de ovenomtalte Arbejder i de slesvigske Kirker og ladet sig overbevise om, at de stammer fra Dreyers Værksted, træder ikke ind i Holckenhavns Kapel med store Forventninger. Man undrer sig ikke det mindste over den Mangel paa Kendskab til det menneskelige Legeme, som Rydbeck — og forresten Mag. C. A. Jensen før ham — har opdaget i Udskæringsarbejdet. Jeg har i disse Kirker ikke fundet en eneste Figur, som forraadte noget sandt Mesterskab. Derfor bliver det første Indtryk af Kapellet tværtimod det: at al denne Herlighed overgaar Mester Hans' Evner. Men alt som man ser nærmere efter og opdager de talrige Svagheder i Arbejdet, ja maaske uvilkaarligt gør Sammenligning med den fremmede Mesters Kunst paa selve Prædikestolen, tror man mere og mere at kunne spore samme Haand som i Starup Kirke ved Haderslev. Her er de fire Evangelister igen, siddende ved deres Bord med Dug og Pult paa og med Bøger i Baggrunden. Vi har her paa Stolestaderne de plattyske Indskrifter, der minder stærkt om den Mester, der aldrig skrev Dansk

paa noget Arbejde i Sønderjylland, men derimod en enkelt Gang Tysk. Og vi møder her — hvad der gør

Stolestaderne i Holckenhavns Kapel.

Ende paa min Tvivl — den Kristusskikkelse, som vi kender saa godt fra flere Arbejder i Haderslevs Om-

egn med nøjagtigt samme Holdning og den selv-samme ejendommelige Straaleglorie.

Vender man sig saa om og betragter en Stund Kapellets kunstneriske Udstyr i sin Helhed, vil man ikke kunne nægte, at man staar omgivet af en frodig og skabelysten Fantasis Gerninger. Der er simpelt-hen ikke et eneste Stykke ubeskaaret Træ at se i Rummet. Langs med Midtergangen staar paa Stolestadernes høje Gavlstykker de dybt skaarne Fremstillinger af Jesus og de 12 Apostle, som i en festlig Procession, i næsten Legemshøjde. Disse Statuers stolte Række indledes af nogle Reliefstykker af Jesu Historie. Men ogsaa paa Bagsiden af Gavlstykkerne findes Scener af Jesu Liv fremstillede i Relief. Ialt tæller man i Kapellet 40—50 udskaarne Fyldinger med 10—20 Figurer paa hver. Det er umuligt at tage disse Stykker frem til Behandling enkeltvis. Desuden ser vi nogle kraftige Profetskikkelser paa Herskabsstolene og paa Fronten af Stolestaderne en Række kristelige Dyder. Rundt paa Væggen krones og samles hele Værket af en Panelering med mange store og smaa Ansigter eller Masker.

Dette er nu i sin Helhed Hans Dreyers Arbejde. Saa forfejlet det kan være i Enkeltheder, fylder det dog Rummet med en højtidelig Stemning. Det hele er barok, men Linjerne er ikke i den Grad kunstlede og forvredne, at de virker uroligt og unaturligt. Der er Kraft og Bevægelse i Formerne, Ensartethed og Harmoni i Sammenstillingen, Rigdom og Overflod baade i det figurlige og ornamentale. Man skal ikke nedsætte dette Arbejde med den overlegne Bemærkning, som nu tilsyneladende alle har gjort, at det er overlæst og overdaadigt. Langt mindre vil jeg ind-

rømme Sandsynligheden for, at en fremmed Mester skal have skabt Planen til hele Værket. Der er ikke den ringeste Grund til at berøve Mester Hans denne Ære. Han har ved sine mange Altertavler vist, at en arkitektonisk Gruppering som i Holckenhavn laa fuldtud inden for hans Evners Rækkevidde.

I dette Øjeblik er det let nok at skelne mellem den dygtige A. S. og den mindre dygtige Hans Dreyer, men den Dag, Ellen Marsvin fik sit nye, smukke Kapel indviet, tror jeg, hun har været lige saa glad ved den sidste som ved den første.

Opholdet i Holckenhavn maa have været til Ende 1637. Fra dette Tidspunkt til Kunstnerens Død formaar jeg ikke at opgive bestemte Data undtagen en Virksomhed paa 3 Aar hos Frans Lykke paa Fyn, som maa henlægges til Tiden omkring 1649—51. Det ligger nær at antage, at den gamle har tilbragt det meste af sine sidste Aar paa Fyn. Et Skab, hvoraf nogle Stykker for nylig er købt af Nationalmuseet, bærer Aarstallet 1642 samt Vaabenmærke og Bogstaverne E. W. Det har aabenbart tilhørt Erik Waldendorf og stammer fra Glorup. Af en Dør paa Holstenshus (Finstrup), som nu er brændt, ejer Museet kun et Fotografi.

Men paa den gamle Arbejdsmark i Haderslev Provsti findes endnu nogle Billedskærerarbejder, som jeg ikke godt kan tænke mig udført af andre end Dreyer.

Saaledes fik Kirken i Aastrup en ny Altertavle 1638. Den er et Renaissancearbejde som alle de andre, men som om Erindringen fra Holckenhavn stod i Baggrunden læser vi hos Haupt den korte Bemærkning: Barok tritt eben ein. Kristusfiguren med den

bekendte Straaleglorie staar i Midten. Forøvrigt bærer hele Arbejdet Præg af en større Evne til at beregne de enkelte Deles gensidige Forhold, idet der findes anvendt en Slags perspektivisk Forkortelse nedenfra opad. De mange Englehoveder, som forneden er smaa Barneansigter bliver i de øverste Partier næsten til Prikker.

Aaret efter maa Altertavlen i Oksenvad være rejst. Umalet som den er, viser den finere Enkeltheder end alle de andre, men den er aabenbart undergaaet saa mange Forbedringer og Istandsættelser, at man vanskeligt kan skønne, hvad der oprindeligt maatte stamme fra Hans Dreyers Haand. Man fristes til at tænke, at da Sønnen var Præst der paa Stedet, maatte det være mere end sandsynligt, at den gamle Fader har smykket hans Kirke. Men efter Præstetavlen i Kirken, er Mag. Petrus Dreyer først kommen til Oksenvad 1648. Da havde Altertavlen altsaa staaet en halv Snes Aar.

Tilbage er endnu to Prædikestole i de gamle Søsterkirker Moltrup og Bjerning, som Sognene lod udføre omkring 1649. Haupt finder, de ligner hinanden; jeg finder det ikke, men bøjer mig for den kyndige, især da det passer saa godt i mit Kram, og jeg helst vil tilskrive samme Mester begge Arbejder.

Men under Betragtningen af disse sidste Ting staar vi igen over for den Gaade i Hans Dreyers Liv, som vi mødte straks i Begyndelsen. Den kyndige Kunsthistoriker vil hævde, at det ikke er helt ualmindeligt, at en Kunstner optager en ny Stil i sit Arbejde (som da Dreyer gik fra Renaissance til Barok), men at en Tilbagevenden til den første saa er meget usandsynlig ja næsten utænkelig (at altsaa

Dreyer efter Holckenhavnperioden skulde have leveret Renaissancearbejder i Nordslesvig).

Rigtigheden i denne Tankegang er vist indlysende for enhver. Men Livet bevæger sig, som vi alle ved, ikke altid efter den almindelige Skolelogik. Mig forekommer det meget vanskeligere at tænke mig Kunstnerens Bevægelser fra Sønderjylland til Holckenhavn end den omvendte. Arbejdet paa Fyn i det hele taget er af en saa ganske anden Art end hvad vi kender fra Egnen omkring Haderslev. Hvis vi til Sammenligning ejede en eneste Panelfylding fra Haderslevhus eller en Kiste fra en Bondegaard — men jeg kender intet.

At dog ogsaa andre Kunstnere kan stille den sene Forsker over for lignende Gaader, har vi ved et mærkeligt Tilfælde netop et Eksempel paa i Holckenhavn. Ingen anden end den her ofte nævnte Forfatter af Bogen om de två märkliga konstnärer maa nemlig om den meget lovpriste Billedskærer A. S. tilstaa, at hans Frembringelser er ellers ofte hverandre saa ulige, at man til en Begyndelse har svært ved at tænke sig dem udført af samme Mand. Hvad der da maa gælde for den ene Kunstner i Holckenhavn, skulde det være noget utænkeligt for den anden?

Idet jeg slutter denne korte Fremstilling, skal jeg give et lille Overblik over de af Hans Dreyer udførte Arbejder.

Der er udgaaet fra hans Værksted henved 20 Altertavler og 13 Prædikestole. Af Haderslev Provstis 33 Kirker var 20—25 smykkede med Arbejder fra hans Haand, nogle af dem har den Dag i Dag ikke andet Billedskærerarbejde end, hvad Dreyer har skabt. Men foruden disse os bekendte Sager har der

sikkert været mange andre baade i Kirker og Bønderhjem. I Sommersted, Tyrstrup og Jels er de gamle Kirkebygninger forsvundne og dermed muligvis ogsaa, hvad der har været i dem af H. Dreyers Kunst. Jeg tvivler ikke om, at der uden for det gamle Haderslev Provsti vil findes adskilligt mere af kirkeligt Udstyr fra hans Haand, end hvad jeg har set.

Tager vi hertil det store Arbejde i Holckenhavn, saa har vi allerede i den endnu eksisterende Part af H. Dreyers Gerning en saa rig og fyldig Samling af Billedskærerværk fra en og samme Haand, som det vel sjældent findes. Og saa har vi dog næsten intet set af, hvad han fik udført i Omegnen af Segeberg og paa Haderslevhus eller de mange Herregaarde rundt om i hele Danmark, langt mindre hvad han maa have udrettet i sin Vandretid gennem Tyskland. Det er vist ikke for meget sagt, at selv om det, der her er bleven omtalt, er det bedste og værdifuldeste af, hvad den gamle Kunstner efterlod sig, saa har hele Massen af hans og hans Medhjælperes Arbejder sikkert været mindst dobbelt saa stor.

Iblandt dem, der skrev Sørgedigte ved Hans Dreyers Død, var en Student fra Lybæk. Han skrev blandt andet:

Nur alles Stückwerk ist ob man gleich hoch begeistert,
Mit grosser Kunst der Welt und alles übermeistert;
die Erd und Würmer doch erzeigen ihren Lauff,
Sie fressen beides Werk und auch den Meister auff.
Der viele Tausend Stück der Bilder hinterlassen
Giebt seines Lebens Bild den Würmern allermaassen.

Den unge Digter har talt i Tidens Sprog, men der er maaske ikke saa stor en Overdrivelse i, at den af-

døde Mester efterlod sig Billeder og Figurer — smaat og stort — i Tusindvis.

Hans Dreyer var en flittig Mand, virksom indtil det sidste, en from og stærk Natur, en hæderlig og fornem Karakter.

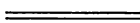
Han døde i høj Alderdom i Oksenvad Præstegaard. I Kirkebogen for Aar 1653 staar der:

D. 4. Jan. imellem 4 og 5 om aften døde min S. Fader M Hanns Dreyer udi Oxenvad, 81 Aar gammel, begrafuet 7. Jan. ofuer hannem prædickede H Peder Wandel udi Mastrup oc ligger begrafuet udi Kirken ved Præstegaardens Stoel, hoffdet vest for ved, oc fødderne til alterit. Gud give hannem en glædelig opstandelse.

Sønnen Mag. Petrus Dreyer flygtede i Svenskekrigen til Haderslev, hvor han hjalp Præsterne med at begrave de mange døde, og vendte ikke mere tilbage til Oksenvad.

Samtidig eller dog delvis samtidig med Hans Dreyer levede og virkede de kendte Mestre Heinrich Ringeling i Flensborg og Gudewert, Fader og Søn, i Eckernførde. Skulde nogen af disse tænkes at have paavirket Dreyer, maatte det være Ringeling. En Ringelingsk og en Dreyersk Altertavle er som to Søstre. Heinrich Ringeling døde i København 1629, just paa den Tid, da Hans Dreyer maa have opholdt sig paa samme Sted. De maa vel da have mødtes.

Om disse fire slesvigske Mestre kan siges, at Hans Dreyer uden Tvivl overgik de andre i uopslidelig Arbejdskraft og Skabelyst, medens han ikke naaede nogen af dem i ren kunstnerisk Dygtighed.

Præsterne Boetius i Vilstrup,

Af Sognepræst **L. Vesten**, Sulsted.

Siden Præsten Peder Rhode i 1775 udgav sine »Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse«, der ikke just er fremragende med Hensyn til historisk Nøjagtighed, har der i de forskellige Værker, som har systemet med sønderjydske Præstehistorie, hersket ikke ringe Forvirring, hvad Haderslev Amt angaar; særlig er det naturligvis galt fat med Forholdene i det sekstende og Begyndelsen af det syttende Aarhundrede. Dr. Achelis i Haderslev og Pastor Matthiesen i Flensborg har for ikke længe siden i deres »Beiträge zur Prediger-Statistik der Propsteien Hadersleben und Törningelehn«^{*)} bragt nogen Orden i en hel Del af det Virvar, som Rhode frembragte, og som den ellers saa samvittighedsfulde Jensen førte videre i sin »Kirchliche Statistik«.

Et af de Steder, hvor der hersker den største Forvirring, nemlig Vilstrup, er de to kyndige Forskere dog gaaet uden om. Dr. Achelis har paa Forespørgsel oplyst, at Grunden var den, at der endnu var adskillige dunkle Spørgsmaal, som maatte klares, før man kunde skride til at slaa noget fast med Hensyn til Vilstrup.

Det efterfølgende er da et Forsøg paa at sprede Lys over nogle af Dunkelhederne.

Den Vilstrup-Præsteliste, som Rhode og Jensen har og efter dem Mørk Hansen og Nielsen, ser saaledes ud:

^{*)} Schriften des Vereins für Schlesw.-Holst. Kirchengesch. 2. VII 499 ff.

Laurentius Boetius Agricola 1524—27.

En Boetius, hvis Fornavn er ukendt, 1527—48.

Laurentius Boetius 1548—83.

Magister Jørgen Boysen, Kapellan 1579 eller 80,
Sognepræst 1583—1603.

Niels Boysen 1603—50.

Listen er haabløst forvirret. Aarstal og Navne er rystede imellem hverandre; et enkelt Navn har fordoblet sig, og et andet er falden helt ud, og det er tilmed Navnet paa den Mand, der har skrevet Slægtens Navn uudsletteligt ind i Sønderjyllands Kirkehistorie, Hertug Hans' Hofpræst, Provst over Nordstrand og Haderslev Amt, Magister Jørgen Boye, der ogsaa var Sognepræst i Vilstrup.

Før Reformationen var Embedet som Sognepræst i Vilstrup en Tid lang forenet med en af Kannikstillingerne ved Kollegiatkapitlet i Haderslev. Claus Sterck, der døde 1482, var baade Kantor i Kapitlet og Sognepræst i Vilstrup, og begge disse Stillinger blev nu ved pavelig Provision overdraget til Gregers Smed, hvis Navn findes paa Døbebækkenet i Haderslev Kirke, og som døde 1485. Gregers Smed havde i Tidens Løb samlet en hel Del Embedsstillinger sammen; jeg er f. Eks. tilbøjelig til at tro, at han ogsaa var Sognepræst i Aastrup; da han nu døde, blev der Kapløb mellem de mange Embedsjægere, som Datiden var saa overvætted rig paa. I det væsentlige blev hans Embeder delt mellem to Brødre Jens og Mikkell Pedersen Hostrup saaledes, at Mikkell blandt andet fik Embedet som Sognepræst i Vilstrup, medens Jens fik Aastrup. Mikkell Pedersen var nu til sin Død 1521

Præst i Vilstrup foruden at varetage den Stilling som Kannik, han havde i Haderslev.*)

Da Mikkel Pedersen Hostrup var død som en gammel 80aarig Mand, strømmede Ansøgningerne atter ind til den pavelige Kurie; men da den indflydelsesrige Provst ved Kapitlet og over Barved Syssel, Johan Wulf, var blandt Ansøgerne, er det rimeligt at antage, at han tog Stikket hjem.

Johan Wulf var Datidens mest berygtede Embedssluger herhjemme, og han, som andre Embedsjægere, benyttede de Stillinger, de albuede sig frem til, som en almindelig Handelsvare, der kunde være Genstand for Køb og Salg. Det er da meget muligt, at Haderslevprovsten har solgt Vilstrup Sognekald til den Laurentius Boetius med Tilnavnet Agricola, der 1524 skal have faaet Embedet, og som blev Grundlæggeren af Præstedynastiet Boysen i Vilstrup.

Allerede en halv Snes Aar tidligere træffer vi imidlertid Laurentius Boetius eller Lorents Boye, som Hertug Hans senere kalder ham paa det hjemlige Sprog. I Aaret 1513 havde han en Ansøgning hos Paven om Embedet som Sognepræst i Fjelstrup, da han mente, at dette Embede maatte være ledigt, eftersom den Peter Ankersen, der i sin Tid var bleven kaldet dertil, maatte anses for at have forspildt Kaldet ved ikke rettidigt at lade sig præstevie. Lorents Boye, der paa det Tidspunkt ikke selv var præsteviet, fik ogsaa pavelig Provision paa Fjelstrup under den nævnte Forudsætning; men derved ragede

*) Acta Pontificum Danica IV.

han i Proces med Peter Ankersen. En saadan Proces for de pavelige Domstole kunde være en saare lang Vej at gaa, og denne Proces blev da ogsaa først afsluttet i Aaret 1523, da Peter Ankersen maatte opgive Fjelstrup. Men da havde Lorents Boye selv for længe siden trukket sig ud af Sagen; fra Efteraaret 1515 er det en helt anden, der fører Strid med Peter Ankersen, og det ligger da nær at antage, at Boye har overdraget denne Mand sine Krav paa Sognet; det har vel været ham for kostbar en Historie; han omtales nemlig senere i en anden Ansøgning til Paven som en fattig Mand uden, at vi dog behøver at hæfte os altfor stærkt ved den Slags Udtryk i saadanne Ansøgninger.

Om Lorents Boye har faaet noget ud af sin kortvarige og stridige Forbindelse med Fjelstrup, er ikke godt at sige. Mærkeligt er det imidlertid at se, at hans Søn, den senere Provst, havde Indtægten af Fjelstrup Sogns Kirketiende, og efter ham fik hans Enke Lov til at beholde den i en Aarrække.

I Aaret 1524, det Aar, da han skal være bleven Præst i Vilstrup, træffer vi Lorents Boye som Alterpræst i Frue Kirke i Haderslev; hvornaar han er bleven det, har vi, mig bekendt, ingen Oplysning om. Han havde da foruden sit første Embede faaet overdraget en Altertjeneste til i den samme Kirke; det var et nyt Alter, som den nylig afdøde Vilstruppræst Mikkell Pedersen Hostrup inden sin Død havde oprettet og forsynet med Gods. Boye havde allerede faaet Embedet overdraget og taget det i Besiddelse; men han sikrer sig nu pavelig Godkendelse af det, der var sket, og han fik Tilladelse til at nyde Indtægten af de to Altre saa længe, han levede.*)

*) Acta p. d. VI.

Som Præst ved Kollegiatkirken i Haderslev stod Lorents Boye i umiddelbar Forbindelse med den baade verdslig og kirkelig set mægtige Haderslevprovst Johan Wulf. Det, at han opnaaede en vistnok ikke helt regelmæssig Gunstbevisning ved selve den hellige Stol, kan kun være sket ved Provstens Anbefaling. Johan Wulf har vel da været ham venlig sindet, og hvis han, som ovenfor antydet, var den rette Sogneherre til Vilstrup, har det nok kunnet lade sig gøre at slaa en Handel af med ham saaledes, at Boye blev Præst i Vilstrup mod at betale Provsten Aftægt, og den har Johan Wulf saa kunnet hæve indtil sin Død 1541; men da Hertug Christian nogle Aar senere begyndte sit Reformationsværk i Sønderjylland, var Johan Wulfs Indflydelse uigenkaldelig forbi.

Lorents Boye var nu Præst i Vilstrup til sin Død, der dog ikke indtraf 1527, som Præstelisten siger. Dette forkerte Aarstal skyldes en Trykfejl. Øsbypræsten Magister Knud Bramsen udgav i Aaret 1569 i Wittenberg en Samling Sørgedigte, »Næniæ« kaldte han dem; det var latinske Vers, som han havde sat sammen i Anledning af en Række samtidige Mænds og Kvinders Død. Bogen var tilegnet Provsten Jørgen Boye, Lorents Boyes Søn. Der findes næppe mere noget Eksemplar af denne Bog, men den kendte Flensborgrektor O. Møller har 1766 meddelt Digtenes Overskrift. Et af Digtene var skrevet i Anledning af Lorents Boyes Død, og i Overskriften hed det saaledes paa Latin:

»In mortem præstantissimi viri D. Laurentii Boetii Agricolaë, Pastoris Wilstrupensis, qui obiit in Wilstrup anno domini 1527, 28. Septembris anno ætatis suæ 63, ..«. Dette lyder saaledes paa Dansk:

»Ved den særdeles udmærkede Mand Hr. Laurentius Boetius Agricolas Død; han var Præst i Vilstrup og døde i Vilstrup den 28. September 1527 i sin Alders 63. Aar.« Aarstallet 1527 er en Trykfejl for 1547; men om den skyldes Knud Bramsens eller O. Møllers mangelfulde Korrekturlæsning, faar staa hen. At 1547 er det rette Aar, fremgaar af, at der findes bevaret et Brev, som Hertug Hans den 14. September nævnte Aar fra København skrev til Amtmanden i Haderslev Sivert Rantzau om at ordne en Sag mellem Lorents Boye, »pharherr zu Wilstorp« og hans Sognefolk. Hr. Lorents er rimeligvis død, inden Sagen er bleven ordnet, og den 10. Januar 1548 udnævnte Hertugen Sønnen Magister Georgius Boetius eller Jørgen Boye til hans Eftermand i Vilstrup og til tillige at være Hertugens Hofpræst.

Overleveringen vil vide, at Boysenslægten stammede fra Italien; dette er sikkert lige saa urigtigt som Aarstallet 1527. Det er et Genskin fra senere Tider, der er falden tilbage paa den gamle Præsteslægt. Da denne ved Midten af det 17. Aarhundrede havde udtjent i Vilstrup, kom der nemlig et nyt Præstedynasti til Stedet, som holdt sig der det næste Hundrede Aar; det var Slægten Zoëga, og den anses almindeligt for at være af italiensk Herkomst. Navnet Boye og Boysen er saa godt sønderjydsk, at man ikke bør gaa udenlands for at finde dets Udspring. Jeg kan meget vel tænke mig, at Lorents Boye er den Laurentius Heysacker de Hadersleben, der 1511 blev indskrevet ved Universitetet i Rostock; han vilde paa den Tid efter Knud Bramsens Aldersopgivelse have været en Mand paa 26 Aar, og da han efter Tidens Fordringer skal skrive sit Navn paa

Latin, føjer han til Laurentius Boetius Hjemstedsbetegnelse Agricola som en Afledning af Bynavnet Hejsagers sidste Led. At der i Hejsager paa de Tider har boet en Boysenslægt, vilde blive til Vished, i Fald man havde Lov til at antage, at den Jacobus Boethii, der 1602 blev indskrevet ved Universitetet i Wittenberg med den lidet sigende Tilføjelse, at han var »ex agro Sleswicensi«, i Virkeligheden var en Jacob Boysen fra Hejsager i Slesvig Stift, i det den tyske Pennefører, der ikke kendte noget til Haderslevens Topografi, og hvis Bevidsthed bevægede sig i latinske Vendinger, har hørt Navnet »Hejsager« som et »ex agro.«*)

Det faar nu være, som det vil. Men at den første lutherske Præst i Vilstrup var en indfødt Sønderjyde, anser jeg for utvivlsomt.

Hr. Laurentius eller Lorents havde i det mindste to Sønner, Jørgen og Andreas.

Jørgen Boye, der paa Latin kaldte sig Georgius Boetius, blev 1538 indskrevet som Student ved Universitetet i Wittenberg; han er da sikkert født i Aarene før 1520. Han maa vel i hvert Fald være født, før Faderen blev præsteviet, da en katolsk Præst ikke kunde leve i regelret Ægteskab, men et løsere Forhold var dog paa den Tid ret almindeligt mellem Præster og vakte vist ikke særlig Opsigt. Hvornaar Broderen Andreas er født, ved man ikke; men 1560 var han sammen med en Jes Raven Kirkeværge i Vilstrup, hvor Jørgen var Sognepræst. Som Kirkeværge er han kommen til at skyldte Kirken en Sum Penge, hvilket fremgaar af et Uddrag af Kirkeregnskabet,

*) Om LaurentiusHeysacker og Jacob Boethii se Ache-lis' Gesch. Johanneums.

som Dr. Achelis velvillig har tilstillet mig. Maaske er han død eller er frattraadt som Kirkevæрге 1565; thi i Regnskabet for 1566 ses det, at Jørgen har overtaget Forpligtelsen »wegen sines Broders, so em de Broder upgedragen hefft«; da Jørgen Boye dør 1569, hæfter i Regnskabet for 1570 »Magister Jürgen Eruen« for Gælden.

Jørgen Boye er bleven en saa kendt Mand i Sønderjyllands Kirkehistorie, og hans Levnedsløb er skildret saa udførligt flere Steder*), at det vil være overflødigt her at gaa i Enkeltheder. Det maa være nok at minde om, at han 1540—48 var Lærer ved Københavns Universitet. Det første Aar fik han kun halv Løn, var altsaa kun konstitueret Lærer; jeg henstiller, om man deraf kan slutte, at han er født 1516 og derfor først fyldte 25 Aar 1541. Straks efter Nytaar 1548 kaldte Hertug Hans ham til at være Faderens Efterfølger som Sognepræst i Vilstrup og tillige anden Hofpræst i Haderslev; 1552 blev han endvidere Hertugens Provst over Nordstrand og 1560 tillige Provst over Haderslev Amt. Hertug Hans skønnede i høj Grad paa Mester Jørgens Dygtighed og gav ham mange Beviser paa sin Bevaagenhed lige til hans Død, der indtraf den 1. Maj 1569.

Mester Jørgen blev altsaa ingen gammel Mand. Reformationsaarhundredet sled hurtig sine Folk op, og det skal da ogsaa siges, at de mange Hverv, der blev paalagt Jørgen Boye var mere end nok for en Mands Kræfter.

I Aaret 1553 havde Jørgen Boye giftet sig med Sara Meiger, en Provstedatter fra Rendsborg og

*) Biogr. Leks. II, Kirkehist. Smlg. 3. I og Rørdams Universitetshistorie I.

Enke efter Provst Vincents Alberti i Tønder. Vi hører ikke noget om, at han tidligere har været gift. Da han døde 1569, sad hans Enke tilbage med flere mindreaarige Børn, af hvilke den ældste hed Laurentius.

Allerede nogle Aar, før Døden indtraf, har Jørgen Boye vistnok mærket, at han var ved at være opslidt, og hans Tanker gik da frem mod den Tid, da hans Hustru muligvis vilde komme til at staa alene med en Flok uforsørgede Børn. I Aaret 1565 bad han derfor Hertugen om, at en af hans Sønner maatte faa Løfte om at blive hans Eftermand i Vilstrup, saafremt han da gjorde saa god Fremgang i sine Studier, at der kunde være Haab om, at han vilde blive Kirken og sit Fædreland en nyttig Mand. Nytaarsdag 1566 svarede Hertugen paa dette Andragende med et Løfte om, at selv om Sønnerne endnu var mindreaarige ved Faderens Død, skulde Embedet blive besørgt af en Kapellan under Provstens Tilsyn saa længe, til en af dem kunde overtage det. Omtrent samtidig fik Mester Jørgen et Vikarie, der hørte til Fjelstrup Kirke, og som kaldtes Hr. Sebes Len. Dette Vikarie kan næppe være det samme som den tidligere omtalte Fjelstrup Kirketiende, da Størrelsen af Indtægterne synes at have været ulige store. — Et andet Tegn paa, at Jørgen Boye begyndte at blive træt, er det, at han i Foraaret 1566 antager en Mand ved Navn Balthasar til Kapellan.

I Hertugens Skrivelse, hvorved en af Sønnerne faar Løfte om Vilstrup, hedder det blandt andet:

»Were es auch sache, das der Vater abgehen wurde, ehr der Sohn sein vullenkomen alter erreicht, vnd das es vmb ein jar, fünff oder sechs zu thun, so

soll jme zugelassen sein, so lange an seiner stadt einen Caplan, der von dem Probste gnug gelert, geschickt vnd tuglich eracht, zuuordenen, bis das er der kircken selbs kan für sein vnd sein ambt der gebür vorwalten.«

Da Jørgen Boye døde, var den ældste af Sønerne, Laurentius, formodentlig en 14—15 Aars Dreng, saa der kunde vel blive god Brug for Hertugens Naadesbevisning med Hensyn til at lade en Kapellan bestyre Embedet foreløbig, ikke blot i en 5—6 Aar, men i adskillig længere Tid. Alt dette har man ikke været kendt med, da man senere har lavet en Præstelige, derfor skyder man ind i det tomme Rum til 1583 et Navn, som intet Steds hører hjemme. Provsten Jørgen Boye er gleden ud, og da der senere kommer en yngre Jørgen Boye, erindrer man, at der foran en Jørgen Boye gik en Laurentius, hvorfor man rask væk skyder en ny Laurentius ind i Rækken, skønt han aldrig har været der. Den ældste Søn blev nemlig ikke Faderens Eftermand, thi i saa Fald var han nok bleven der til sin Død. Vi træffer ham imidlertid senere som Sognepræst i Nørre Løgum og Præst ved Klosterkirken i Løgum; og der døde han 1619.

Men der var jo flere Søner, og Hertugens Brev til hans Provst er naturligvis bleven opretholdt, saa naar vi i 1580'erne træffer en *Georgius Boetius* som Sognepræst i Vilstrup, kan vi med Sikkerhed gaa ud fra, at han er en yngre Søn af den gamle Jørgen Boye, og at han nu har naaet »sein vullenkomen alter«, det vil sige 25 Aar. Da han siges at være bleven Sognepræst 1583, maa han altsaa være bleven født 1558, og det kan jo passe meget vel.

Efter det her udviklede skulde Embedet som Sognepræst i Vilstrup altsaa have staaet ledigt i 14 Aar fra 1569 til 1583, medens en Kapellan besørgede Forretningerne. Saa vidt mig bekendt har vi da heller ingen dokumenterede Vidnesbyrd om Tilstedeværelsen af en Sognepræst der i det nævnte Tidsrum. Derimod hører vi, som det var at vente, Tale om en Kapellan. Om Provst Jørgens Kapellan Balthasar har fortsat i nogen Tid som Bestyrer af Embedet, ved vi ikke; men vi ved,*¹) at der i det nævnte Tidsrum har været en Kapellan i Vilstrup, som hed Nicolaus Paludanus, og denne Niels Kjær, som hans danske Navn var, blev 1583 Sognepræst i Sommersted, altsaa samtidig med, at han blev overflødig i Vilstrup, fordi Jørgen Boye den yngre nu kunde overtage sit Embede. Nu hedder det sig imidlertid, at denne allerede 1579 eller 1580 er bleven »Adjunkt« i Vilstrup — hos hvem? Hvis der foreligger noget skriftligt med et eller andet Indhold i den Retning, er Meningen nok den, at Hertugen lover ham, at det Tilsagn om at blive Faderens Efterfølger, som han 1566 gav til en af Provstens Sønner, nu særlig skal gælde ham, da han efter i Aaret 1578 at være bleven indskrevet som Student ved Universitetet i Rostock nu gav gode Løfter om at kunne blive en nyttig Mand for Kirken og Fædrelandet.

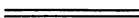
Jørgen Boye døde 1610, maaske som et Offer for en meget smitsom Sygdom, der det Aar hærgede Omegnen af Haderslev. Han var 22. Søndag efter Trinitatis 1607 bleven valgt til Herredsprovst, og et Vidnesbyrd om hans Provstevirksomhed har vi i den

*¹) Kanc. Brevb. VII. 722.

gamle Aastrup Kirkebog, der fortæller, at han den 2. Juli 1609 visiterede i Aastrup Kirke.

Da han døde, efterfulgtes han af sin Søn Niels Boysen, der var Præst til sin Død 1650. Aaret efter valgtes E l e r s O t t e s e n til Præst, og da han giftede sig med Formandens Enke, den gamle Niels Boysens anden Kone, kan man for saa vidt sige, at Dynastiet Boysen først udslettedes, da han døde 1659.

Hvorefter Dynastiet Zoëga traadte til.

De rette Messeklæders Brug i Hertugdømmet Slesvig.

Af **Th. O. Achelis**, Haderslev.

»Den ældste lutherske Kirkeordinans i den danske Kirkeprovins«, som A. D. Jørgensen har udgivet i disse Aarbøgers første Bind for snart 40 Aar siden, indeholder i den første Paragraf den Bestemmelse, at Præsterne alle skulle iføre sig den almindelige Messekjortel (gewonliche Missegewandt) og have Lys paa Alteret.¹⁾ Denne Bestemmelse, som stemmer overens med Luthers Syn paa Messeklæderne som en ganske neutral Sag²⁾, blev overholdt. I en Ligprædiken, som Dompræsten M. Pleccius³⁾ i Slesvig holdt 1602 over Erasmus Heidtmann, forekommer om Forholdene i Haderslev 1530: »wie do noch die Chormäntel nach Bapstlichen alten gebreuchen gestunden«.

Om Messeklædernes Brug indtil Reformationen vil der kunne skaffes mange Efterretninger, særlig af Registraturer og Afleveringsforretninger. Her skal kun eksempelvis anføres noget fra Haderslev og Flensborg.

I Haderslev kunde man købe dem paa Kirkegaarden eller ved Lighuset, hvor Købmændene faldt dem;⁴⁾ da Peter Rower 1443 stifter et Laurentii

¹⁾ Sønderjydske Aarbøger 1889, S. 226.

²⁾ P. Severinsen, de rette Messeklæder (1924) S. 41—52.

³⁾ Personalhistorisk Tidsskrift 1921, S. 124, Nr. 4.

⁴⁾ C. Nyrop, Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Midtalderen 2. Bd. S. 441, Vedtægter for Købmandsgildet i Haderslev (omkring 1500): »up dem karkhoue edder lyk-huse sunder mit geistlicken dinghen, also mysse ghe-wanden....«

Vikarie i Frue Kirke, bevidner han; at hans Fader har givet til Kirken »eyn vullenkomen misse ghere-de«. ¹⁾ Naturligvis blev Messeklæderne fra Sidealtrene overflødige ved Reformationens Indførelse. Saaledes gik det Marianerne i Haderslev, ²⁾ som blandt Klenodierne havde »etliche myswande, darup etlich smyde« (= Smykke). I Graabrødreklosteret i Flensborg registreredes 1528 32 Hageler af forskellig Farve og Stof, deriblandt 2 Gyldenstykket og 7 forgyldte. ³⁾

I Overensstemmelse med de Haderslevske Artikler for Sognepræsterne paa Landet fra 1528 bevarede Messeklæderne i den latinske Kirkeordinans, som jo Luther og Bugenhagen personlig havde været med til at præge, og i den, »Christlyke Kercken Ordeninge, de yn der Fürstendömen, Schlesswig, Holsten etc. schal gehalten werden« (1542) hedder det, at Messen skal holdes »yn gewöntlikem Missegewande«. ⁴⁾ Endnu to Gange i Reformationsaarhundredet har Landsherrerne i den hertuglige Andel talt om Brugen af Messeklæderne. Den 21. Februar 1587 giver Hertug Frederik Provsterne for Kiel, Oldenborg, Tønder og Steinbeck Provstier Anvisning paa at spørge ved Visitationerne, om Messeklæderne bliver brugt ved Nadveren eller er afskaffet, og om Alterlysene bliver tændt eller ej. ⁵⁾ Hertug Johann Adolph's Kirke-

¹⁾ C. M. A. Matthiessen, Aktstykker til Oplysning om Kannikecollegiet i Haderslev (1856) S. 23.

²⁾ Willers Jessen, Zeitschrift f. Schleswig-Holsteinische Geschichte, 40. Bind (1910) S. 351.

³⁾ Diplomatarium Flensborgense ved Sejdelin 2. Bind (1873) S. 208—209.

⁴⁾ Udgivet ved Ernst Michelsen (1920) S. 25.

⁵⁾ Articuli in visitatione proponendi (Westphalen, Monumenta IV 3374/75): 11. An vestitus Ecclesiasticus tam lineus, quam sericus in administratione Coenæ sit usitatus, an abolitus, cerei accensi, an remoti.

ordinans for Aabenraa Amt fra 1598 kræver ved hver Kirke »ein rigtig inventarium, was an Silbern unndt andern geschieren (= Kar), Missgewandt, Buchere (= Bøger) unndt andern, wie es namen haben magk, gemacht und zur nachrichtung in die Kirchen Buchere verzeichnet werde.«¹⁾ En Stadfæstelse giver for den samme Egn Niels Heldvads *Eleusinia sacra* fra Aaret 1610.²⁾

I Kongeriget brugtes efter Reformationen Røkelin³⁾ i Stedet for Kiltesarke⁴⁾, i Hertugdømmerne bibeholdtes endog de sidste. Men i de sidste hundrede Aar er »de rette Messeklæder« fuldstændig forsvunden i Slesvig. En Samling af Efterretninger om Messeklæderne, ordnet stifts- og provstivis, vil føre os til Besvarelsen af Spørgsmaalet, hvornaar de blev afskaffet.⁵⁾

I. Ribe Stift. A. Tørninglen Provsti.

1. A g e r s k o v. »Præsterne bruger ikke, i det mindste ikke overalt, Pibekrave, Messeskiorte og Messehagel. Dog maae disse Messeklæder have været brugte, thi i Agerskov Kirke findes endnu Levninger deraf.« (Knud Aagaard, Beskrivelse over Tørning Lehn (1815) S. 111).

2. B r ø n s. 1662 »et rødt Fløyels Alterklæde og Messehagel, foræret af sal. Hans Outzen⁶⁾ og Dorthe Jes Datter« (Pontoppidan, Dansk Atlas VII, 189 A. 1.)

¹⁾ Udgivet ved Hans v. Schubert, *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, 2. Række, 4. Bind (1906) S. 43—44.

²⁾ Udgivet ved Niels Lindberg (1863) S. 51—56.

³⁾ Den omtales i de Haderslevske Artikler fra 1528, § 20 »ein rockeln«.

⁴⁾ P. Severinsen, *De rette Messeklæder* (1924) S. 50.

⁵⁾ En Del Notitser er samlet hos P. Severinsen S. 92—96: Sønderjylland. Fra Holsten kender jeg kun 6 Messehagler. Altona (Haupt, Bau- und Kunstdenkmäler I 3), Preetz (Prov. Berichte 1813, S. 270), Schönberg (Haupt II 183), Büsum (Haupt I 71), Nüchel (Haupt II 147) og Seester (Haupt II 112).

⁶⁾ Brøns Kirkebog 1681: »Den 8. November bleff Hans Owtzen Ridefoged i Brøns begravet, døde d. 27. Octob. Ætas 65½ A.

3. Hygum. »Anno 1624 dend Søndag Jubilate, da haver Hygum Kirkes Værger, som den Tid Hygum Kirke forvarede, ladet bekoste en ny herlig Messesærk til Præsten den Tid Sognepræst Jørgen Clausen Sture, oc Poul Christensen i Brøstrup samme Tid Kirke Værgø til Hygum Kirke sammen med Poul Nissen i Harreby, og det altsammen paa Hygum Kirkes Bekostning. Thi den gamle Messesærk var aldeles forslæt, ja, jeg har forundret mig til, at den kunde være til efter følgende Beretning, som hver Mand noksom er vitterlig er i Hygum Sogn; at den haver været til følgende Præsterne i Hygum Kirke. Først en Præst ved Navn Hr. Poul Abretson¹⁾...., siden i Hr. Peder Floors¹⁾ Tid, i Magister Thomas Knudsøns Tid og i Hr. Peder Thomissøns Tid, dernæst i min salig Fader Claus Stures Tid, og for det sidste i 2 Aar i Hr. Jørgen Stures Tid«.

(Provst Dyssels Optegnelser efter Hygum Sogns gamle Tiendebog; Thøste Thøstesen, Fra Hygum Sogn (1927) S. 127—128).

B. Møgeltønder og Lø Herreds Provsti.

4. Døstrup. I Kirken Messeklæder med et broderet Kors fra det 17. Aarhundrede (R. Haupt, Bau- und Kunstdenkmäler 2. Bd., S. 571).

5. Visby. Messeklæder med Goske og Anna Ranzaus Vaaben og Navn fra det 17. Aarhundredes første Del (Haupt II. 635), nu i Tønder Amtsmuseum.

II. Fyns Stift C. Als Sønderherred.

6. Ketting. 1672 Messeklæder med tre Diamanter foræret af Hertuginde Augusta (Haupt II. 407).

D. Als Nørreherred.

7. Havnbjerg. Den 29. Januar 1782 indbrød en Tyv i Kirken og stjal en ny Messedragt og Alterklædet, alt Guldbroderi og en forgyldt Lavrbærkrans, som laa paa Alteret (J. Raben, Fra Als og Sundeved, 1. (1926), S. 22).

III. Slesvig Stift. E. Haderslev Provsti.

8. Haderslev, Frue. 1530 jfr. S. [1].

9. Haderslev, Frue. »1693—1705 jährlich 2 Chorbembden waschen lassen«. (Acta XIII C 2 Raadstuearkiv).

¹⁾ De to sidste katolske Præster i Sognet.

10. H a d e r s l e v. »Am 24. Dezember 1744 dem Küster II. W. Fehr überliefert... No. 4: Zwey feine weisse Mess-Hemder mit 2 paar Messinc Hacken. NB. Die beeden Hemder haben der Herr Probst Cretschmer mir geschenkt.«

11. H a d e r s l e v, Slotskapel. I Inventariet 1593 forekommer »1 oldt rodt samitten misskleedt« (H. Berlage, Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 54. Bind (1924), S. 356 Nr. 53). Det blev 1627 bragt til Kronborg Slot og kom 1629 tilbage (Berlage S. 333).

12. G a m m e l - H a d e r s l e v. Kirkeregnskabsbog 1672: »Vor ein Messgewandt Peter Moller Kramern laut seiner Rechnung ist 65 Mk. 1 Schüll.

13. A a s t r u p. Kirke-Inventar 1776: »En gammel Messehagel af rødt Fløyel med Guld-Galoner og en gammel Messe-Skiorte bruges her, saa længe det duer.« Anskaffet 1680.

14. H a m m e l e v. Kirkeregnskabsbog 1651:

6½ Ellen Sammit zur Missgewandt kost	61 Mk. 12	Sch.
Vor fract von Hamburg	1 » 8	»
Dass gelt nach Hamburg zu schicken	1 »	»
Vor 12 Ell schwartz gallunen à 3 Sch.	2 « 4	»
3 quentin Seiten		7½ »
Arbeitslohn dem Schneider	3 »	»

15 M a g s t r u p. 1661 hentes et Messeklæde fra Haderslev (Carsten Petersen P. Wandal [1924] S. 33).

16. M a g s t r u p. 1686 »ein roth sammeten Messgewand, hvorauf Christus am Kreuz c. Joh. et Mar. (= med Johannes og Maria) in Gold von meiner Mutter in ihrer Jugend sauber bordirt c. h. verb. (= med disse Ord) 16. A. M. B. 86« (Grønlundske Papirer, Pakke VI, 37 i Ribe Katedralskoles Bibliotek; om Indskriften jfr. S.

17. S t e p p i n g 1744. jfr. S.

18. V i l s t r u p. Kirkeregnskabsbog 1672: »Vor ein Messgewandt Peter Moller Kramer, vor Sammiet und golden schnoer 76 Mk. 1 Sch.
Vor ein Messhembt u. Altar Lacken 2 » 4 »

F. Aabenraa Provsti.

19. B j o l d e r u p. Pastor Chr. Posselt nævner 1753 i et Bilag til Generalkirkevisitationen: »ein altes abgenutztes Messgewand und weisses Chorhembd, so nicht mehr gebraucht wird« (det slesvigske Generalsuperintendenturs Arkiv, nu i Statsarkivet Kiel).

G. Sønderborg Provsti.

20. Sønderborg. 1588 anskaffer Matz Kremers Børn til Kirkens Brug for 88 Mk. 12 Sk. »ein nie sammeten missgewantt von wegen eres seligen vaders und moders begreffnis.« (Kirkeregnskabsbog).

H. Tønder Provsti.

21. Høist. 1576 stjæles Messeklæderne (Pontoppidans Danske Atlas VII 297 Anm.).

22. Højer. Det med Guld og Sølv syede Kors paa Messehagelen blev stjaalet 1773 (Cl. Rolfs, Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer (1926) S. 45 og 64).

23. Rinkenæs. Pastor Chr. Bruhn afhænder Messeklæderne 1729; jfr. S.

J. Husum Provsti.

24. Nordstrand, Theresien Kirke. nogle »Kaseln« (Haupt I 483).

25. Skobøl. Alterdug »wo von gotischen Messgewändern (Haupt I 505).

K. Ejdersted Provsti.

26. Tetenbøl: »et papistisk med Guld besat Messeklæde« (Pontoppidan, Danske Atlas VII 853 Anm., Haupt I 235).

L. Flensborg Provsti.

27. Flensborg, Frue	}	1744 findes Messeklæderne i alle tre Kirker; Provst Lundius anbefaler Afskaffelsen; jfr. S. 1632 anskaffes en Alba (Severinsen S. 94)
28. » St. Hans		
29. » St. Niels		
30. » St. Hans		
31. » » »	}	1647 anskaffes et Messeklæde (Severinsen S. 94)
32. » » Niels		
33. » » »		
- to Messehagler, som opbevares paa Kunstindustrimuseet i Flensborg, det ene fra 1582, skænket af Borgmester Harder Vake, det andet med Aars-tallet 1680.

34. Store Vi. 1667 klager Menigheden over, at Præsten Albert Genske ikke bruger Messeklæderne (Jensen, Statistik S. 920).

M. Gottorp Provsti.

35. Moldened Kirke-Inventar 1650: »ein rothsammet Messgewand mit einem flessen (= linned) Hemd und schwarzem Vullbandsgürtel« (Jensen, Angeln (1922) S. 172).

36. Ravnkjær Kirke-Inventar 1679 (Jensen, Angeln² S. 172).

N. Hütten Provsti.

37. Borby 1633 (Haupt I 160).

38. Süderstapel 1586 (Haupt II 241).

O. Femern Provsti.

39. Landkirchen 1578 (Haupt III 10).

P. Eksemt Kirker.

40. Dybbøl 1606 (Haupt II 398).

Af de 40 anførte Messeklæder stammer de fleste fra det 16. og 17. Aarhundrede. Kun i Havnbjerg (Nr. 7) blev 1782 en ny Messedragt stjaalen, men dette Sogn hørte den Gang til Fyns Stift. I Slesvig Stift var de forsvundne. Da Præsterne i Haderslev Provsti i Aaret 1776 indleverede Kirke-Inventarer, var der kun i Aastrup (Nr. 13) en gammel Messehagel og en gammel Messesærk tilbage, i de øvrige 33 Kirker var det gamle Skrud forsvundet, i Købstadens Kirke (Nr. 10) havde selve Provsten bortforæret det til Degnen. I Aabenraa Provsti ejede Bjolderup Kirke (Nr. 19) 1753 en gammel Messehagel, som ikke blev brugt længere. Det er derfor utroligt, naar Matthiä, Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein (1778) S. 127 siger, at Præsterne i Nordslesvig endnu bærer Messeklæderne, med mindre han mener de til Ribe og Fyns Stifter hørende Kirker, hvor de er bevaret tildels indtil 1864. Men Knud Aagaard fortæller allerede 1815, at Præsterne i Tørninglen ikke bruger Messeskiorte og Messehagel (Nr. 1). For Slesvig Stifts Vedkommende

har J. Lass uden Tvivl Ret, naar han siger (Versuch einer vermehrten Anleitung . . . (1759) S. 119): »Vormals pflegten die Prediger bey Austheilung des Abendmahls die sogenannte (!) Messe-Kleider anzuhaben; allein solche sind anitzo abgeschafft.«

Et Aarhundrede tidligere havde Bønderne i Store Vi klaget over Præsten Albert Genske, som ikke iførte sig »de rette Messeklæder« (Nr. 34). I det syttende Aarhundrede er endnu anskaffet mange Messeklæder til Kirkerne: 1600 Dybbøl (Nr. 40), 1624 Hygum (Nr. 3, 1633 Borby (Nr. 37), 1637 og 1647 Flensborg St. Hans (Nr. 30 og 31, 1651 Hammelev (Nr. 14), 1661 Magstrup (Nr. 15), 1662 Brøns (Nr. 2), 1669 Vilstrup (Nr. 18), 1672 Gl. Haderslev (Nr. 12) og Ketting (Nr. 6), 1680 Aastrup (Nr. 13) og Flensborg St. Niels (Nr. 33) og 1686 igen Magstrup (Nr. 16).

Senere hører vi ikke noget om Skrudets Anskaffelse; det gaar af Mode. Det er meget betegnende, at Bønderne i Rinkenæs (Nr. 23) 1729 klager over, at Præsten har afhændet Messehagelen, at han ikke har brugt den, hører vi kun i forbigaaende. Helt anderledes var det gaaet for to Menneskealder siden i Store Vi.

Christopher Bruhn¹⁾ fra Løgumkloster var bleven Sognepræst i Rinkenæs 1725. Han havde studeret i Kiel, Halle og Jena og var i Halle kommen under Pietisternes Indflydelse. I Rinkenæs opstod

¹⁾ * Løgumkloster 1692, Sognepræst i Rinkenæs 1725—37, Humptrup 1737—56, † 11. 9. 1756, Søn af Christian B., Sognepræst i Løgumkloster, omkr. 1704, Søn af Christoph B., Lærer i Bordesholm 1642, Sognepræst i Nørreløgm 1645, Søn af Christian B., * Saatrup, Diak. Horsbøl 1607, Sognepræst St. Laur. paa Før, 1620 Nørre Løgum, Søn af Peter Bruno jun. * 1543, † Saatrup 9. 2. 1616, Søn af Peter Bruno sen., * Brunsgaard i Skovby 22. 2. 1495, † Saatrup 15. 5. 1572.

et vældigt Røre, og Folk deltes i to Partier¹⁾. Hans Modstandere i Sognet kaldte ham for »ein contrefait eines unvernünftigen pfäffischen Eyferers, eines unverschämten und, seinen Gedanken nach, privilegierten Låsterers, Schånders und Schmåhers«. Bl. a. bebrejdede de ham 1729 følgende:

»das mitt güldenem Galonen bordierte Messgewandt, welches allemahl 30 bis 40 Reichsthaler werth gewesen, aus dem Kirchen-Schrancken weggenommen und, dem Verlaut nach, das beste Stück davon an die Juden verkaufft, von den (!) Rest aber soll seine Frau theils ein Cassel-Zeug gemacht, theils auch ihre Kleider ausstaffirt haben, wogegen Er der Kirchen davor mehr nicht, denn kahle 6 Mark zu geben sich erbothen, nun wendet er zwar vor, als ob er durch einen Kirch-Geschwornen denen Acht Männern, dass er das Messgewand vor die angegebene 6 Mark behalten wolte, woferne Niemand ein Mehrers davor zu geben gesonnen wäre, wissend machen lassen, jedoch in geraumer Zeit kein pinguior emptor (bedre betalende Køber) sich gemeldet; allein er hätte das ihm ohnedem nicht im Wege gelegene Messgewand liegen und unangetastet lassen sollen, da keine Nothwendigkeit zu dessen alienation (= Afhændelse) vorhanden gewesen; zu dem so verhält sich auch wegen der Vorfrage, welche er gethan haben will, die Sache ganz anders. So viel ist wohl gewiss, dass sie geschehen, dagegen aber haben die Acht Männer dem Herrn Pastori durch den abgeschickt gewesenen Kirchgeschwornen zur Antwort vermelden lassen, wann er das Messgewand nicht brauchen wolte, so könnte schon ein Priester nach ihm kommen, welcher es gebrauchte; inmassen solches alles wohl mit Zeugen bewiesen werden kann.«

Sagen med Messeklæderne er ikke kommen i Orden i Bruhns Tid. 1737 kom han som Sognepræst til Humptrup.²⁾ Først tre Aar senere indfører Prov-

¹⁾ J. Brodersen, *Fra gamle Dage* (1912) S. 481.

²⁾ »Den armen Bruhn« kalder J. G. Bezold ham i et Brev 1738 (Skriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. Række 2. Bind (1901) S. 255.

sten Johann Joachim Arends¹⁾ i Rinkenæs Kirke-regnskabsbog følgende:

»Die von H. Past. Bruhn heute gezahlte 4 Rthlr. vor das alte Messegewandt werden künftig Jahr²⁾ berechnet und consentire gern, dass Sie zum neuen Schul-Bau, worauf noch Schulden restiren, angewandt werden.«

I Rinkenæs hænger Afskaffelsen af Messeklæderne sandsynligvis sammen med det pietistiske Røre. Det samme er fjorten Aar senere Tilfældet i Stepping (Nr. 17). Da Generalsuperintendenten Conradi kom til Visitats, overrakte Sognefogden, Johann Chr. Winckmann, efter endt Gudstjeneste ham en »Dennuciation verschiedener Untertahnen in Stepping«. ³⁾ Den niende Anke over Sognepræsten Jørgen Kastrup lyder saaledes:

»Dass Messgewandt wird niemahlen gebraucht. Nur hat es der Herr Pastor dann und wann am ersten Fest-Tage bey den hohen Festen angezogen.«

Derimod forsvarer Præsten sig med følgende Indlæg:⁴⁾

»Jeg gaar i Kirken altid i ordentlige Præste-Klæder; Messehagelen har jeg kun sjælden brugt, fordi dend let kand hindre, naar man skal betienne Communicanterne, naar man ej er ret vant dertil, ieg kand ei heller Troe at det er anstødeligt, effterdi her findes andre Præster, som mindre haver brugt dend end

¹⁾ * Tønder 2. 12. 1682, Sognepræst i Risum 1714, Archidiak. i Tønder 1730, Sognepræst og Provst ssds. 1733, † 18. 3. 1746.

²⁾ Blandt Indtægterne i Rinkenæs Kirkeregnskabsbog 1741 findes 12 Mk. for Messeklæderne.

³⁾ og ⁴⁾ Det slesvigske Generalsuperintendenturs Arkiv (Statsarkiv Kiel).

ieg, og er dog vis nok paa, at de ei af deres Menighed skall blive anklaget.«

I det følgende Aar fik Degnen i Haderslev for sidste Gang overleveret to fine hvide Messeklæder (Nr. 10), men allerede i Foraaret 1744 havde Provst Christian Ernst Lundius¹⁾ i Flensborg stillet Andragende om Messeklædernes Afskaffelse²⁾ i Byens tre Sognekirker.

»Ist in denen dreyen Haupt-Kirchen der Stadt Flensburg als zu S. Marien, Nikolai und Johannis der Gebrauch bishero noch gewesen, dass der Prediger, der die Aufwartung vor dem altar hat, während der communion das so genandte Chorhembd und Mess-Gewand tragen müssen. Da nun disse Kleidung zumahl zu S. Marien und Johannis dermasen alt und unbrauchbar geworden, dass auf den Fall fernerer Beybehaltung derselben die Kirchen nothwendig was anschaffen und davon Kosten haben müssen, der hiesige Magistrat aber bey solcher Gelegenheit bey dem Consistorio zu wiederhohlten mahlen Ansuchung gethan, diese bisher üblich gewesene Kleidung völlig abzuschaffen, die mehrsten membra des Consistorii auch so wohl als die Eltesten der Gemeinden dazu incliniren, inzwischen aber ohne Ew. königl. Majst. allerhöchste Erlaubnis darin nicht consentiren dürfe, als unterwinde mich abermahl hierdurch allerunterthänigst anzufragen, ob mit Ew. K. M. allerhöchster

¹⁾ Christ. E. Lundius, * 13. 3. 1683 i Ulderup, Søn af Sognepræsten der Philipp L. (1680—1726), Sønnesøn af Sognepræsten der Johan Lundius fra Nybøl (1614—1659), 1709 femte Lærer ved Flensborg Latinskole, 1712 Kapellan ved St. Hans Kirke i Flensborg, 1724 Sognepræst sammesteds, siden 1738 tillige Provst for Flensborg Provsti, † 21. 1. 1767, 84 Aar gammel i sit 55. Embedsaar.

²⁾ 29. April 1744 Nr. 2, Flensborg Provstearkiv. Venligst meddelt af Pastor Thomas Matthiesen i Flensborg.

Genehmhaltung künfftig hin Messgewand und Chor-Hembd, wie sie im Amte und benachbahrten Städten nicht mehr gebraucht werden, also auch in der Stadt Flensburg abgelegt werden mögen.«

Provst Lundius fik sit Ønske opfyldt, idet Overretten og Overkonsistoriet paa Gottorp den 20. Marts 1745 krævede Messeklæderne afskaffet i de tre Sognekirker i Byen.¹⁾ Og Landet er snart fulgt efter, da J. Lass 1759 betegner Messeklæderne som »anitzo abgeschaffet«.

* * *

Jeg kunde have Lyst til endnu at forklare den mærkelige Indskrift »16 A M B 86«, som fandtes paa Messehagelen i Magstrup Kirke (Nr. 16). Den stammer, som Præsten Georg Boysen fortæller, fra hans Moder. Hun hed Margarete Boysen og var gift med Magstrup-Præsten Jacob Boysen. M. og B. er hendes Navns Begyndelsesbogstaver. 1686 er Aaret, i hvilket hun broderede Hagelen og A. er vistnok Forkortelse for Anno (= i Aaret). Dermed er Indskriften forklaret, men saa kommer en Vanskelighed! Jacob Boysen giftede sig først 1694 med denne Margareta — vi veed endog, tiltrods for, at Kirkebøgerne savnes, selve Datoen fra en Bryllupssang, som Brudgommens Broder, Pastor Christian Boysen i Rødding og Skrave, har skrevet i Dagens Anledning den 6. Februar 1694. Hun hed 1686 ikke Margareta Boysen, men var forlovet med den unge Studiosus theologiae Jacob Boysen. For tre Aar siden var han fra Bevtøft Præstegaard, hvor han er født den 18. Maj 1664, efter endt Skolegang i Haderslev og Husum draget syd paa til

¹⁾ Severinsen, de rette Messeklæder (1924) S. 94.

Kiel, Wittenberg, Leipzig og Jena, 1687 kom han tilbage og bestod den teologiske Eksamen i København.

Bruden Margareta har broderet den røde Messehagel, idet hun sendte venlige Tanker til sin Elskede, som gik Videnskabens trange Vej i de fjerne Egne. Hun haabede paa, at han snart vilde komme tilbage og faa et Præstekald, lige som hans Fader, Bedstefader, Oldefader og Tipoldefader havde haft det i Haderslev Amt i over 120 Aar. Der skulde han saa bære Skrudet i Kirken, naar han uddelte Sakramentet. Haabet gik i Opfyldelse, men først sent. Han blev Huslærer i Brockdorf og i Glückstadt og først 1693 fik han Kaldsbrev, som Sognepræst i Magstrup, hvor Hans Brand fra Ærø var død Aaret tilforn.

Vi kan endog sige, hvor hun har broderet den kostbare Hagel! Det er sket i Haderslev paa Naffet i det af Provsten, Mag. Georg Schrøder byggede Hus med Indskriften: Christus porta salutis Anno Domini 1591 (= Christus er Indgangen til Frelsen, i det Herrens Aar 1591.)¹⁾ Hun hed nemlig Margareta Krahe og er født i Haderslev i Aaret 1671. Det veed vi af en Indberetning, som hendes Søn, Andreas Jacobsen Boyesen, har forfattet den 26. Marts 1768.²⁾ »Min Moder, som er i disse Dage død hos mig, var 97 Aar og kunde tælle Børn, Børnebørns Børn med sig selv iregnet i 5 Led.«

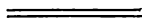
Hendes Fader var Mag. Christopher Krahe, fra 1673 Provst og (den sidste) Slotspræst i Haderslev. Efter Biskoppen Bonaventura von Rehefelds Død

¹⁾ Achelis, Haderslev i gamle Dage 1292—1626 (1926) S. 153—160.

²⁾ Sønderjydske Aarbøger 1913 S. 88.

var han flyttet ind i den gamle Provstegaard. Datteren Margareta har her levet sine Barndoms- og Ungdomsaar og sandsynligvis har hun under Arbejdet med Messehagelen tit ladet Blikket svæve ud over Fjordens glinsende Baand mod Syd, hvorfra hun med Længsel ventede sin elskede Student!

Hun kunde næppe i Haderslev have valgt sig en historisk mere betydningsfuld Plet til sine Drømme end den gamle Provstegaard paa Naffet. Her havde det gamle Slot Haderslevhus staaet,¹⁾ hvor det danske Riges store Mænd den 1. September 1448 havde valgt Christian, Diedrich den Lykkeliges Søn, til Konge af Danmark og Norge, og hvorfra Reformationen i Nordslesvig havde haft sit Udspring.²⁾

¹⁾ Achelis, Haderslev i gamle Dage 1292—1626 (1926) S. 25.

²⁾ Sønderjydske Aarbøger 1925 S. 148. Efter at denne Afhandling var skrevet, udkom Ernst Feddersens Arbejde om Kryptokalvinismen ved Gottorp Slot under Hertug Johann Adolf i »Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte«, 2. Række 8. Bd. (1927). Om Hertugens Kamp imod Messeklæderne 1600 og 1606 jfr. der S. 353 og 357.

Valutastabilisering og Luksustold i 1810.

Af Gerda Selmer.

I.

For et Par Aar siden fandtes der i en Avis et Indlæg i Diskussionen om det virksomste Middel til Stabilisering af Kronen, hvori der bragtes et Forslag frem for Offentligheden om Betimeligheden af ved Lov at hindre Udenlandsrejsende i at udføre over Grænsen mere, end et nærmere angivet minimalt Beløb i rede Penge.

At Tanken ikke er ny, ved vi. Det er kun nogle faa Aar siden, Tyskland vaagede omhyggeligt over, at Marken ikke fandt andre Veje at flygte bort ad, end de hjemlige Stier. Men at man allerede saa tidligt som i 1810 efter Krigen med Englænderne greb til dette Middel for at fæstne og forbedre vor Valuta, turde maaske være mindre velbekendt.

Ikke destomindre er det saadan, at Regeringen ogsaa den Gang fandt sig beføjet til at søge Udveje til at værgе sig mod den omsiggribende landsskadelige Valutaflugt, ligesom den — som det skete nu igen — lagde Told paa indførte Luksusvarer, ja endog gik saa vidt at medregne Kaffe, The og Sukker til disse.

Lad os først se lidt paa denne Toldforordning eller Toldlov, om man vil.

»Vi Frederik den Siette, af Guds Naade Konge til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsten,

Stormarn, Ditmarsken og Oldenburg, Giøre vitterligt: Ligesom vi under 20de dennes have for Vore Hertugdømme paabudet en Afgift af visse Colonialvarer, saaledes anordne og paabyde Vi her ved en lignende Afgift for vore Riger Danmark og Norge; til hvilken Hensigt følgende ere Vore allerhøjeste Bestemmelser:

§ 1.

Naar nogen af de Varesorter, som nedenstaaende Tarif indeholder, nu befindes i Vore Riger uden at være inclarerede, da skal deraf i Stedet for de hidtil befalede Told- og Consumtionsafgifter svares det fulde Beløb af den i samme Tarif anførte Afgift.

Dette samme gjelder om de Varer, som herefter ifølge Confiscation eller Condemnation indgaa.

§ 2.

Forsaavidt bemeldte Varesorter før denne Vor allerhøjeste Anordnings Bekjendtgjørelse maatte være inclarerede og nu forefindes i Vore Riger, da skal deraf svares det halve Beløb af den i 3dje § anførte Afgift.

Naar Forraadet af en afgiftspligtig Varesort er saa lidet, at den Afgift, som deraf bør svares, ikke fuldkommen beløber sig til 5 Rigsdaler, ville Vi aller-naadigst have saadant Forraad frietaget for den i denne § paabudne Afgift.

§ 3.

Tarif.

Bomuld	for 1 Pund	40 Sk.
Raae Sukker	» 1 »	30 »
Hvide dækkede og raffinerede Sukkere	» 1 »	40 »

Thebohe, Congo, Campoi	» 1	» 15 Sk.
Haysan, Peko	» 1	» 60 »
Finere Thesorter s. Tschye, Soulong	» 1	» 90 »
Caffe	» 1	» 40 »
Indigo	» 1	» 90 »
Cacao	» 1	» 101 »
Cochenille	» 1	» 202 »
Hvid Peber	» 1	» 60 »
Sort Peber	» 1	» 40 »
Cassia Lignea	» 1	» 141 »
Ægte Caneel	» 1	» 202 »
Nilliker	» 1	» 60 »
Muscat	» 1	» 202 »
Mahagonitræ	» 1	» 5 »
Fernambuktræ	» 1	» 12 »
Campischetræ	» 1	» 8 »
Malet Farvetræ	» 1	» 10 »

§ 4.

Enhver, der har de i foranførte Tarif specificerede Varer i sin Væрге enten sig selv eller andre tilhørende i den Mængde, at deraf bør erlægges Afgift, skal skriftligen anmelde, hvilke og hvormange af de benævnte Varer, han er i Besiddelse af eller har i sin Væрге.

Denne Anmeldelse, som skal skee paa den Maade, der nærmere af vedkommende Øvrighed bestemmes, afgives:

for Kjøbenhavn og Helsingør til de af Os paa disse Steder anordnede Commissioner til at undersøge indførte Varers Neutralitet, inden 2 Gange 24 Timers Forløb efter denne vor Anordnings Bekjendtgjørelse;

for de andre Kjøbstæder til Stedets Øvrighed og Toldembedsmænd inden 24 Timer efter Bekjendtgjørelsen;

for Landboerne til den Øvrighedsperson, som Amtmanden dertil udnævner, inden 3 Gange 24 Timer efter Anordningens Bekjendtgjørelse.

§ 5.

Afgivten skal i hvert Distrikt oppebæres af Toldvæsenets Oppebørselsbetjente.

§ 6.

De Varer, som efter deres Beskaffenhed og Mængde skulle belægges med Afgivten, men ikke dertil rigtigten er angivne, forfalde til Confiscation, og Angiveren af saadanne fordulgte Varer erholder det halve Beløb af Varernes Værdi til Belønning.

Hvorefter alle Vedkommende sig allerunderdanigst have at rette.

Givet paa Vort Slot Frederiksberg, d. 27. October 1810.

U n d e r V o r K o n g e l i g e H a a n d o g S e g l
F r e d e r i k R.

Den ovenfor omtalte

»Forordning angaaende en Afgivt af Colonialvare i Hertugdømmene«, lyder saaledes:

Vi Frederik den Siette, af Guds Naade, Konge til Danmark og Norge etc. gjøre vitterligt: At ligesom Vi under Dags Dato have ved en anden Forordning allernaadigst bestemt under hvilke Betingelser de i det Kejserslige franske Dekret af 4de d. Maaned benævnte Varer maa udføres fra Hertugdømmene til og igjennem Hamborg, saaledes bliver ogsaa herved anordnet og fastsat, at for nedenstaaende Varesorter, som nu befindes i Hertugdømmene og ikke bestem-

mes til Forsendelse til Hamborg, eller som herefter indkomme ved Confiscation eller Opbringelse, skal følgende Afgivt udredes i Slesvig-holstensk Curant:

For Bomuld, 1 Pund	20 Lsk.	
» raae Sukker	15 »	
» hvide dækkede Sukkere	20 »	
» Haysan Thee	45 »	
» grøn Thee	30 »	
» andre Theesorter	7 »	6 Pf.
» Kaffe	20 »	
» Indigo	45 »	
» Cacao	1 Rd. 2 »	6 »
» Cochenille	2 Rd. 5 »	
» hvid Peber	30 »	
» sort Peber	20 »	
» ordinair Caneel	1 Rd. 22 »	6 »
» fiin Caneel	2 Rd. 5 »	
» Nelliker	30 »	
» Muscat	2 Rd. 5 »	
» Mahognitræe	2 »	6 »
» Fernambuktræe	6 »	
» Campeschetræe	4 »	
» malet Farvetræe	5 »	

Foruden denne Afgivt skal ogsaa efter 8 § i førnævnte Forordning af de Varer, som nu ere i Hertugdømmene og ikke bestemmes til Forsendelse til Hamborg, erlægges $\frac{1}{10}$ af Afgivtens Beløb.

Denne Afgivt skal oppebæres af Toldforvalteren paa Stedet, og enhver Handling til Afgivtens Besvigelse har Varernes Confiscation og andre Straffe, som i Vor Toldforordning af 8. Julii 1803 ere fastsatte for Toldsviig, til Følge.

Hvorefter de Vedkommende sig allerunderdanigst have at rette.

Givet paa Vort Slot Frederiksberg, d. 20. October 1810.

Under Vor Kongelige Haand og Seigl
Frederik R.

Moltke.

Rosenstand Goiske.

Det er interessant at lægge Mærke til, at Regeringen den Gang tog Skridtet helt ud og belagde ogsaa de indenfor Landets Grænser værende Beholdninger, der allerede een Gang var fortoldede, med det halve af den nye Afgift. Saa langt vovede man sig ikke denne Gang; Hamstrerne fik Lov at forsyne sig i Fred og Ro.

Men langt mere rigoristiske var dog de Forholdsregler, man tog over for den Tids samvittighedsløse Storspekulanter. Den 6te November 1810 udsendtes to Forordninger, der tog Sigte dels paa Vekselspekulationen, dels paa den ovenfor omtalte Udførsel til Udlandet af dansk Valuta. Den første lyder saaledes:

»Vi Frederik den Siette, af Guds Naade . . . etc. Gjøre vitterligt: At, da vi have overbevist Os om, at et vidt udstrakt Misbrug af Vexel-Credit i Dansk Courant, utilladeligen er bleven benyttet som et Hjelpemiddel til at drive og fortsætte en for Kongerigernes Pengevæsen højst fordærvelig Agiotage; saa have Vi allernaadigst fundet for godt at anordne følgende:

§ 1.

Det skal, fra denne Forordnings Bekjendtgjørelse og indtil videre, aldeles være Enhver i Vore Riger

forbudet, at trassere, remittere, præsentere, acceptere, indossere, sælge, købe, discontere eller udbetale nogen Vexel paa Dansk Courant, som, hvad enten den lyder a dato eller paa Sigt, er stilet at betales efter længere Tids Forløb end 8te Dage fra Acceptations-Dagen at regne. Og skulle saadanne Vexler derhos med næste Post efterat de ere udstete afsendes til Acceptation.

§ 2.

Ovenstaaende Bestemmelser ere at anvende, saavel, naar Vexler lydende paa Dansk Courant vorde udstedte til at betales her i Riget, som og, naar de udgives at betales paa fremmede Steder.

§ 3.

Vexler paa Dansk Courant, hvad enten de stiles paa 8 Dage eller kortere Tid, tilstaaes ikkun trende Løbedage.

§ 4.

Enhver, som imod denne Anordnings Forskrift trasserer, remitterer, præsentere, accepterer, indosserer, sælger, køber, disconterer eller udbetaler nogen Vexel, bør erlægge en Mulct, af 10 Procento af Vexelens Beløb til Vor Casse.

§ 5.

Desuden skal den utilladelige Vexels paalydende Sum være Vor Casse hjemfalden.

§ 6.

Er Vexelen accepteret, bliver Søgsmålet til Beløbets Confiscation at anlægge mod Acceptanten; i andet Fald mod Trassenten.

§ 7.

Kan Vexelens Beløb ej hos nogen af disse erholdes, da bør enhver, som ellers efter Vexelret var forpligtet, for samme staa til Ansvar.

§ 8.

Den Mægler, som kjøber eller sælger nogen utilladelig Vexel, (§ 1.) skal, foruden at erlægge den i § 4 bestemte Mulct af 10 Procento, tillige have sin Bevilling forbrudt.

§ 9.

De Forbudde, som indeholdes i denne Anordning, skulle ikke være gjældende for saadanne Vexler paa Dansk Courant, hvis Forfaldstid indtræffer før end den 15. December d. A., for saavidt de ere stillede paa Sigt, eller før end den 15de Januarii 1811, for saavidt de ere trukne a dato.

§ 10.

Vexler paa Sigt, hvis Forfaldstid indtræffer efter den 15. December d. A., og Vexler a Dato, hvis Forfaldstid indtræffer efter den 15. Januarii 1811, skulle, saafremt de findes trukne fra Stæder, hvor denne Anordning ej ved deres Udstedelse kunde være bekjendt, anmeldes for Øvrigheden paa det Sted, hvor Acceptanten boer. Naar Øvrigheden ved sin Paategning har bevidnet den skeete Anmeldelse, bør den saaledes paategnede Vexel af Ihændehave- ren deponeres hos den Vexelkommittee, som dertii af Vort Finantscollegio bemyndiges; paa det at saadanne Vexler, imellem Accepten og Forfaldstiden, ej skulle benyttes til Pengeomsætning.

§ 11.

Forsømmes den (i § 10) befalede Anmeldelse, eller undlader Ihændehave- ren af Vexelen at deponere

samme, da straffes han med at bøde til Vor Casse 10 procento af Vexelens Beløb.

§ 12.

Vexler lydende paa Species, Banko, eller anden Valuta end Dansk Courant, kunne ubehindret trassereres, indoseres, præsenteres, accepteres, sælges, købes, disconteres og betales efter deres Værd, uagtet de ere udstædte paa længere Tid, end ovenmeldte 8 Dage (§ 1); og bliver, i Henseende til disse, i alle Maader at forholde efter de om Vexler forhen udgivne Anordninger.

§ 13.

Naar en Vexel, der lyder paa Species, er forfalden til Betaling i Vore Kongeriger, da skal det modtages som fuld og god Betaling, naar Acceptanten indfrier den med Dansk Courant, efter bestemt Cours, nemlig: i Kjøbenhavn efter den Cours, som af den Danske og Norske Speciesbank var noteret den sidste Dag før Forfaldstiden; og udenfor Kjøbenhavn efter den Cours, som af bemeldte Bank var noteret, da den før Forfaldstiden sidst ankomne Post afgik fra Kjøbenhavn.

§ 14.

I Henseende til alle i denne Anordning ikke udtrykkeligen benævnte Punkter, Vexler betræffende, bliver at forholde efter hvad som hidtil har fundet Sted.

Hvorefter alle Vedkommende sig allerunderdanigst have at rette. Givet i Vor Kongelige Residentsstad Kjøbenhavn, den 6. November 1810.

Under Vor Kongelige Haand og Seigl
F r e d e r i k s R.

II.

Det var en ret indviklet Møntordning, vi havde i Danmark i det 18. Aarhundrede, dengang Kurantmønten var Danmarks Rigsmønt. I 1695 havde Danmark indført den lybske Kurantfod, efter hvilken der gik $11\frac{1}{3}$ Kurantdaler paa Marken fin. 136 Rigsdaler Kurant var lig med 111 Speciedaler. Men efterhaanden forringedes ved denne Indførelse Speciedalernes Metalværdi, og i Løbet af de følgende Aar, indtil omkring 1710, dalede Værdien saa meget, at Kurantdaleren nu kun var en slet og ret Regningsenhed, et Udtryk for en vis Mængde Smaamønt. I 1710 paabegyndtes en Udmøntning af 12-Skillinger af ringere Værdi, saaledes at der nu gik $106\frac{2}{3}$ Stk., der var lig med $13\frac{1}{2}$ Rigsdaler Kurant, paa Marken fin. Imidlertid hjalp det altsammen intet. Kursen blev stadig ringere og ringere, og da Hamborg saa truende med at forbyde Brugen af dansk Kurant, maatte deres Værdi i 1726 nedsættes til 10 Skilling. Nu gik det saa slideligt, indtil man paa Christian den Sjettes Tid endelig besluttede sig til ved en ny Udmøntning at overholde Kurantfoden. Det hjalp — for en Tid. 1736 oprettedes en Kurantbank, der fik Lov at udstede Sedler, der skulde kunne indløses med Kurantmønt. Uden at Sedlerne iøvrigt tabte i Kurs blev Indløsningen suspenderet fra 1745—1747, men da man 10 Aar senere gentog Eksperimentet, blev Bankens Sedler fra den Tid af uindløselige Papirspenge.

Det gik nu stadig mere og mere nedad med Kursen. Krigen i 1801 og senere i 1807 kom og gjorde selvfølgelig ikke Sagen bedre, og i 1810 var Stillingen derfor saaledes, at man maatte gribe til

de kraftige Modforholdsregler, som omtaltes i forrige Artikel.

Samme Dag — den 6te November 1810 — som Forordningen udsendtes »angaaende hvorledes med Vexler paa dansk Courant, og med Betaling af Vexler, som lyder paa Species, indtil videre forholdes«, udsendte man ogsaa en Forordning »angaaende Forsendelse af Dansk Courant Banksedler, og andre paa Courant lydende Repræsentativer«. Den lød som følger:

»Vi Frederik d. Siette, af Guds Naade etc. Gjøre vitterligt: Vi have allernaadigst fundet for godt at anordne følgende.

§ 1.

Danske Courant-Banksedler, saavel som de paa Skatkammer-Afdragsfonden udstædte Repræsentativer, lydende paa dansk Courant, maa herefter ej paa anden Maade forsendes fra vore Kongeriger til Hertugdømmene eller Udlandet, end med Pakkeposterne.

§ 2.

Saa maa ej heller nogen Rejsende føre saadanne Banksedler eller Repræsentativer med sig til Steder, som ere beliggende sydligere end Hadersleben og Tondern.

§ 3.

Enhver, som herimod forseer sig, skal have den Sum, han udsender eller fører med sig, forbrudt til Vor Casse, og desuden erlægge ligesaa meget som dens Beløb i Mulct.

§ 4.

Af denne Mulct tilfalder den halve Deel Vor

Casse, og den halve Deel den, som beviisligen angiver eller opdager dette Forbuds Overtrædelse.

§ 5.

Dog skal det være Skippere og Søfarende, som til Vore Hertugdomme ankomme, umiddelbart fra noget Sted i Vore Kongeriger, uformeent at medbringe forommeldte Banksedler eller Repræsentativer til det Sted i Hertugdømmene, hvor de først lande.

§ 6.

For Rejsende fra Kongerigerne til Hertugdømmene skal den Anstalt vorde føjet, at disses medhavende danske Banksedler eller Repræsentativer. paa deres Forlangende kunne paa Amtsstuen i Hadersleben og Tondern modtages in Deposito.

Ligeledes kunne de Rejsende ved deres Ankomst til Færgestæderne, nedlægge de medhavende Summer i nærmeste Amtsstue eller Kæmnercasse.

Hvorefter alle Vedkommende sig allerunderdanigst have at rette. Givet i Vor Kongelige Residentsstad Kiøbenhavn, den 6te November 1810.

Under Vor Kongelige Haand og Seigl
F r e d e r i k R.

Denne tydeligt udtalte Vilje fra Regeringens Side til ved alle tænkelige Midler at forsøge en Ophjælpning af Valutaen og en Begrænsning af den for Landet saa ødelæggende Storspekulation i de dalende Konjunkturer, førte til, at der Aaret efter atter kom et nyt Forbud, — denne Gang en Forordning indeholdende »yderligere Bestemmelser til at sætte Grændser for Agiotagen«.

Vi Frederik den Siette, af Guds Naade etc., Gjøre vitterligt:

Ved ufravendt Opmærksomhed paa den Fremgangsmaade og de Midler som til Forringelse af de danske Banksedlers Værdi benyttes, for det meste af saadanne Personer, der enten misledes af utidig Ængstelighed eller drives af lastværdig Egenfordeel; have Vi overbevist Os om Nødvendigheden af yderligere Bestemmelser til at sætte Grændser for Agiotagens fordærvelige Følger; thi byde og befale Vi:

§ 1.

Ligesom det ved Forordningen af 25. May 1804 om det stemplede Papirs Brug, er i Almindelighed forbudet at udstæde eller modtage paa ustemplet Papir noget Document som lyder paa Penge eller Penges Værd, saaledes skal det og i Særdeleshed være enhver i Vore Riger og Lande aldeles forbudet at udstede eller modtage paa ustemplet Papir det Slags Gieldsbeviser, som under Navn af Anfordrings-sedler i den senere Tid er ført i Brug imellem Handlende og Andre.

§ 2.

Anfordringssedler, eller Gieldsbeviser, hvorved Debitor forpligter sig til paa Creditors Anfordring at betale en skyldig værende Sum, ere herefter allene tiladelige under Iagttagelse af følgende Bestemmelser:

a) De skrives paa stemplet Papiir af 2den Klasse efter Forordningen af 25de May 1804 § 3.

b) De skulle straks ved Udstædelsen dateres, og gielde ikkuns 4 Maaneder fra Udstædelsens Datum.

c) De skulle lyde paa Navn og ikke paa Ihænderhaver.

d) De maa ei endosseres eller transporteres uden paa særskilt stemplet Papiir, og maa saadan Transport ej heller lyde paa Ihænde­haver.

§ 3.

Anviisninger eller Assignationer maae herefter som hidtil ifølge Forordningen af 25de May 1804 § 8, skrives paa ustemplet Papiir, dog allene under følgende Indskrænkninger:

a) Udenbyes Anviisninger eller Assignationer, hvilke for Fremtiden saaledes som indenbyes maa forsynes med Accept, skulle lyde paa at betales strax paa Sigt eller a vista.

b) Anviisninger eller Assignationer paa Udstæderens Handelsfirma eller paa dennes Associe ere ulovlige.

§ 4.

Vexler lydende paa dansk Courant, som herefter trækkes paa Kiøbenhavn, enten fra fremmed Sted eller fra noget Sted i Vore Hertugdomme sydligere end Hadersleben og Tondern, eller og fra noget andet indenlandsk Sted for fremmed Regning, maa allene udstædes a vista eller til at betales strax paa Sigt.

§ 5.

Overtrædelser af de forestaaende Forskrivter (§§ 2, 3, 4) straffes med Confiscation af den ulovlige Anfordrings­sed­dels, Anviisnings, Assignations eller Vexels paalydende Sum, og enhver Deeltager i saadan Overtrædelse straffes desuden med Mulct af 10 Procent, i Analogie med Vor Forordning af 6te November 1810.

§ 6.

Ingen i Vore Riger maa under Confiskations­straf pantsætte eller til haandfaaet Pant modtage

Guld og Sølv i Barrer, Species eller Speciessedler, Mønter være sig indenlandske eller fremmede, fremmede Banksedler eller Vexler, der lyde paa anden Pengesort end dansk Courant.

§ 7.

Panter af ovennævnte Beskaffenhed, som førend denne Vor Anordning maatte være satte eller modtagne, og ikke inden 14 Dage fra sammes Bekjendtgjørelse af indfries, skulle enten af Panthaveren eller Pantsætteren uopholdeligen anmeldes til Førstnævntes Øvrighed, hvilken det da skal paaligge, at foranstalte Pantet efter lovlig Omgang ved Auction bortsolgt. Forsømmes den heri befalede Anmeldelse til Øvrigheden, da indtræder Confiscationsstraffen.

§ 8.

Vexler lydende paa anden Pengesort end dansk Courant, maa ikke af nogen i Vore Riger disconteres i dansk Courant, under Confiscationsstraf.

§ 9.

Forpligtelser, hvorefter contraheres om at levere og modtage Hamborger Banco, grov Courant, Species eller Speciessedler, fremmede Penge, være sig Courant eller i Vexler, eller Guld og Sølv i Barrer, maae af ingen i Vore Riger indgaaes eller afsluttes paa anden Maade, end at det Omcontraherede skal leveres og modtages strax eller i det seneste inden 3 Dage; i andet Fald have begge de Contraherende forbrudt til Confiscation det giensidigen Omcontraheredes fulde Beløb.

§ 10.

Forpligtelser stridende mod ovenanførte Bestemmelse, som maatte være indgaaede førend denne Vor

Anordning, og som Contrahenterne ikke kunne forenes om at hæve, skulle disse være pligtige inden 14 Dage fra Bekjendtgørelsen heraf at anmelde for Øvrigheden, hvilken det paaligger, med Paategning om den i rette Tid skeete Anmeldelse at forsyne Contracten, samt dernæst at indsende rigtig Gienpart af samme til Vort Cancellie, som derover har allerunderdanigst at indhente Vor nærmere Allerhøieste Bestemmelse. Forsømmes den heri befalede Anmeldelse til Øvrigheden, da blive de skyldige Contrahenter at straffe i Overensstemmelse med næstforegaaende §.

§ 11.

Mæglere, som maatte deeltage i Transactioner stridende mod denne Vor Anordning, blive foruden Mulct af 10 Procent af Transactionens Beløb at straffe med Deres Bestillings Fortabelse.

§ 12.

Skifteforvaltere og Skiftecommissarier, som ved Behandlingen af Stervboer og Opbudsboer maatte komme til Kundskab om Transactioner stridende mod denne Vor Anordning, paaligger det ufortøvet derom at gjøre behørig Anmeldelse. I Forsømmelses Tilfælde blive de at drage til Ansvar for det Beløb, der ved Confiscation vilde have været Vor Casse hjemfalden, samt desuden at ansee med Mulct af 100 Rdlr. til 1000 Rdlr. efter Sagens Beskaffenhed.

§ 13.

I Alle de Tilfælde, hvor nogen Overtrædelse af denne Vor Anordning ved Angiver opdages, nyder denne Halvdelen af den Vor Casse hjemfaldende Confiscationssum.

Hvorefter alle Vedkommende sig allerunderdanigst have at rette.

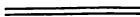
Givet paa Vort Slot Frederiksberg, den 26de September 1811.

Under Vor Kongelige Haand og Seigl
Frederik R.

Kaas.

Cold. Knudsen. Bülow. Monrad.

Endskønt Regeringen gik saa voldsomt frem, da lede Kurantens Værdi dog stadig, — der er jo et gammelt Ord der siger, at hvor Vorherre laver en Lov, der laver Fanden en Bagdør, hvorigennem Loven kan omgaaes. Om det nu var Grunden her, skal være usagt, — man skulde paa Forhaand synes, at alle saadanne »Bagdøre« var blevet forsvarligt lukkede og laasede ved de skrappe Mulkter og Confiskationsstraffene, og hvem vidste sig vel nogensinde sikker, Angiveri var jo et lønnende Erhverv. Men hvordan det nu end hang sammen, — sandsynligvis var Grunden, at Kurantens Værdiforringelse allerede var for langt fremskreden, da Stabiliseringsbestræbelserne begyndte, eet er givet: Kurantmøntens Rolle var udspillet. Den sov ind i 1812 og vaagnede aldrig mere.

Om de politiske Forhold paa Als 1848.

Af et Brev fra K. Knudsen, Lysholm, til Broderen
Christian.

Meddelt af Nis Nissen, Nørborg.

Lysholm, den 17. April 1848.

Da Madam Hansens Broder paa Bommerlund imorgen rejser til Fyn, saa vilde jeg gjerne benytte Lejligheden og sende Dig et Par Ord, men hvad skal jeg da meddele Dig, hvor skal jeg begynde og hvor ende? Fast glemmer man i denne uheldsvangre Tid sine egne private Anliggender for det Offentlige. Store Omvæltninger ville skee, det er vist. Herren vende det da til det bedste! Fremfor alt ville vi bede ham staa Konge og Fædreland bi i Farens Stund, skjænke Kongen og hans Raad saavel som Folket Kraft og Mod til at forsvare sig imod fremmed Vold og Magt og til at revse Forræderi og Oprør. Danmark har i mange Aar maattet vige tilbage og lade sig foreskrive haarde Betingelser af sine overmægtige Naboer. Vi ville haabe at Gjengjældelsens Dag er kommen og at vi ville faa Oprensning for det lidte. En folkelig og kraftig Konge sidder paa Tronen; kraftige ansvarlige Ministre staa ved hans Side. Dette er en god Ting. Held og Velsignelse over Danmark!!

Jeg kan vel sagtens ikke fortælle Dig noget nyt herfra, thi Aviserne indeholder fast alt, imidlertid vil jeg dog gaa Begivenhederne her paa Als flygtig

igjennem. Søndagen den 26. Marts kom her Efterretning om den provisoriske Regjering. Efterretningen var fra denne sendt til Embedsmændene (de tysksindede) om at den anerkjendte dem i deres Embeder samt Befaling til dem om ufortøvet at sende deres Kassebeholdning ind til Flensborg.

Imidlertid vare Bønderne i Mjels kommen paa Benene, og Riegels,*) Fægteborg gjorde meget for at høre, hvorledes Stemningen var paa Landet, som naturligvis var dansk med yderst faa Undtagelser. En Forsamling blev afholdt paa Mjelsgaard om Mandagen hvortil hele Nørborgs Øvrighed var indbudet eller rettere sagt af Bønderne tvungen til at møde. Riegels og Bønderne talte der og stemte for en kraftig Optræden mod Tyskheden. Tirsdag blev bestemt til en ny Sammenkomst for hele Nørreherred. Amtmanden og de andre blev da givet at forstaa af Bønderne i Mjels, at de maatte vise dem lidt mere entusiastiske for den danske Sag som Kongens Embedsmænd, hvilket de da ogsaa gjorde.

I Sønderborg var der om Søndagen Forsamling paa Raadhuset, hvor man drøftede om den provisoriske Regjering skulde anerkjendes.

Tyskerne med Borgmesteren i Spidsen vare meget højrøstede, de Danske med Hansen-Norsk ikke mindre og Mødet blev udsat til Mandag. Heller ingen Resultat denne Dag. Tirsdag skulde det afgjøres hvilket Parti de skulde slaa dem til, men om Morgenen lod en kongelig Korvet sig se i Havnen, og alle vare naturligvis da Danske paa eengang. Havde dette Skib ei kommet den Dag og havde de erklæret

*) Husfoged, Stamfader til Slægten Riegels i Kongeriget.

sig for den provisoriske Regjering, saa havde de vistnok havt alle Bønderne fra Landet paa Halsen. De havde lovet Sønderborgerne, at deres Blod i saa Fald skulde have flydt i Rendestenen. Paa Augustenborg indfandt de Sønderherreds Bønder sig straks efter, tvang de tyske Augustenborgere til at være danske, hængte Dannebrog op i Slotstaarnet, aabnede Slottet, som blev bevogtet af Hertugens Jægere, opbrød Rustkamret og borttog de derværende Geværer. Hele Als er Dansk (De saa hurtig omvendte ere indvortes Tyskere endnu) —

En Folkevæbning dannede sig straks baade her og i Sønderherred. For os er Riegels Anfører. Vi udgjør i det Hele 1500 Mand, dels med Geværer, dels med Spyd. I Sønderherred er Leutnant Ronncker Anfører. Der er vel 2000 Mand saa godt. Der øves flittig. Kongen, som var her et Par Dage, inspicerede vort Korps for otte Dage siden. Vi vare opstillede i det Hartspringske Hulkoppel og gjorde flere Evolutioner for ham. Han var tilfreds dermed. Derfra tog han til Maibølgaard for at se Sønderherreds Bevæbning. Han saa meget bleg ud, men er forresten en smuk Mand.

Heuermann og Petersen fra Amtsstuen i Nørborg sidder fast i Sønderborg. Pastor Petersen i Notmark, Pastor Schlaikjer i Asserballe og Pastor Gemmer paa Augustenborg ere suspenderede. Augustenborg er lagt til Ketting Kirke og Kapellan Fangel er konstitueret Præst i Notmark og Asserballe. Borgmesteren i Sønderborg og Steffens i Nørborg er ligeledes suspenderede og Advokat Ravn i Sønderborg og Advokat Johansen er kommen til Nørborg for at fungere indtil videre, den første som Borgmester,

den sidste som Herredsfoged. Der var stærkt Bud efter Pastor Ahlmann i Svenstrup, men Biskoppen*) gik i Forbøn for ham. Dette gjorde han ogsaa for de andre Præster, men Beslutningen om disses Afskedigelse var allerede underskrevet af Kongen.

Palæet og Slottet paa Augustenborg er indrettet til Lazaretter. Jeg var der forleden Dag med en Del Linned, jeg havde indsamlet her paa Eggen til de Saarede og Kvæstede. Alle Meubler, etc. hvad der var i Værelserne, er henpakket i Kirken.

Jeg var rundt ved alle de Syge, der var i Slottet. De ligger her ret fint i Værelser med Atlaskes og Damaskes Betræk. Der ligger for Øjeblikket ca. 180, deriblandt nogle Tyske. For Øjeblikket veed jeg ikke, hvorledes det staar med vor Hær. Hidtil er den gaaet godt frem, og maaske kan der forhandles. Ved Dybbølbjerg opkastes i disse Dage Skandser, maaske for Forsigtigheds Skyld. Jeg kunde skrive Dig mange Blade fulde, men nu nok for denne Gang. — — —

Sønderjylland 1926.

Af Thade Petersen.

1. Grænsen.

Færdselen over Grænsen lettedes væsentligt, idet Visumtvangen ophørte den $20/5$ (H. $5/5$)*, og det gjordes lettere for Biler at komme over (H. $11/5$). De sekundære Overgangssteder, der var spærret paa Grund af Mund- og Klovesyge, aabnedes nu ogsaa (H. $24/6$). Iøvrigt har Bevogtningen fra dansk Side været meget lempelig. Ved Kollund passeredes Grænsen sydfra af 100,000 i et Aar; af dem blev kun 6 tilbagevist. Af en halv Million paa hele Strækningen kun 60—70. (Av. $14/6$). Alligevel klagede en Del Tyskere med liden Ret over Bevogtningen i Anledning af formentlig forsinket Behandling af et Andragende om Fællespas (H. $21/6$).

Fra tysk Side tales der i visse Kredse stadig om Grænsedragningens Uretfærdighed. Ved Afsløringen af en Mindesten i Flensborg for de faldne af Reg. Nr. 86 udtalte Oberst Ahlefeld Haabet om, at »med Skændseldiktatet fra Versailles ogsaa den under franske Bajonetter tilvejebragte Voldsgrænse maa bryde sammen«, (H. $15/6$), og Fru Jane Voigt fik paa det tyske Folkepartis Sendemandsmøde i Neumünster vedtaget en Udtalelse om, at Partiet »ikke anerkender Grænsens Retmæssighed men kræver en Revision« (H. $6/11$).

Lige over for dem og lignende staar dog andre, der giver Udtryk for Tilfredshed med Grænsedragningen. Johan Lunding i Reinfeld, en Hjemmetysker fra Haderslevengen, skriver saaledes i »Vossische Zeitung«, at Grænsen mod Nord »er draget tilnærmelsesvis rigtigt«. (H. $16/3$). Og ved et Fredsmøde paa Dybbøl sagde Lærer Duus fra Altona: »Vi har lært og erfaret, at Bismarcks Jern- og Blodpolitik ikke var noget, der kunde bygges

H = Hejmdal, Av. = Flensborg Avis, L = Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende, Gr = Grænsevagten.

paa«. (H. ²/₈). Betydningsfulde Udtalelser om Grænsens Rigtighed og Fasthed fremkom især fra de nordiske Parlamentarikere under deres Besøg paa Dybbøl og andre Steder i Nordslesvig. Professor Weibull fra Lund sagde ved denne Lejlighed, at Tyskerne bør vide, at der staar et enigt Norden bag denne Grænse. (H. ¹⁷/₈). Ved denne og andre Lejligheder har Tyskerne imidlertid søgt at paadutte Danmark Grænseflytningbestræbelser. Ved et tysk Historikermøde i Kiel paastod Regeringspræsident Johannsen saaledes, at Danmark endnu driver Ejderpolitik, hvilket blev gendrevet af »Schl.-H. Landesztg.« (H. ²⁰/₈). Paa samme Linje ligger en Erklæring fra »Schl.-H. Bund« om, at Parlamentarikerbesøget maa anses som en Udfordring, (H. ²⁵/₈) og en Paastand af Pastor Schmidt i Folketinget om, at H. P. Hanssen i sin Tid havde leget med Dannevirkegrænsen. (H. ²⁵/₁₀). Denne Paastand blev hvast vist tilbage af Hanssen, og Schl.-H. Bunds Erklæring viste sig senere at være udstedt af nogle Medlemmer uden Mandat. (H. ²⁵/₈). Et vigtigt Indlæg i Grænsedebatten var Tardieus Bog »Slesvig paa Fredskonferencen«, der dog viste sig at indeholde flere Urigtigheder. (H. ²²/₆ S. Aarb. 26 S. 161—204).

Mere end alle Udtalelser om Grænsen betyder dog den Kendsgerning, at der ²/₆ undertegnedes en Voldgiftstraktat mellem Danmark og Tyskland, som omfatter alle Tvistigheder, der maatte opstaa. Den gælder i 10 Aar og fortsættes derfter i 5-aarige Perioder, naar den ikke opsiges. (H. ³/₆). »Hamb. Fremdenbl.« siger om den, at dens politiske Betydning maa vurderes højere end den mellem Sverrig og Tyskland. (H. ¹⁷/₆).

Det vigtigste Grænsespørgsmaal, Mindretallets Ret, naaede omsider ogsaa paa tysk Side et Skridt frem. Kort efter Nytaar talte Overpræsident Kürbis ved Aabningen af Provinslanddagen om, at en Mindretalsordning snart vilde blive givet. Han ønskede, at Mindretallet maatte faa den Frihed til Udvikling af sine aandelige Interesser, der tilkom det i Samklang med Historien og Udviklingen af Frihedstanken for Grænsebefolkningen. (H. ⁸/₁). Det lød jo godt. Der kom ogsaa snart en officiel Erklæring om, at Mindretalsordningen snart kunde ventes, men den var dog endnu kun under Forberedelse. (H. ¹³/₁). Nu krævede den slesvigske Forening imidlertid en snarlig

Løsning (H. $^{10}/_1$), og dansk Skoleforening i Flensborg bad Ministeren om at fremskynde Sagen og bl. a. give Forældrene frit Valg af Skole og give danske Klasser i Landsbyer, hvor et betydeligt Antal krævede det. (Av. $^{10}/_1$, H. $^{10}/_1$). Paa den anden Side lykkedes det Tyskerne at faa Ministerpræsidenten til at love, at han vilde forhandle med de slesv.-holst. Landdagsmænd, før Afgørelsen blev truffen. (H. $^{14}/_1$). Endelig $^{13}/_2$ offentliggjordes Ordningen, der dog stod langt tilbage for den danske, bl. a. derved, at den trak snævre Grænser for Indretningen af danske Skoler. (H. $^{15}/_2$ Av. $^{14}/_2$, Gr. S. 41—57, 70—78, 101—107). Overpræsidenten lovede imidlertid, at den skulde blive gennemført loyalt (H. 5 og $^9/_3$), og Kultusminister Becher sagde, at den var vedtaget enstemmigt. (H. $^8/_3$).

Skønt den sent givne Mindretalsordning saaledes var meget tarvelig, gjordes der fra tysk Side stærk Indsigelse mod den. Halvdelen af det opløste Timandsudvalg af Provinsudvalget paastod, at offentlige Skoler med dansk Undervisningssprog var en Fare for Tyskheden (H. $^{11}/_1$) og søgte at hindre Ordningens Fremkomst. (H. $^{15}/_1$). Schl.-H. Bund i Flensborg hævdede, at Sl.-H. Krav ved den Maade, Ordningen var meddelt paa, var »blottet som egenkærligt og gjort til Spot for Udlandet« (H. $^{11}/_3$) og paa et Protestmøde i Neumünster udtalte det, at den var »i Modstrid med det tyske Mindretals Vilje og førte til, at dets nationale Interesser led Skade«. Bestyrelse og Tilsynsraad nedlagde derpaa deres Mandater. (H. $^{12}/_3$). Se videre under 2 c.

Ogsaa Nord fra fik Utilfredsheden Næring, idet Pastor Schmidt sagde, at Ordningen hverken tilfredsstillede Schl.-H. eller de tyske Nordslesvigere. Han taler stadig om kulturel Autonomi. (H. $^9/_3$).

2. Nationalt Liv ved Grænsen.

a) Dansk Syd for Grænsen.

Var de Rettigheder, den tyske Mindretalsordning gav Danskerne, end kun smaa, saa tog de straks fat paa at udnytte dem. Allerede $^7/_3$ meddelte Fl. Av., at der snarest muligt vilde blive aabnet en offentlig dansk Skole i Harreslev. (Av. $^7/_3$, H. $^{13}/_4$). Den begyndte $^{10}/_4$ med 28

Børn (Gr. S. 187). I Begyndelsen af Juni fulgte den i Jaruplund. (H. $\frac{3}{6}$, Av. $\frac{3}{6}$). En Privatskole aabnedes $\frac{5}{5}$ i Store Tarup (H. $\frac{6}{5}$, Av. $\frac{6}{5}$) og en lignende ved Kobbermøllen. (Av. $\frac{13}{8}$). Der blev imidlertid hurtig Grund til at klage over Udførelsen af Forordningen. (H. $\frac{15}{5}$). Sønderjydsk Skoleforening bevilgede Understøttelse til 68 Elever fra Sydslesvig, deraf Halvdelen fra Flensborg By, til Vinterkursus paa danske Høj-, Efter- og Fagskoler. (Av. $\frac{18}{9}$).

Den danske Menighed i Flensborg fik $\frac{17}{1}$ en ny Andenpræst, H. F. Petersen. (Av. $\frac{19}{1}$). Der konfirmeredes 100 Børn i »Ansgar«. (Av. $\frac{23}{3}$). Menigheden fik fra $\frac{1}{5}$ Helligaandskirken til Leje indtil 1936 for 400 Mk. aarlig. (Av. $\frac{14}{3}$, $\frac{28}{4}$, H. $\frac{15}{3}$.) Istandsættelsen af den regnedes at ville koste 50,000 Mk. (Av. $\frac{22}{9}$). I Bidrag til den var der i November indkommet 13,302 Kr. og 54,872 Mk. (Av. $\frac{19}{11}$).

Skovrider Piper i Hareskov testamenterede 50,000 Kr. til dansk Kirke og 100,000 til dansk Skole i Flensborg. (H. $\frac{13}{1}$).

Her skal ogsaa nævnes, at Provinssynoden med 46 Stemmer mod 41 afslaar Flytning af Bispesædet til Slesvig. (H. $\frac{3}{6}$).

Møde- og Foreningsliv skød ogsaa dette Aar nye Skud og trivedes godt. I Januar aabnedes en Børnelæsestue i Flensborghus. (Av. $\frac{16}{1}$). I Valsbøl holdtes et godt besøgt Landbrugskursus. (Av. $\frac{3}{2}$). En Ungdomsuge holdtes i Valsbøl, Jaruplund, Tarup, Harreslev, Hyrup, Flensborg, Lyksborg, Slesvig og Agtrup. (Av. $\frac{23}{2}$, $\frac{2}{3}$). Antallet af udlaante Bøger fra Bogsamlingen i Flensborg viste nogen Tilbagegang (3345). Derimod havde Læsesalen haft 1261 hyppigere Besøg og Børnebiblioteket 938 Fremgang i Udlaan. (Av. $\frac{21}{4}$). Aarsmødet i Flensborg $\frac{6}{6}$ talte 4000. Red. Christiansen opgjorde Aktiver og Passiver i Arbejdet. (Av. $\frac{8}{6}$, H. $\frac{7}{6}$). Paa Teatret i Flensborg gaves der $\frac{30}{1}$ første Gang siden Begyndelsen af Firserne offentlig dansk Forestilling (Erasmus Montanus) (Av. $\frac{2}{2}$, H. $\frac{1}{2}$). Og i November sang det store Kor fra Haderslev i Flensborg Hus. (Av. $\frac{9}{11}$).

I Stedet for »Flensburger Volksbank« søgtes en ny dansk Bank oprettet i Flensborg, som det lykkedes at faa dannet et godt Grundlag for (250,000 Mk.) H. $\frac{2}{6}$, Av. $\frac{31}{7}$).

I November vedtog Flensborg Byraad enstemmig et

dansk Forslag om Nedsættelse af et Udvalg til Erhvervslivets Fremme i Byen. (Av. ²⁰/₁₁).

Advokat Ravn i Flensborg blev omsider genindsat i sin Bestilling som Notar. (Av. ¹⁰/₁₁). Derimod forefaldt der i samme By et grimt Udslag af gammel tysk Ufordragelighed, idet en Krigsinvalid, der havde »Tjenestemandsatte«, afvistes, fordi han var Medlem af den slesvigske Forening. (H. ³⁰/₇, Av. ³⁰/₇). Efter en Maanedes Tids Forløb maatte man dog give ham Forsørgelsesbevis. (H. ²³/₈). Imens havde baade Overborgmester Todsén og Landraad Wallroth udtalt, at efter deres Mening kunde Dansksindede godt være Embedsmænd, og var det ogsaa. (Av. ¹⁰/₈).

b) Tysk Syd for Grænsen.

I en Artikel hævder Ernst Schröder, at det ikke nu, som før Krigen, er Staten men Grænsebefolkningen, der har Ledelsen i Grænsekampen. (H. ¹²/₆). Imidlertid er Tyskerne ivrige nok for at faa Staten til Hjælp. I det preussiske Statsraad stillede den borgerlige Gruppe og Socialdemokraterne Forslag om at anmode Regeringen om at sætte tilstrækkelige Midler paa Budgettet 1927 til planmæssig og omfattende Fremme af grænsepolitisk Tarv i Slesvig-Holsten. (H. ¹⁶/₁₁). Nogle ønskede endog en Bane tværs over Landet fra Bredsted til Kappel, fordi de haabede derved at »rejse et Dige mod den stadig længere fremtrængende Danskhed«. (Av. ⁴/₆).

Af 125 tyske Biblioteker i Slesvig findes de 63 i Flensborg Landkreds og 54 i Sydtønder Kreds, altsaa op mod Grænsen. (H. ⁷/₆). Til et tysk Forsamlingshus i Flensborg samles der ind hos tyske Kommuner. (H. ²⁸/₇).

Schleswig-Holsteiner-Bund, der er den vigtigste Organisation af tysk Grænseinteresse, fik i Oktober en ny Bestyrelse med Professor Scheel som Formand. (H. ²⁶/₁₀). Den gamle havde nedlagt sit Mandat som Protest mod Mindretalsordningen. (Se under 1). Dette Bestyrelseskifte betød Plads for noget større Forsonlighed. Prof. Scheel siger: »Vi maa have Agtelse for den fremmede Nationalitet«. (H. ²⁷/₁₀). Udslag af vildt Had forekommer dog stadig. Bl. a. brændte nogle Tyskere i Aventoft et Dannebrog. (Av. ¹⁷/₃, H. ³/₄).

Utiltalende Forhold fra Afstemningstiden afslørede Wall i Obdrup i en lille Pjece. (H. ^{23—30}/₃). Han

klager senere til Justitsministeren over, at Skotzjshandler Jørgen Petersen i København har snydt ham. (H. 27/10).

c) Tysk i Nordslesvig.

Ved Folketingsvalget $\frac{2}{12}$ havde Tyskerne en Fremgang af 15,6 %. (H. $\frac{6}{12}$).

Flere store tyske Gaardejere paa Als skal have tilbudt Jordlovsudvalget deres Gaarde til urimelige Priser. Der blev ikke taget Hensyn til dem. (H. $\frac{10}{6}$).

Der oprettedes i September en tysk Hypotekbank i Haderslev med 45,000 Kr. Aktiekapital for at hjælpe Tyskere. Vogelgesang er Direktør. (H. $\frac{11}{6}$). Aktiekapitalen forhøjedes dog snart til 450,000, og det viste sig, at V. indførte Forkøbsret paa Ejendommene. (H. $\frac{3}{11}$).

Behandlingen af Tyskerne er naturligvis fortsat i det menneskelige, retfærdige Spor, den fra først af slog ind paa. Den amerikanske Professor Knight roser da ogsaa den danske Mindretalsordning som et Mønster for andre. (H. $\frac{20}{5}$). Og selv en Tysker, Frkf. Ztgs. Korrespondent i København, maa anerkende, at de danske Love baade i Indhold og Haandhævelse viser Menneskekærlighed og Billighed overfor Mindretallet. (H. $\frac{22}{1}$).

Tyskerne taler stadig om kulturel Autonomi som deres Ønskers Maal. Paa et Møde i Toftlund viste H. P. Hanssen imidlertid, hvor lidet anvendelig den var her. (H. $\frac{23}{2}$). Pastor Schmidt, der særlig er Talsmand for den, gaar uden om Spørgsmaalet. (H. $\frac{27}{2}$, $\frac{9}{3}$). Imidlertid opgiver »Apenr. Tagebl.« den (H. $\frac{2}{3}$), og paa Kvindeligaens Konference i Flensborg sagde en Taler fra Esthland, at den ikke var at anbefale, da den satte Skel mellem Folkedelene. (H. $\frac{27}{6}$).

Trods god Behandling giver Tyskernes Utilfredshed sig undertiden saa utiltalende Former som den bekendte Nøgleaffære i Højer, der indbragte Byraadet en Tilrettevisning fra Ministeriet. (H. $\frac{31}{7}$). Sammesteds var de tyske Medlemmer traadt ud af Skolekommissionen, fordi de ikke kunde faa deres Vilje i et bestemt Punkt. De maatte efter Opfordring af Ministeren træde ind igen, fordi et saadant Hverv ikke kan nedlægges. (H. $\frac{7}{6}$).

I kirkelig Henseende har Tyskerne arbejdet videre paa Udviklingen af de Fremmedmenigheder (den sl.-holst. Landskirke i Udlandet) som almindeligt kaldes

Frimenigheder. Et Udvalg skaffede dem i faa Maaneder 30,000 Mk. Syd fra. (H. $\frac{4}{5}$). $\frac{20}{6}$ afløste Pastor Petersen fra Læk Gottfriedsen som Præst i Tinglev. (H. $\frac{24}{6}$). Og $\frac{5}{12}$ blev Pastor Horstmann fra Marne indsat som Præst for Tyskerne i Sdr. Vilstrup. (H. $\frac{7}{12}$). Her vilde de gøre Krav paa at bruge Kirken uden Vederlag, men Stiftsøvrigheden foreslog en Ordning, hvorefter de skulde betale 500 Kr. for Brug af den 15 Gange aarlig. (H. $\frac{24}{6}$). Endnu mere fordringsfuldt var deres Andragende om Ret for deres Præster til at forrette Vielser med borgerlig Gyldighed. Det blev afslaaet. (H. $\frac{21}{7}$).

Paa Skolens Omraade har Tyskerne virket ivrigt for Oprettelsen af Privatskoler. En saadan blev bygget i Aabenraa og indviet $\frac{26}{10}$. (H. $\frac{27}{10}$). Den ventede 170—180 Elever. (H. $\frac{12}{1}$). Ved Aarets Begyndelse fandtes der 11 saadanne Privatskoler i Nordslesvig. (H. $\frac{9}{2}$). Flere Steder tog de imidlertid Livet af de tysksprogede Kommuneskoler. Saaledes i Nørborg og Graasten. (H. $\frac{19}{2}$). I Tinglev kom det til stærk Spænding vedrørende Realskolen, hvor en Del Tyskere krævede særlig tysk Undervisning. (H. $\frac{30}{1}$, $\frac{4}{2}$, Av. $\frac{30}{1}$). Da der ikke kunde opnaas Enighed (H. $\frac{11}{2}$), nægtede Sogneraadet Tilskud til den tyske Skole. (H. $\frac{12}{2}$). I Sønderborg krævede de en tysk Realklasse med tysk Undervisning og fuld Eksamensret. (H. $\frac{19}{3}$).

De fleste tyske Børn gaar dog i de tysksprogede Afdelinger af Kommuneskolerne. I Tønder blev der indmeldt 55 i den nye tyske Førsteklasse mod 35 i 1925. I Haderslev er der 429 i de tyske og 1262 i de danske Afdelinger (H. $\frac{6}{2}$), et Forhold, der vist vil holde sig længe. (Gr. S. 205). I Aabenraa 610 i de danske, 431 i de tyske mod 570 og 490 i 1920/21. Ved Universitetet i Jena oprettedes der et Aarskursus for Lærere ved saadanne Skoler. (H. $\frac{11}{3}$, $\frac{3}{5}$). Af Nordslesvigs samlede 24,740 Børn faar 11,13 % tysk Undervisning. (H. $\frac{16}{12}$).

Af tyske Møder og Foreninger skal kun nævnes, at Knivbjergfesten havde samlet 5000. (H. $\frac{29}{6}$). Ved et Møde i Tinglev af tysksindede Studenter i København $\frac{14}{8}$ udtaltes der Glæde over, at disse blev her i Landet. (H. $\frac{18}{8}$). De tyske Organisationers Aarsmøde i Aabenraa var kun svagt besøgt. Pastor Schmidt sagde her: »Vi staar ikke med fjendtlige Følelser overfor det danske Folk.« (H. $\frac{18}{8}$).

Baade til Kirke og Skole modtager Tyskerne rig Støtte Syd fra. »Jugendspende Nordschleswig« har skænket store Beløb til mange Skoler. Privatskolen i Aabenraa fik alene 75,000 Mk. Den i Tinglev fik fra anden Side 10,000 Mk. (H. $12\frac{1}{2}$, Av. $3\frac{1}{6}$).

d) Dansk i Nordslesvig.

Befolkningen er i stadig Vækst og er nu i Tønder Amt 38,336, (Av. $16\frac{1}{5}$) i Sønderborg By 10,271, (H. $15\frac{1}{12}$) i Haderslev By 14,096. (H. Amtst. $4\frac{1}{12}$).

Blandt Myldret af Foreninger og Møder skal kun nævnes, at Grænseforeningen $28\frac{1}{2}$ — $14\frac{1}{3}$ holdt nationale Møder 24 Steder. (Av. $28\frac{1}{2}$). Sprogforeningen og Skoleforeningen holdt Efteraarsmøde i Slogsherredhus, (Av. $21\frac{1}{6}$) og Aarsmøde i Rødding $27\frac{1}{6}$. Det overværedes af 1000. Sprogforeningen har nu 2159 Medlemmer (186 Fremgang) den har udsendt 7056 Bøger Nord og 675 Syd for Grænsen. Regnskabet balancerer med 37,672 Kr. Skoleforeningen har 13,025 Medlemmer i Nordslesvig og 3912 i det øvrige Land. (48+129 Fremgang). Til Skolebesøg støttedes 189 fra Nord- og 118 fra Sydslesvig. Regnskabet balancerer med 143,908 Kr. (H. $28\frac{1}{6}$).

Nordslesvigsk Kvindeforening har 4156 Medlemmer, Regnskab 23,650 Kr. (H. $5\frac{1}{7}$).

I et Ungdomsstævne i Tinglev deltog 400. (H. $19\frac{1}{7}$).

Historisk Samfund f. Sønderjylland er vokset med 45 Medlemmer. (H. $30\frac{1}{8}$).

Haderslev Østeramts Ungdomsforeninger har mistet 324 Medlemmer. (H. Amtst. $20\frac{1}{6}$).

Sansen for Idræt er i god Vækst. Sønderjydsk Idrætsforening har nu 95 Kredse med 3286 aktive og 2174 passive Medlemmer. Antallet er vokset godt det sidste Aar. (H. $15\frac{1}{3}$). I September holdt den en stor og vellykket Idrætsfest i Tønder, som talte over 700 Deltagere og mere end 1000 Tilskuere. (Av. $14\frac{1}{6}$, H. $13\frac{1}{6}$).

Som sædvanlig holdtes der ogsaa i Aar Afstemnings- og Genforeningsfester rundt om i Landet. (H. $10\frac{1}{2}$, $10\frac{1}{6}$, Av. $17\frac{1}{6}$).

Af Besøg skal nævnes Kongeparrets aarlige Besøg, denne Gang i Anledning af Løgumkloster Kirkes Genindvielse, H. $10\frac{1}{7}$ de nordiske Interparlamentarikere paa Dybbøl o. a. St. (H. $17\frac{1}{8}$) og de danske og 4 nordiske Bishops

Besøg i Løgumkloster, Tønder og Randerup Kirker. (Av. $11/9$).

En Begyndelse til stærkere Samling af Kræfterne blev gjort, idet Repræsentanter for Skole-, Sprog- og Grænseforeningen drøftede Muligheden af at holde nationale Møder i Fællesskab. Dette enedes man dog om at udsætte foreløbig. (Av. $3/2$). Ved et Møde i Tinglev $10/10$ vedtoges det imidlertid, at Foreningernes Bestyrelser skulde holde et aarligt Fællesmøde om de nationale Op-gaver Nord og Syd for Grænsen. (H. $19/10$).

Som Kuriosum skal anføres, at en Dr. Petersen fra Kiel, Søn af tidligere Provst i Haderslev og Generalsuperintendent i Kiel, Petersen, paa et Universitetsmøde i Flensborg paastod at Jydsk ikke var Dansk, og at Nordslesvigerne forstod bedre Tysk end Dansk. (Av. $22/10$).

3. Politik.

Den politiske Hovedbegivenhed var Folketingsvalget $2/12$. Stemmerne faldt ved det saadan, at Venstre fik 21,518, Radikale 3942, Socialdemokraterne 16,506, Konservative 11,307, Tyskerne 10,920, Selvstyrepartiet 2169. Valgte blev Madsen Mygdal, Chr. E. Christensen, C. O. Pedersen, J. P. Nielsen, Ludvig Hansen, Holger Andersen og Pastor Schmidt. (H. $13/12$). Da Dr. Karberg efter at være flyttet til Ringkøbing som Amtmand nedlagde sit Mandat som Landstingsmand, traadte Borgmester Fink i hans Sted. (H. $27/10$). I April nedlagde Redaktør Svensson sin Post som Formand for den konservative Forening i Haderslev. (H. $1/5$).

Mest har det Røre, der vaktes af Selvstyrepartiet, fyldt i den politiske Drøftelse. Her skal kun nævnes nogle af de vigtigste Punkter.

Corn. Petersen vakte egentlig først Opsigt, da han fremsatte sin vilde Ide om at belejre Rigsdagen med 800 haandfaste Bønder, forsynet med Madpose og Straasæk (H. $13/4$), og den konservative Klub i København alligevel hyldede ham og Kylling, mens dog flere fremragende Konservative tog Afstand. (H. $21/4$, $11/6$). Det viste sig snart, at dette Røre fra første Færd havde Maskepi med Tyskerne. (H. $3/5$, $20/5$, $4/6$). Tidligt rygtedes det, at Tilhæn-

gerne maatte ved en Erklæring binde sig til Corn. P. (H. $^{10}/_6$). Det viste sig snart at være en formelig Haandfæstning. (H. $^{19}/_6$). C. P. blev nu taget i Forhør. (H. $^{23}/_6$, $^{2}/_7$). Da C. P. kaldte Statsministeren Forbryder og Røverkap-tajn, anlagde Justitsministeren Sag imod ham. (H. $^{28}/_6$). Han blev idømt 3 Maaneders Fængsel, (H. $^{30}/_8$, $^{1}/_{10}$) der af Landsretten nedsattes til 2000 Kr. Bøde. (Av. $^{17}/_{10}$). Imid-lertid havde nogle unge Løjtnanter ladet sig forlede til at hverve Tilhængere blandt aktive Officerer. (H. $^9/_{10}$). De blev sat under Tiltale efter Oprørsparagraffen. (H. $^5/_{11}$). Imidlertid truer Gaardejer Sørensen i Kværs med at skyde Sogneraadformanden. (H. $^1/_{11}$). Kylling bryder omsider med C. P. (H. $^{20}/_{11}$), og denne, der havde søgt at hænge sig fast ved de Konservative ved Valget, danner tæt for dette sit eget Parti. (H. $^{23}/_{11}$).

4. Samfundsforhold.

Indtil Slutningen af 1925 var der ved Ud styk-ning bleven dannet 268 nye Husmandsbrug. (H. $^3/2$). Og i Aarets Løb blev der foretaget Udstykning paa Kajnæs-gaard, (H. $^{29}/_3$) Kehlet, (H. $^8/2$) Nygaard ved Østerlindet, (H. $^9/3$) Rønhave og Fiskebæk (H. $^{24}/_3$). Flere andre Ud-stykninger forestaar, bl. a. en Del af Mariegaard i Jels, Rumohrsgaard, Werthemine, Gammelgaard og Grøn-grøft. Naar den sidstnævnte udstykkes vil der være dan-net 100—150 nye Hjem paa de fordums Herregaardsmar-ker ved Graasten. (H. $^7/7$). Planen om at danne en Koloni af Thyboer der, blev dog ikke til noget. (H. $^{18}/_8$, $^1/6$).

I Tønder Amt bedredes de hygiejniske Forhold langsomt. (Av. $^3/6$). Der døde i 1925 308 Mennesker der, af disse 32 af Tuberkulose. I 1926 døde der ifølge Ud-drag af Medicinalberetningen for Tønder Amts Læge-kreds for 1926 i dette Aar 369, deraf 29 af Tuberkulose. Paa Kystsanatoriet ved Augustenborg behandledes der 1925 209 Børn. (H. $^3/6$).

5. Erhverv og Økonomi.

a) Landbruget.

Mergellejet i Københoved skal være det største i Danmark. Siden Krigen er der endnu leveret 750,000

kbm over Kongeaacn. Det standser nu, da hele Omraadet er forsynet. (H. $\frac{21}{9}$).

Planen for Afvandingen ved Tønder blev ved Nytaar 26 godkendt af Ministeren. (Av. $\frac{3}{1}$, H. $\frac{27}{1}$). Der toges først fat paa Sejersbækklavningen, hvor der byggedes 11 Broer. (Av. $\frac{16}{9}$, L. S. 59).

Andre Steder i Tønder Amt arbejdedes der 1925 med 99 Dræningsplaner (569 ha) og 26 Vandløbsreguleringer (1792 ha). (Av. $\frac{15}{5}$).

Ved Uddybning og Regulering af Jels Aa afvandedes 82 ha (H. $\frac{27}{4}$).

Ved Pamhule kultiveredes en lille Mose. (H. $\frac{25}{6}$).

Paa Marsken blev det atter et daarligt Aar. Alle-rede i Januar viste det sig, at Græsland kun vilde give den halve Leje. (Av. $\frac{15}{1}$). Græssernes Tab, der i 1925 kunde anslaaes til 2 Millioner, blev i 26 ca. $\frac{1}{2}$ Million. (H. $\frac{30}{6}$, Av. $\frac{8}{10}$).

Plantning af Træer er godt i Gang. Hedeselskabet har i Sønderjylland uddelt Planter for over 53,000 Kr. i 1925. (H. $\frac{9}{2}$, $\frac{19}{7}$). En Plantningsforening her nede er den største Aftager af Planter blandt alle Landets 71 Foreninger. (H. $\frac{15}{6}$).

Digebygningen ved Juvre paa Rømø begyndtes i Februar, (H. $\frac{4}{2}$) men led en Del ved Stormflod i Oktober. (H. $\frac{12}{10}$, Av. $\frac{15}{10}$) Sydvestdiget derovre blev gjort færdig. (Av. $\frac{29}{4}$, $\frac{7}{9}$). Højer-Emmerlevdiget blev begyndt om For-aaret og gjort færdig i Løbet af Sommeren. (Av. $\frac{22}{9}$).

Forbedringen af Jordfordelingen er skredet godt frem. (H. $\frac{2}{11}$, L. S. 359).

Høsten blev til Dels en Skuffelse. Den gav over hele Landet Straa nok, men kun paa de lette Jorder blev Kærneudbyttet over Middelhøst. Ogsaa Roerne blev bedst paa let Jord. (H. $\frac{11}{9}$).

Kvægavlsforeningerne med rødt dansk Malkekveg har nu 256 Medlemmer med 2934 Køer, og der er 29 Kontrolforeninger, (4 flere end i Fjor) (H. $\frac{27}{1}$), der har 86 % af Køerne under Kontrol mod 80 % i Fjor. (L. S. 85). Under Korthornsfællesledelsen staar der 64 Kontrolforeninger med ca. 24,000 Køer i 1577 Besætninger. Baade Mælkemængde, Fedtindhold og Smørmængde er gaet lidt ned fra i Fjor. Det røde Kvægs Ydelse staar godt i Forhold til det øvrige Land. Kun paa Fyn og Samsø

staar det højere i Smørydelse. I Fedtprocent staar Sønderjylland dog endnu noget tilbage. (H. $\frac{8}{3}$, L. 821). Fællesledelsen for Avlen af hollandsk Kvæg er gaaet frem med 200 Køer til 1534. (L. 185). Der er nu 35 % af alle sønderjydske Køer under Kontrol, men der holdes endnu for mange Stude. Tællingen 1925 viste 5000 Fremgang for Studene og en lille Tilbagegang for Køerne. (L. 202, 508).

To ny Svineslagterier kom i Gang i 1925 og møder nu med de første Beretninger, nemlig Rødding (H. $\frac{10}{2}$) og Vojens (H. $\frac{1}{3}$). I 1926 kom flere nye i Gang, nemlig Tønder (Av. $\frac{13}{3}$), Bylderup (Av. $\frac{13}{6}$, H. $\frac{18}{6}$) og Aabenraa (H. $\frac{9}{7}$). Af de ældre har Graasten haft 43,527 Svin, og dets Flæsk blev ved en Bedømmelse Nr. 1. (H. $\frac{20}{2}$). Skærbæk har haft 30,277 Svin og betalt 6 % Udbytte, (H. $\frac{10}{3}$) Sønderborg derimod har arbejdet for dyrt. (H. $\frac{1}{3}$).

Svineavlen har gjort gode Fremskridt siden Genforeningen. (Av. $\frac{13}{6}$).

Mund- og Klovsygen gjorde atter i dette Aar stor Skade. I Juli Maaned blussede den op paa ny over hele Landet. I Tønder Amt kom der i denne Maaned alene 500 nye Besætninger til. (Av. $\frac{1}{8}$). I Aabenraa Polikreds anmeldtes der allerede i Juni 8—10 Tilfælde daglig, og 225—30 Besætninger stod under offentligt Tilsyn. (H. $\frac{28}{6}$). I Haderslev Vesteramt var der derimod i Juli kun 145 Tilfælde i 11 Mejerikredse. (H. $\frac{10}{7}$). Sønderjydske Mejeri-forenings Mund- og Klovsygeforsikring havde et Regnskab paa 1,913,000 Kr. (H. $\frac{13}{10}$).

Mejeribrugget, der giver Landbruget dets Hovedindtægt, led en Del under Sygdommen. Allerede i 1925 var Mælkemængden steget mindre stærkt end før. Stigningen var dog 3% = 6,691,000 kg (L. 126). Smørekseportforeningen i Sønderborg solgte 45,666 Dritler Smør (H. $\frac{22}{12}$), og den i Vojens 44,780 (H. Amtst. $\frac{10}{1}$).

Smørrets Kvalitet, der ved Laboratoriebedømmelserne i 1920 var 0,5 Points under Lands gennemsnittet, naaede i 1925 0,08 op over det, Haderslev og Sønderborg Amter endog 0,3 og 0,2 over. (L. 299, H. $\frac{6}{1}$). Haderslev Amt havde sammen med Ribe Amt det højeste Pointsantal for hele Landet. (H. $\frac{17}{3}$). Paa Mejeriudstillingen i Fredericia i 26 var det sønderjydske Smør da ogsaa 0,01 Point over Gen-

nemsnittet, mens det i 25 var 0,02 under. (H. $\frac{12}{4}$, L. 251). 75 % af de sønderjydske Mejerier afregner nu efter Fedt-enheder, for hele Landet kun 20 %. (H. $\frac{17}{3}$, L. 93). 81 % af Mejerierne er her Medlem af en Mælkebedømmelsesforening, i hele Landet 32 % af dem, der indsender Oplysninger til Mejeridriftsstatistikken. Mælkeforbruget til et Pund Smør er for stort hernede. (L. 460). Bestyrelsen for Sønderjydske Mejeriforening, der omfatter 125 Mejerier, fremsatte mod Aarets Slutning et Forslag til Kvalitetsbetaling for Mælken. Der skulde kunne gives Tillæg indtil 0,02 Øre Pundet og fradrages indtil 0,09 Øre. (L. 764). At der er Mælkebedømmelse ved 90 % af sønderj. Mejerier, har paa viselig forbedret Smørrets Kvalitet. (H. $\frac{10}{12}$, $\frac{18}{12}$). Der er i Sønderjylland endnu kun 1 eller 2 Mejerier i hvert Amt uden Køleanlæg. (L. 218). Siden 1920 er 25 af Mejerierne ombygget, sidst det i Rødekro. (H. $\frac{31}{7}$, $\frac{1}{2}$).

Landbrugets Rentabilitet var daarlig i 25/26. Paa 50 Gaarde i Aabenraa Amt blev Nettoudbyttet ÷ 26 Kr. pr. ha. (H. $\frac{19}{11}$, Landbrugsregnskaber fra Aabenraa Amts Regnskabsforening 1925/26.)

Faglig Oplysning søges godt. Graasten Landbrugsskole er stærkt besøgt. (H. $\frac{13}{7}$, $\frac{16}{10}$).

I Sønderborg Amt solgtes der 1924 paa Landet 334 Ejendomme for 6,566,000 Kr., i Haderslev Amt 765 for 15,167,000.

b) Industri og Haandværk.

Højspændingsværket købte Østerlindet Elektricitetsværk. (H. $\frac{11}{1}$). Dets Regnskab balancerer for 1925 med 845,672 Kr., dets Status med 5,327,000, dets Stilling er god. (H. $\frac{6}{3}$). Haderslev Byraad anlægger Sag mod det, fordi det ikke mere aftager Strøm fra Haderslev. (H. $\frac{5}{2}$). Dansk-engelsk Benzin- og Petroleumskompagni vil opføre et stort Tankanlæg til 180,000 l ved Tønder. (Av. $\frac{15}{12}$). Ved Beslagsskolen paa Graasten Landbrugsskole, den eneste udenfor Landbohøjskolen, aflagde det første Hold Elever Prøve og bestod den meget godt. (H. $\frac{29}{6}$).

c) Handel og Skibsfart.

Paa et Købmandsmøde i Haderslev vedtoges en fornyet Henvendelse til Rigsdagen om Ændring af Lovbestemmel-

serne om retslig Inkassation af mindre Beløb og om Nedsættelse af Fragt-, Telegraf-, Telefon- og Portotaksterne samt en Henstilling til Banker og Sparekasser om at nedsætte Rentefoden. (H. ¹⁵/₆).

For Tø m m e r h a n d e l e n var Aaret ikke godt. Cimbria havde 44,789 Kr. Underskud (H. ²⁹/₃) og Hansborg maatte afskrive 34,000 som Tab. Det havde 416,000 Kr. Omsætning og et Lager til 169,000. (H. Amtst. ¹⁹/₃). De likviderende samvirkende Brugsforningers Forhold blev endelig ordnet saadan, at Kreditorerne faar deres Tilgodehavende, 190,000 Kr. (H. ³/₇).

I de større sønderjydske Havne indkom der i 1925 følgende Antal Skibe: i Haderslev 2270, Aabenraa 1381, Sønderborg 3884, Egersund 2111 med tilsammen 336 Mill. kg Ladning, mens de udførte 214 Mill. kg. (H. ²²/₂). Januar Kvartal 26 viser lidt Opgang for Haderslev og Sønderborg. (H. ⁸/₁). Graasten Havn havde 1923—³¹/₃ 25 5372 Kr. Overskud. (H. ³/₆). Uddybningen af Højer Dyb var omtrent færdig i Juli. (Av. ¹⁸/₇). Fra Haderslev sattes en noget større Damper i Gang til Stykgodsfart. (H. ¹⁶/₁).

Stor Kullerfangst i Lillebælt førte 100 fremmede Baade til Sønderborg. (H. ²⁸/_{1, 6}/₂). De vil dog næppe holde sig der længe. (H. ¹⁶/₁).

d) Pengeforhold.

Pengeknapheden var stor, til Trods for den Kapital, der er bleven tilført Landet (H. ¹/₆), men dog ikke saa stor som Tyskerne undertiden vil give det Udseende af. Nettoformuen var ¹/₄ 25 810 Mill. (H. ³⁰/₁₀). Til Trods for Knapheden skete Afbetalingerne dog lige sikkert om end langsommere. (H. ²⁰/₆). En god Hjælp var det, da Staten efter Realkreditkommissionens Forslag viste sig villig til at stille 20 Millioner til Raadighed for Sparekasserne. (H. ⁴/₃, ²³/₃). Foreløbig blev det 10 Mill. (H. ⁴/₃, ¹⁴/₅). Der blev i første Omgang endda kun Brug for 8 Mill. (H. ¹⁵/₇), som straks bevilgedes. (H. ¹⁹/₇).

Landboforeningerne ønskede Driftslaaneforeninger oprettet. (H. ¹/₁₁). En saadan, der fandtes i Tinglev, ansaas ikke for at arbejde efter Lovens Forudsætninger. (H. ¹⁵/₆).

Sønderjyllands Kreditforening har i 25/26 udlånt 10,144,500 Kr. (H. ¹³/₁₀). Statsgarantien for dens 3.

Serie har gjort, at dens Kurser er steget stærkt. (H. $^{30}/_{10}$). Den foreslaar en 5 % Serie med Statsgaranti, en sønderjydsk Hypotekforening ligeledes og en Omordning af Gælden ved Hjælp af et Udvalg. (H. $^{18}/_{12}$).

Bankerne havde trods alt tjent godt. Haderslev Bank gav 8 % Udbytte og havde 393 Mill. Omsætning. (H. $^{22}/_{2}$, $^{26}/_{2}$). Graasten B. 8 %, (H. $^{23}/_{2}$). Folkebanken for Als og Sundeved 8 %. (H. $^{12}/_{3}$). Nordslesvigsk Folkebank giver 80,000 i Udbytte. (H. $^{15}/_{3}$). Skærbæk Bank $5\frac{1}{2}$ %. (H. $^{20}/_{3}$). Rødding Bank har haft 36,391 i Overskud. (H. $^{22}/_{3}$). Derimod var Tønder Landmandsbank kommen i Vanskeligheder og maatte have en Præferenceaktiekapital paa 300,000 tegnet (Av. $^{23}/_{3}$, $^{31}/_{3}$) og afskrive 523,054 (Av. $^{19}/_{3}$). Ligeledes maatte Nordslesvigsk Bank standse og likvidere med 200,000 Underskud. (H. $^{23}/_{3}$, $^{3}/_{4}$). Folkebanken for Als og Sundeved tog en ny Bygning i Brug. (H. $^{22}/_{2}$).

Rentenedsættelse krævedes stærkt, (H. $^{12}/_{5}$) og sattes i Værk i Sønderborg Amt fra $1/4$. (H. $^{20}/_{1}$). Sparekasserne nedsatte den, men Bankerne syntes ikke villig til det. (H. $^{1}/_{7}$).

Slesvigske Bønders Hypotekkasse blev ophævet, da den ikke kunde faa Stempelbegunstigelse. (H. $^{21}/_{5}$). Der søgtes saa oprettet en Hypotekbank ved Laan fra Amerika. (H. $^{24}/_{7}$). Senere oprettedes en Hypotekkasse i Haab om Statsgaranti for 30—50 Mill. (H. $^{30}/_{6}$, $^{7}/_{10}$).

Indskuddene er glædeligvis i Stigning. (H. $^{28}/_{6}$, $^{19}/_{7}$, $^{15}/_{6}$, Av. $^{5}/_{10}$).

I en Valutasag dømte danske Domstole efter Grundsætningen Mark er Mark, men tyske ikke. Den tyske Retsopfattelse var ændret siden Genforeningen. (H. $^{13}/_{4}$, Av $^{15}/_{7}$).

Bestyrelsen for Nordsl. Kreditforening vilde have Jernfondet og Sønderj. Fond til at dække Underskuddet ved Likvidationen og fik det for Jernfondets Vedkommende efter Falle Lildholdts Død. (H. $^{14-19}/_{1}$, $^{25}/_{8}$).

e) S a m k v e m.

Smaaabanerne kæmpede ogsaa i 1925—26 med store Underskud. I Haderslev Amt havde man ventet, at dette vilde blive 190,000 Kr. men i Marts viste det sig at ville blive ca. 250,000. (H. $^{9}/_{3}$). Og selv de paa Als fik et Driftunderskud af over 19000 Kr. (H. $^{23}/_{6}$). I Aabenraa

Amt var man allerede før Nytaar 26 klar over, at Smaabanerne maatte standse til 1. April, og $\frac{31}{3}$ kørte det sidste Tog. (H. $\frac{3}{4}$). Imidlertid havde Staten godtgjort Amterne $\frac{2}{3}$ af de Beløb, disse havde betalt Preussen for dets Andel i Banerne. (H. $\frac{12}{1}$). Allerede i Januar blev Amtsbane-gaarden i Aabenraa solgt til et Rutebilselskab, som stod rede til at afløse Banerne (H. $\frac{7}{1}$) ved at sætte 5 Rutebiler i Gang. (H. $\frac{20}{3}$). Inden Udgangen af September var alt den nedlagte Banes Materiel solgt for i alt 424,600 Kr. (H. $\frac{27}{0}$).

Statsbanerne derimod lagde endnu store Planer. Aabenraa Banegaard skulde flyttes (H. $\frac{15}{1}$, $\frac{4}{3}$), og Jordarbejdet til en Bro over Allsund begyndtes. (H. $\frac{22}{0}$).

Landevejenes Betydning som Færdselsaarer vokser derimod stadig. I Haderslev Amt var Udbedring og Nybygning siden Genforeningen bleven 391,000 Kr. dyrere end beregnet. (H. $\frac{2}{2}$, $\frac{15}{1}$). En ny Bro over Kongeaaen Øst for Foldingbro planlægges (H. $\frac{8}{12}$), og ved Egersund sættes en ny Færge i Gang. (Av. $\frac{17}{11}$, H. $\frac{21}{0}$). Aabenraa By vedtager at bygge en ny Kystvej ud mod Syd. (H. $\frac{22}{1}$, $\frac{11}{5}$, $\frac{0}{12}$). Ved Lønsemaj tages en ny Dampskibsbygning i Brug. (H. $\frac{20}{0}$). Assens-Aarøsfærgens Bruttoindtægter var 164,000 Kr. (H. Amtst. $\frac{16}{5}$).

Telefonforbindelserne forbedredes ved Indførelse af billig Taksttelefon i Byerne. (H. $\frac{2}{0}$).

6. Kommunale Forhold.

I 1926 kunde mange Kommuner nedsætte deres Skatteudskrivning ret betydeligt: Aabenraa med 135,000 Kr. (H. $\frac{0}{1}$), Haderslev, der 25—26 har 6679 Skatteydere (211 Fremgang) med 16,9 Mill. skattepligtig Indkomst (H. $\frac{13}{3}$), nedsætter Skatteprocenten fra 12,2 til 8,7 (H. $\frac{12}{4}$, H. Amtst. $\frac{1}{3}$) og sit Budget med over $\frac{3}{4}$ Mill. (H. $\frac{27}{2}$). I Sønderborg nedsættes Procenten fra 9,3 til 8,7, i Aabenraa blev den 8,5 (H. $\frac{8}{4}$) og i Tønder 8 %. (H. $\frac{12}{4}$). Haderslev fik et Overskud paa 397,000, der overførtes til et Reserve- og Skattereguleringsfond. (H. $\frac{20}{10}$). Ogsaa Amterne kunde spare en Del. Haderslev Amtsskatter gik ned med 10 %. (H. $\frac{11}{3}$, $\frac{30}{11}$). Tønder med 109,000 Kr. (Av. $\frac{19}{12}$, $\frac{27}{3}$) Aabenraa med 118,000. (H. $\frac{20}{12}$). De sønderjydske Byer synes

for Resten ikke (som paastaaet) at forvaltes dyrere end normalt. (H. $^{20}/_1$, $^{20}/_2$).

I Sønderborg rejste Valsemøllen Erstatningskrav mod Havnen. (H. $^{18}/_1$). I Tønder trængte Elektricitetsværket til en Udvidelse til 150,000 Kr. (Av. $^{21}/_2$). Byraadet udsatte den dog. (Av. $^{18}/_4$). Rødding kanaliseres (H. $^{22}/_5$), og 130 Lejligheder faar Tilslutning til det nye Vandværk. (H. $^{28}/_5$). I Haderslev flyttes Torvehandelen til Gravene (H. Amtst. $^{17}/_6$), der bygges en Bro og en Gymnastiksal som Nødhjælpsarbejder. (H. Amtst. $^8/_6$). Elektricitetsværket havde 25—26 40,91 % Fremgang i Produktion, Gasværket 13,9. (H. Amtst. $^{13}/_{11}$).

7. Menighedslivet.

Spørgsmaalet om Præstegaardenes Udstyknings er endnu ikke ført til Ende. Husmandsforeningernes Kursus krævede den gennemført (H. $^6/_1$), og Pastor Poulsen sagde ved samme Lejlighed, at han ikke troede, Sognene havde Retten til Præstegaardene. (H. $^4/_1$) Sognenes økonomiske Forhold er for Resten ikke glimrende. Deres Krigslaan, ca. 1 Mill. Kr., udbetales dem med 25 % i Løbet af 30 Aar. (H. $^{10}/_2$). Enkelte Steder formindskes deres Indtægt betydeligt ved, at Tyskerne danner egne Menigheder og derved slipper for at betale Kirkeskat. I Vilstup f. Eks. med 900 Kroner. (H. $^{25}/_5$, $^{20}/_5$). Genindviet efter Istandsættelser blev Adsbøl, Løgumkloster og Gl. Haderslev Kirker. (H. $^{12}/_4$, $^{12}/_7$, $^{11}/_{10}$). Gram Kirke overdrog Grev Brockenhuus-Schack til Sognet. (H. $^{17}/_7$). Naar tyske Blade paastod, at der manglede 10,000 Kr. i S. Vilstup Kirkekasse (H. $^{10}/_6$), var det ikke sandt. (H. $^{23}/_6$). I Sønderborg indsattes en ny dansk Andenpræst. (H. $^{19}/_4$). Det aarlige kirkelige Møde i Vedsted samlede 1100. (H. $^5/_7$). Rødding Frimenighedskirkes Gæld er nu nede paa 25,000 Kr., Menighedens Regnskab balancerer med 14,195 Kr. (H. $^1/_2$). Tyske Blade bringer Splid ind i den katolske Menighed, der er sammensat af ca. 20 forskellige Nationaliteter. (H. $^{15}/_6$).

8. Oplysning.

Af Skoler var der i Haderslev Amt 106 med 313 Klasser og 8134 Børn; der er 2 Skoler, ialt 11 Klasser, med

433 Børn tysksprogede. Der er 100 Efter- og Aftenskoler med 679 Elever. (H. $\frac{1}{3}$, $\frac{18}{9}$). I Aabenraa Amt er der 66 dansk- og 6 tysksprogede Afdelinger med 4242 og 382 Børn. Der er desuden 6 tyske Privatskoler. (H. $\frac{15}{4}$). I Tønder Amt var der 100 offentlige Skoler, deraf 19 tysksprogede og desuden 3 tyske Privatskoler. (H. $\frac{28}{4}$). 3882 Børn undervistes paa Dansk, 983 paa Tysk, deraf 80 privat. (Ber. om Skolevæsenet i Tønder Amt 1926. (H. $\frac{16}{6}$). Studentereksamen tog i Haderslev 27, Tønder 5, Sønderborg 21, Aabenraa 5, Realeksamen henhv. 28, 29, 29, 22. (Statsskolernes Beretninger). Ny Skoler indviedes i Kidskelund (Av. $\frac{1}{6}$), og Hertug Hansskolen i Haderslev udvidedes. (H. $\frac{8}{12}$). Rens Efterskole havde Vinteren 25—26 27 Elever, om Sommeren 16, der ventedes til Vinteren 26—27 35, deraf 7 fra Rens. (Av. $\frac{24}{9}$). Danebod Højskole havde 60 Sommerelever. (H. $\frac{11}{3}$). H. Lund valgtes til Forstander for Rødding Højskole. (H. $\frac{20}{4}$, $\frac{8}{11}$). Georg Christensen bliver Forstander for Haderslev Seminarium. (H. Amtst. $\frac{2}{1}$)

Højskolehjemmet i Haderslev har Aktiver for 85,000 Kr., Passiver for 59,000. (H. $\frac{20}{2}$). Forsamlingshuset paa Rømø fik 1800 Kroner af det opløste Landeværns Plantningsselskab. (H. $\frac{23}{6}$).

Der indsamledes 45,000 Bøger til Sønderjylland. (H. $\frac{2}{2}$). Biblioteket i Tønder udlaante 1925—26 22,093 Bind og havde 6769 Læsestuebesøg. (Av. $\frac{9}{5}$). Begge Dele er mere end fordoblet siden Oprettelsen for 3 Aar siden. Biblioteket faar en ny Bygning. (Av. $\frac{10}{10}$, $\frac{16}{10}$). Det i Sønderborg udlaante 53,000 (5000 Fremgang). (H. $\frac{18}{5}$).

9. Ret og Forvaltning.

I Haderslev faldt der i Februar en Række Domme i den vidtforgreneede Sædelighedssag. (H. $\frac{12}{13}$, $\frac{16}{2}$). Hen paa Sommeren viste der sig at være foregaaet en lang Række Svindlerier i Forsikringsager, navnlig i Haderslev Amt. (H. $\frac{23}{7}$, $\frac{30}{7}$, $\frac{9}{8}$, $\frac{18}{8}$, $\frac{15}{9}$, $\frac{16}{9}$). Ogsaa et Par Sager, der rejstes mod Gaardejer Kylling i Frørup for Fornærmelser, vakte en Del Opsigt. (H. $\frac{22}{7}$, $\frac{1}{10}$, $\frac{6}{11}$). Ophævelsen af Søndre Landsret var i Januar til Forhandling i Folketinget. (H. $\frac{30}{1}$, $\frac{1}{2}$). Den fandt stærk Modstand her nede. (H. $\frac{4}{2}$). Amtsassessorembederne ophævedes.

10. Personlige Forhold.

Af Dødsfald i 1926 skal nævnes Fisker Peter Jensen i Egersund, (H. $\frac{5}{1}$), Margrethe Johannsen i Flens-

borg, (H. $\frac{1}{2}$, Av. $\frac{2}{2}$, Falle Lildholdt i LøjtKirkeby, (H. $\frac{8}{2}$), Pastor Rolfs i Højer, (H. $\frac{16}{3}$), F. C. Hansen i Løjtertoft, (H. $\frac{17}{3}$), Degn P. E. Jensen i Møgeltønder, (H. $\frac{18}{3}$, Av. $\frac{14}{3}$), Dr. Petersen i Gram, (H. $\frac{31}{3}$), A. Lebeck, (H. $\frac{20}{4}$), Driftsbestyrer Dehlholm i Haderslev, (H. $\frac{10}{5}$), Lektor Ascanius i Haderslev, (H. $\frac{4}{6}$), Ida Petersen, Haderslev, (H. $\frac{24}{11}$), Chr. Hansen, Tinggaard, (H. $\frac{10}{12}$), Fru Reimers, Sønderborg, (H. $\frac{23}{12}$), Petræus Lassen, Hjemsted, (H. $\frac{20}{12}$).

Prof. Jac. Nielsen, der er født paa Als, valgtes til Medlem af Videnskabernes Selskab, (H. $\frac{12}{4}$), Mindesmærke rejstes over P. Andresen i Ullerup (H. $\frac{7}{6}$) og P. Reimers (H. $\frac{25}{11}$). P. Skovrøy hædredes paa sin 75 Aarsdag. (H. $\frac{24}{6}$).

11. Andre Sager.

Der skete 1920—25 Brandskader i Sønderjylland for 14 Mill. (H. $\frac{15}{2}$). 1856 havde Aabenraa 80, Haderslev 66 og Sønderborg 61 Skibe. (H. $\frac{5}{5}$). Overfredningsnævnet bestemmer, at Reklameskilte ved Vejen paa Dybbøl skal fjernes mindst 100 m fra Vejen. (H. $\frac{23}{7}$). Paa Rømø indførtes frivillig treaarig Fredning for Edderfugle og Gravænder. (Av. $\frac{7}{2}$). Glasaalene udeblev fra Højer Sluse, vistnok paa Grund af Dæmningen til Sild. (Av. $\frac{9}{10}$). I Aabenraa aabnedes et Amtsmuseum. (H. $\frac{3}{6}$). Et Grandebrev fra Agerskov 1592 fremdrages. (H. $\frac{15}{12}$).

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« II. Række,
og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. fhv. Folketingsmand H. P. Hansen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nørborg, Amtslæge Dr. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskolelærer, Dr. Marius Kristensen, Askov, Redaktør P. Eliassen, Kolding og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Formanden, Sekretæren og Dr. Lausten Thomsen Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Aarbøger«.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Dr. Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kroner én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65. Øre fjerdingaarligt. Indmeldelser modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Opkrævningen af Medlemsbidraget sker ifølge Generalforsamlingsbeslutning fremtidig i **April**.

Indhold af II. Halvbind 1927.

Johannes Tholle: Sønderjydske Haver gennem vekslende Tider, særlig paa Fastlandet	» 161—212
Carsten Petersen: Billedskæreren Hans Dreyer	» 213—248
L. Vesten: Præsterne Boetius i Vilstrup	» 249—260
Th. O. Achelis: De rette Messeklæders Brug i Hærtugdømmet Slesvig	» 261—274
Gerda Selmer: Valutastabilisering og Luksustold i 1810	» 275—291
Nis Nissen: Om de politiske Forhold paa	